

ANTIKA PITALISTA BALOLDAL

Szerkesztette: KRAUSZ TAMÁS

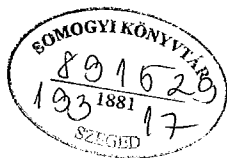
ESZMÉLET ALAPÍTVÁNY
KÖZÉP-EURÓPAI FEJLESZTÉSI EGYESÜLET
2016

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000620416

2

930

K 94

A kötet a Lukács György Alapítvány támogatásával készült.

©Szerzők, örökösök, 2016

©Eszmélet Alapítvány, 2016

ISBN 978-615-80581-0-0

Felélős kiadó: Cristofari Judit, a Közép-Európai Fejlesztési Egyesület elnöke és Krausz Tamás, az Eszmélet Alapítvány elnöke

www.eszmelet.hu

www.facebook.com/eszmelet

www.magyardiplo.hu

Tartalom

Előszó	9
1. Kommunizmus (1989)	15
2. Alfa: Milyen lesz a baloldal holnap? (1989)	19
3. Michael Löwy: A kommunizmus halála? Nyolc tétel a „létező szocializmus” válságáról (1990)	23
4. Szabó András György: Korszerű-e a marxizmus? (1991)	28
5. Szigeti Péter: A baloldal elméleti zsákutcáiról (1993)	51
6. A baloldali egység megteremtéséért – A Baloldali Alternatíva Egyesülés politikai nyilatkozata (1993)	75
7. Krausz Tamás: A Kádár-rendszer és a baloldali ellenzék (Egy probléma felvetéséhez) (1993)	82
8. Kapitány Gábor: Még egyszer a baloldaliságról (1994)	94
9. Néhány ötletes módszer alárendelt munkaerő létrehozására, avagy hogyan tüntessük el azt a fölösleges szocializmust? (1994)	98
10. Szabó András György: Marxizmus és liberalizmus (1996)	101
11. Rosa: Osztály, nem, etnikum (1996)	114

12. Magyar Jenő: A Kommunista Kiáltvány néhány tanulsága a XXI. századra (1998)	124
13. Szalai Pál: Bibó szocializmusképe ürügyén (1998)	142
14. Paul Le Blanc: Kik azok a szocialisták? (2000)	157
15. Miért beteg a közép- és kelet-európai baloldal? Az <i>Eszmélet</i> körkérdése és a beérkezett válaszok (2007)	168
16. David Harvey: Szerveződés az antikapitalista átmenet érdekében (2010)	248
17. Immanuel Wallerstein: A világ baloldala 2011 után (2011)	283
18. Tütő László: Kik a marxisták, és miért nem akarnak kommunizmust? (Hypo)tézisek arról, hogy kell-e nekünk a világforradalom (2012)	288

ANTIKAIPITALISTA BALOLDAL 1956-BAN

19. Feitl István: A magyar munkástanácsok és az öngazgatás 1956-ban (1989)	303
20. Krausz Tamás: Az 1956-os munkástanácsokról (2006)	321

„Azt írtam az egyik könyvemben, hogy talán ma módosítanom kellene Rosa Luxemburg nevezetes szavait, a „barbárság vagy szocializmus” kifejezését, hozzáfűzném ugyanis azt: „barbárság, ha szerencsénk van”, mert hiszen az emberiség megsemmisülése is fenyeget bennünket... Tőlünk is függ, cselekednünk kell.”

Mészáros István (2013)

*Akinek nincs története, hagyománya
– annak jövője sincs!*

Előszó

AZ ESZMÉLET AZ ANTIKAPITALISTA-SZOCIALISTA
BALOLDAL ÖRÖKÖSE

Az államszocializmus összeomlása az egész világon megváltoztatta a történelmi baloldal minden irányzatát, és egyúttal nyilvánvalóvá tette, hogy a hagyományos baloldal – a kapitalizmus belső átalakulásával (a „globalizációval”) párhuzamosan – történelmi méretű vereséget szenvedett. Ennek következtében rákényszerült és továbbra is rákényszerül az átalakulásra. A történelmi fordulat óriási zavart, sőt, néhol káoszt hozott magával. A kapitalizmus (geo)politikai értelemben megerősödött, noha belső, szerkezeti válsága még szembetűnőbbé vált.

A kapitalizmus „második kiadása” Kelet-Európában nem igazolta azokat a várakozásokat, illúziókat, amelyek a rendszerváltás folyamatában embermilliók fejét elcsavarták: nem történt meg a „Nyugat utolérése”. Mindennek éppen az ellenkezője történt. Nincs dinamikus gazdasági növekedés, különösen a világ fejlődéséhez viszonyítva, s a térség országaira a kevesek felemelkedése, sőt, a privatizáció következtében, oligarchikus meggazdagodása a jellemző, egyidejűleg a tömeges lecsúszással, társadalmi dezintegrációval, kulturális hanyatlással. A régi rendszer visszahozhatatlansága sokakat elbizonytalanított a baloldal jövőjével kapcsolatban. Egyes társadalmi csoportok megtértek a terméketlen nosztalgiához, mások a „modernizáció” jelszavával a globális liberalizmus

egyik szegmenseként szerették volna „újra feltalálni” a baloldalt. Csak egy kisebbségben tudatosult, hogy a valódi baloldal alapvető funkciója továbbra is ama globális küzdelemben áll, amely a kapitalizmus rendszerén való túllépés, a „tőkén túli” (Mészáros István) fejlődés lehetőségeit keresi. 1989-ben – több éves felkészülés nyomán – az *Eszmélet* erre az útra lépett. Döntésünk helyességét, úgy véljük, a történelem igazolta. A mai útkeresés, amely nem egyszerűbb az 1989-esnél, aligha kerülheti meg az általunk megtett út végig gondolatát.

A régi-új uralkodó osztályok érdekei már-már megkövetelik azt az eszmei zűrzavart, amelyben társadalmaink mindennapjaikat élik. A párt- és ideológiai államapparátusok, az információs bőség zavarát tudatosan előidézve, mozaikszerűvé, átláthatatlanná teszik a társadalmi valóságot. A nacionalizmus és a liberalizmus különféle válfajaival etetik a hiszékeny tömegeket. A zűrzavarnak azonban van iránya: mondj le környezetet és a világ átalakíthatóságának pusztá reményéről is, s fogadd el a fennállót. Szolgálj a hatalmat, a tőkét és az államot! A látványkommunikáció tengerében sikerrel lehet uralkodóvá tenni a lemondást, a rendszerrel való megbékélést, még azoknál is, akik nem vagy csak alig-alig érdekeltjei a profithajszának. Sőt, paradox módon, a rendszer sokszor éppen a vesztes rétegek támogatásával tudja újrászervezni magát, amire Magyarország egyértelmű példa. Mindez jól megfér a szabadságjogok és a polgári demokrácia politikai kereteivel, már ahol nem tekintélyuralmi rezsimek rendezkedtek be, mint hazánkban és a kelet-európai régió számos más országában.

A rendszerkritikai, a kapitalista kizsákmányolástól szabadulni kívánó tudatos mozgalom és gondolkodásmód – Karl Marxtól kezdve – mint a fennálló tőkerendszer bírálata és meghaladásának szándéka emelkedett fel, amit az embe-

riség kultúrkincseként mi is megörököltünk. A megelőző évszázad történelmi tapasztalatai és hagyományai alapján, az államszocializmus és a Szovjetunió összeomlását követő elmúlt 25 évben a nyugati centrumországokban és a félperiféria számos országában felemelkedett egy igen sokszínű antikapitalista baloldal, amelynek 1989 óta egyik fontos fóruma az *Eszmélet*, amely, mondhatjuk, mára önálló szellemi irányzattá vált.

E baloldálnak, miután levonta az államszocializmus történeti hibáiból, összeomlásának okaiból az alapvető tanulságokat, gyakorlati alaptörekvése, lényege, hogy segítse a bér munka világát a tőkétől és az államtól való függetlenedés megszerveződésében, egy „ellentársadalom” – végső soron a tőke globális uralmán túlmutató gazdálkodási rendszer – kialakításában. Az egész marxista és az ahhoz kötődő évszázados kritikai hagyomány, benne az orosz forradalom és nyomában az összes, valódi szocialista kísérlet, helyi és globális erőfeszítés legalapvetőbb öröksége a termelők és a termeléshez kapcsolódó társadalmi csoportok gazdasági, szociális és politikai felszabadítása a tőkés kizsákmányolás alól. A felszabadulás kulcsa az, hogy a bérből, fizetésből, segélyekből élő kiszolgáltatott társadalmi tömegek szervezett közösségei magában az anyagi és szellemi termelési folyamatban vegyék magukhoz az ellenőrzési és igazgatási funkciókat a helyi és regionális társadalom más csoportjaival együtt. Persze, könnyű a társadalmi önkormányzást és öngazgatást leírni, ám mint történelmünk mutatja, ez az út szinte végtelen nehézségekkel van kikövezve. Elhódítani, visszaszerezni a tőkétől – s mindenfajta elnyomó intézménytől – saját életfeltételeink gyakorlati ellenőrzését, ez számos nemzedéken átívelő történelmi lehetőség és egyben felelősség. Reális alternatíva ugyanis, hogy az emberiség saját pusztulásának irányába megy tovább. Ma, a globális kapitalizmusban korlátlan a

transznacionális korporációk és a kapcsolódó vállalatrendszerek fölénye a félperiféria, a periféria társadalmával, a globális munkatársadalommal szemben. Ma a „papírgazdasági” spekuláció a mindennapok részévé vált, a jövedelmek újraelosztása az említettek kárára a nemzetközi pénzügyi rendszeren keresztül megy végbe, amelyet a digitális világhálón keresztül működtetnek. A nagy magántőkés korporációk, a szupermenedzserek és a spekulánsok világa új, szabályozó hatalmak segítségével tartja fenn gazdasági és társadalmi uralmát. A mindennapi élet része a tömeges szegénység, a fegyver-, a drog- és emberkereskedelem, az *offshore* cégekbe való adózatlan jövedelemkimentés, s általában a korrupció, a nőket lealacsonyító szexizmus, a tőkés gazdasági és pénzügyi válságok terheinek áthárítása az adókból gazdálkodó államokra, a perifériákra és mindenekelőtt az egyetemes munka helyi társadalmaira. Észre sem vesszük, hogy a mindennapi élet részévé váltak a pilótajátékok, a bennfentes kereskedelem, az élelmiszerhamisítás. Nem látjuk, hogy a tőkés vilárendszer és a nemzeti kormányok a nyereséget rendre privatizálják, miközben a veszteséget társadalmasítják. Még a digitális világháló is könnyen valaminő totális kontrollmechanizmussá, a hatalmi ellenőrzés és a piaci nyereszkesedés eszközévé fajulhat, elpusztítva a benne rejlő demokratikus kommunikáció lehetőségét. A délről északra áramló migrációra, annak kiváltó okaira (a háborúkra és a helyi gazdaságok szerkezeti átalakulására), valamint a súlyosan veszélyeztetett természeti környezet megóvására a politikusok nem képesek valóságos megoldásokat kidolgozni. Ehelyett szép csendben a különböző hosszú és rövid távú tőkeérdekeket – s ezek részeként a háborúkat és a fegyverkereskedelmet – szolgálják.

A sort sokáig lehetne folytatni. A nehézségek következtében az is világos, hogy a tőkés rendszer ellentmondásai,

gyógyíthatatlan szerkezeti és ciklikus válsága – és annak mind súlyosabb következményei – a közösségi-szocialista alternatívát immár nem veszik le az emberiség válláról. A világ különböző részein a kapitalizmusról való „leválás”, „lekapcsolódás” különféle intenzitással és sikerrel zajlik. Lokális, regionális és globális emancipációs törekvésekre egyaránt szükség van. Miközben a burzsoázia nemzetközivé vált, egyúttal a rendszernek sikerült ellehetetlenítenie potenciális ellenlábasát, a mai, bérből és fizetésből élő munkatársadalmat, az alávetett nemzeti társadalmakat, a szociálisan elnyomítottakat. Az előrehaladás és a visszalépés általában egyidejűleg mutatkozik meg. A nemzeti védővonatra visszalépés ott már aligha lehetséges, ahol a világgazdaság a tevékenységek cseréjének elsődleges „hadszínterévé” vált.

Maga a „társadalmi forradalom” (Marx), a közösségi társadalom nem megváltást kínál, a „nagy átalakulás” nem jöhet felülről és kívülről. Csupán a világ átalakításának fent említett öntevékeny útját jelentheti. Saját és más népek története tükröződik a munkástanács mozgalmaiban és a társadalmi önvédelem, önszerveződés, közösségi gazdálkodás más formáiban. 1917–1919, 1936, 1945–48, 1956, 1968 munkástanácsait és a latin-amerikai forradalmi ellenállás önszerveződő millióit a közös célok szálai fűzik össze. Hogy katalizmák vagy békés átalakulások kísérik-e ezt az utat, az mindig a konkrét feltételektől függ. Rajtunk, magyarokon is múlik.

Útkeresésünk a kapitalizmuskritikus és szocialista-közösségi orientációt képviselő humanista baloldal önértelmezését, a jelzett feladat nagyságának és jelentőségének tudatosítását szolgálja. Korábban született, de ma is érvényes írásokról, egy koncepcióról, hagyományról, világlátásról, jövőre irányuló gyakorlatról van szó. Nem hiszünk a jó ka-

pitalizmus lehetőségében. Az osztályszintű helyi és világméretű egyenlőtlenségeket meghaladó, demokratikus-önkormányzó ellentársadalom mozgalmi, szervezeti-gyakorlati perspektíváit keressük.

Tarts velünk!

Budapest, 2016. december

A szerkesztőség

A kötetet képező írásokat kizárólag az *Eszmélet* különböző számaiból válogattuk és azokat minden változtatás nélkül közöljük. Az írásokat megjelenésük sorrendjébe állítottuk, hogy az olvasó a kialakuló koncepció és az egyre bővülő tartalmak, témakörök bizonyos történeti kibontakozásáról is képet kapjon. Néhány írás álnév alatt jelent meg, amelyeket szintén érintetlenül hagytunk. A kötet két utolsó írását egyfajta mellékletként közöljük, amelyek a baloldaliság 1956-os tartalmának összefüggéseit tükrözik a 60. évfordulójára is emlékezve és emlékeztetve.

{ 1 }

Kommunizmus

A fogalmak zűrzavarában élünk. S nemcsak abban az értelemben, hogy azonos fogalomhasználat mögött egészen eltérő értelmezések lehetnek, de abban az értelemben is, hogy az egyes kategóriák eredetét, a fogalomhasználat változásait, torzításait is tévhitiek övezik. Ekképp a sztálini és a marxi kategória-használat rendszeres összemosását figyelhetjük meg, s ez szükségképpen elvezet ahhoz a logikához, miszerint a sztálinizmus szervesen eredeztethető a marxizmusból. Jóllehet a sztálini és a marxi fogalomhasználat között legalább olyan eltérések vannak, mint az ún. polgári kategóriák és a sztáliniak között. A sztálini és a marxi kategóriák összemosódásának igen nagy szerepe van abban, hogy a sztálinizmus összeomlása ma azzal fenyeget, hogy az általa egyébként megerőszakolt, megfertőzött és karanténba zárt marxizmust is maga alá temeti.

A mai torz értelmezés szerint:

„Kommunista párt = bürokratikus, despotikus, korlátlan hatalmú, erkölcs nélküli szervezet.” Tehát: „kommunista = bürokratikus, despotikus, korlátlan hatalmú, erkölcs nélküli egyén”. „Kommunizmus =

a) megvalósíthatatlan utópia

b) mézesmadzag, amellyel az emberek a szűkösség és a rabság elviselésére készíthetők.”

Fogalmi gyökere szerint közvetlenül a középkori városi önkormányzatok (*commune*) tapasztalataiból kinövekedett eszmény = az igazságosan és humánusan szervezett (igazságos, humánus és szervezett) közösségi jellegű társadalom eszménye. Egyes céljai már az osztálytársadalom kialakulásával, annak negatív hatásaira adott nosztalgikus válaszként megjelennek. A modern korban a felvilágosodás és a francia forradalom céljainak komolyan vétele (s annak felismerése, hogy az egyenlőség és testvériség a szabadság megvalósulásának feltétele), előbb utópista kommunizmusmodellek, mesterségesen kialakítandó – és a középkori városi önkormányzatokhoz hasonlóan szigetszerű –, önkormányzati társadalmak megtervezéséhez vezetett, majd a társadalom elidegenedés mentes szervezésének gondolata a marxizmus (és a Marx által befolyásolt nemzetközi munkásmozgalom) gyakorlatában az adott társadalmi feltételeket és azok meghaladásának útjait elemző elmélet, ill. az adott társadalom meghaladásának gyakorlati-politikai feltételeit megteremteni igyekvő politikai gyakorlat formájában öltött új alakot.

Marxék közismert meghatározása szerint a kommunizmus: *mozgalom*. Lényege nem valamiféle utópikus végcél: a kommunizmus a kapitalizmussal szemben ellenérdekű erők olyan politikái, társadalmi szerveződése a *mindenkori jelenben*, amelyet a kapitalizmus ellentmondásainak meghaladására irányuló törekvés jellemez, mozgat, határoz meg.

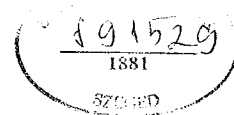
A sztálini szocializmusban a fogalom jelentése megváltozik. A kommunizmus itt az adott jelentő elválasztatik. Egyrészt visszatér az utópikus végcél-jelleg, és a körülzártan, egy-államként is megvalósítható társadalomeszmény illúziója, másrészt viszont a taktikára-orientált pragmatikus sztálini gondolkodás az utópistáktól eltérően – akik úgy gondoltak, hogy utópiájuk megvalósításának a gyakorlatban nekifoghatnak – a kommunizmust mint („egyelőre

még”) meg nem valósíthatót (a pragmatikus alapállásból az utópiáknak mindig is kijáró) kritikával is illeti, mégpedig azért, hogy a jövőbe távolítja, s a *jelent gondosan igyekszik elzárni tőle*.

Ennek kettős hatása van: egyrészt általános vélekedéssé válik, hogy a kommunizmus megvalósíthatósága valószínűtlen; s a sztálinizmus gyakorlata mindent el is követ annak érdekében, hogy a társadalom valóban ne ebbe az *irányba* mozduljon, az elidegenedés ne csökkenjen, az emberek szabadságának foka, öngazgatási lehetőségei ne növekedjenek stb. Másrészt, mivel önmagát e végcélként felfogott kommunizmushoz vezető útnak deklarálja, ezzel elborzaszt a kommunizmustól, mint célrendszertől.

E gyakorlat kapóra jön az *antikommunizmusnak*, hogy olyan sajátosságokat hangsúlyozzon a kommunizmus lényegéeként, mint a *véres diktatúra*, a *szabadságjogok elfojtása*, (vagy korábban: a csajkarendszer, nőközösség stb., amelyek nem a kommunizmus eszményeiből, hanem az azoktól függetlenedő harcokból erednek. Az antikommunizmus olyan sajátosságokat tulajdonít a kommunizmusnak, amelyek az utópisták egyes, a kommunizmus fogalmába beszűrődő fogalmaiból származnak és abból a tényből, hogy a kommunisták a forradalom és az általa megragadható hatalom szerepének romantikus túlértékelése következtében többnyire valóban elhanyagolták az emberi jogok szerepét a kommunista célok megvalósításának feltételei között). A kommunista pártok hatalmi gyakorlata mára a „kommunista” fogalmát a magukat szocialistának nevező országokban az „élődsdi, dilettáns és erkölcs nélküli népelnyomó” szinonimájává változtatta.

Ha a fogalmat megtisztítjuk a ráakódott héjaktól, „kommunizmuson” ma is azt a mozgást érthetjük, amely a kapitalizmus elidegenedett és antihumánus vonásai ellenében

olyan társadalom felé irányul, amelyben az ember nincsen alávetve sem a gyengéket eltipró piac, sem az erőseket is eltipró állam hatalmának, ahol a társadalom minden egységének és egészének önszervezése, önigazgatása, önkormányzata jegyében az emberek élettevékenységei a szabad önkifejtés uralja. A kommunizmus ma (is) azokat a csírákat, tendenciákat jelenti, amelyek alkalmassá tehetők arra, hogy az emberiségnek egy a kapitalizmusénál (a tőkés gazdaságnál, a polgári szellemiségnél) emberségesebb és hatékonyabb társadalmat kínáljanak. Az ebben való hitet azonban a kommunistáknak többé senki nem fogja meghitelezni. A mozgalom történelmi esélyét már csak a tendenciák olyan kihordása tarthatja fenn, amely a nemkapitalista társadalomnak ezt az emberségesebb és hatékonyabb természetét egyszer végre kézzelfoghatóan bizonyítani is tudta.

Eszmélet 1. (1989. tavasz) 121–123.

{ 2 }

Alfa: Milyen lesz a baloldal holnap?

Az elmúlt évtizedekben, a megreformált sztálinizmus időszakában megszoktuk: a baloldal azonos a hatalmon lévő párttal, az MSZMP-vel. Mára a dolog megváltozott. Az MSZMP irányzatokra bomlott. A sztálini hagyományt követő konzervatívok mellett megjelent és megerősödött egy másik irányzat, amely a sztálinizmustól menekülve nem talál jobb megoldást a kapitalizmus – talán korlátozott – visszaállításánál. Ezen munkálkodva – bár eltérő hangsúllyal – számít mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió támogatására. A kapitalista restauráció programja azonban az új ellenzéki pártok és szervezetek főbb irányzatainak napirendjén is szerepel, még ha e szervezetekben mindenütt akadnak olyanok is szép számmal, akik szemben állnak egy ilyen fejlődési lehetőséggel, de elkötelezettségüknek nem találnak egyelőre más szervezeti formákat.

Elbizonyítalanodunk, hol hát a baloldal?

A baloldal most szerveződik mind az MSZMP-ben, mind az alternatív szervezetekben és pártokban, mind a szakmai szervezetekben, mind a munka- és lakóhelyeken, magában a társadalomban. A baloldal fogalma tehát átalakulóban van. A hazai és nemzetközi tapasztalatok arra mutatnak, hogy a baloldal megszűnik egyetlen párt vagy egy-két párt monopóliuma lenni. A baloldal ismét új fokon válik *mozgalommá*,

fokozatosan elveszíti *hivatali* jellegét, *pártokon túli* mozgalmá alakul, s maguknak a pártoknak kell majd megtalálniuk benne a szerepüket. Nem írhatják elő többé tagjaiknak, hogy mit tegyen, mint tegyen a baloldal, s hogy ki tartozik, ki tartozhat a „baloldal» megjelölés alá.

Ugyanakkor a tapasztalat arra utal, hogy *a baloldal már a közeljövőben is kevésbé lesz doktrinális*, kevésbé fogja a mozgalm sokszínű társadalmi forrását, tagságát vagy/és tömegeit egyetlen elmélettel felruházni. Ez nem az elmélet leértékelődését jelenti, hanem funkcióváltását. A „mozgalmi” elmélet közvetlenebbül fog *gyakorlati* célokat szolgálni.

A sokszínűvé váló baloldal Magyarországon is – legalábbis úgy tűnik – világnézeti sokszínűsége mellett vagy ellenére néhány alapvető „érték”, nagyon is gyakorlati törekvés mentén szerveződik majd meg. Az nyilvánvalónak látszik, hogy a baloldal alapvető tömegeit az adott társadalmi feltételek között még sokáig az ipari és mezőgazdasági termelők alkotják továbbra is, bár a technikai-technológiai átrendeződés következtében maguk is „átalakulnak”, belső társadalmi kohéziójuk új fokon jön létre. Alapvető politikai és szakmai érdekeikről nem fognak lemondani.

A baloldal *útkeresése* Kelet-Európában és hazánkban is *a reformsztálinizmus és a kapitalizmus közötti* igencsak széles, de nehezen járható úton történhet. Ezekben az országokban, így hazánkban is az alapvető dolgozói törekvések – talán súlyos vereségek nyomán, mindenekelőtt az állami tulajdon magántulajdonná való átalakításának keserű tapasztalatai nyomán – az állami tulajdon és a magántulajdon társadalmasítására irányulnak, a munka és tulajdon egymáshoz közelítését tűzik ki célul. Tömegméretekben megjelennek majd a dolgozói önkormányzatok megvalósítására, a munkás- és termelői, vagyis a dolgozói ellenőrzés megteremtésére irányuló törekvések és követelések. A *munkahelyi és la-*

kóhelyi önkormányzatok, a társadalmi ellenőrzés különböző alulról létrejövő szervei lesznek a pénzürokrácia, az államhatalmi bürokrácia, a pártbürokráciák legnagyobb ellenfelei, mert a termelők kénytelenek lesznek felismerni, hogy ők tartják el nemzeti és nemzetközi méretekben is a politikai és szakbürokráciák rájuk nehezedő felduzzadt parazita apparátusait. A baloldal kis csoportjai már ma is felismerték, hogy a „pártállamból” nem érdemes a „pártok államába” átmenni. Nem több, hanem kevesebb bürokrácia kell, nem drágább, hanem olcsóbb állam kell! Ez természetesen az ellenőriztetlen eliteknek nem áll érdekükben.

A baloldal másik egységesítő követelése nyilvánvalóan a reformsztálinizmus és a kapitalizmus által közösen megrontott *természeti környezet helyreállítása*, a további romlás megállítására lesz. Amennyiben az állami- és magánkizsákmányolás hagyományos rendszere visszaállna Magyarországon, s (a gazdasági ésszerűségekre hivatkozva, valójában azonban a tőkés érdekeknek megfelelően) tömeges munkanélküliség jönne létre hazánkban (kockáztatva így a szélső jobboldal létrejöttét is), úgy a baloldal mindennapi törekvésévé a *munkanélküliség felszámolásának* követelése válna.

Azok a magyarországi erők, amelyek a különböző pártokban az állandóan hangoztatott nemzeti büszkeséget megcsúfolva, szinte a kunyerálásig megalázkodnak a nemzetközi pénzügyi körök, tőkés csoportok előtt, valójában saját hatalmi pozícióik védelméhez kérnek támogatást, feláldozva tagságuk érdekeit is. A baloldal újjászerveződő erői tisztán látják, hogy a nemzetközi kapitalizmus még soha, sehol nem mentett meg népeket. Chile, Peru, Dél-Korea, Dél-Afrika, Brazília, Argentína vagy Törökország stb. egy humanista, baloldali ember számára sohasem lehet példa. Márpedig Magyarországra sem várna más sors, ha kritikátlanul végrehajtja az adósságcsapdából fakadó tőkés diktátumokat. A baloldal

ragaszkodni fog ahhoz, hogy a politikai szabadság követelményei ne kerülhessenek szembe a társadalmi igazságosság követelményeivel. A pénz diktátuma éppúgy megfoszt a szabadságtól, mint az elkülönült hatalmi apparátusok diktatúrája. De a legrosszabb – s valljuk meg, ez sem kizárt – ha ez a kétféle diktátum egyszerre nehezedik ránk. Ez a fejlődési lehetőség magában rejti a baloldali tömegmozgalmak, tömegakciók megjelenését.

Ha ezt a kettős diktatúrát el akarjuk kerülni, a baloldali értelmiségnek újra vissza kell találnia az üzemekbe, a szövetkezetekbe, a munkahelyi és lakóhelyi szervezetekbe, s el kell kezdeni mindent előlről.

Először is szót kell érteni... Csak késő ne legyen.

Eszmélet 1. (1989. tavasz) 118–120.

A kommunizmus halála? Nyolc tézis a „létező szocializmus” válságáról (1990)

MICHAEL LÖWY

1. Nem lehet meghalni a megszületés előtt. A – helyes értelemben vett – kommunizmus nem halt meg, mivel még meg sem született. A szocializmus szintén. Amit a jobboldal „kommunista államoknak”, a keleti hivatalos doktrína pedig „reálisan létező szocializmusnak” nevez, az valójában azon posztkapitalista társadalmak együttese, melyek felszámolták az alapvető termelési eszközök magántulajdonát, de még nagyon messze vannak a szocializmustól; azaz egy olyan társadalomtól, ahol a társult termelők a termelési folyamat urai, ahol a társadalom a legszélesebb demokratizmuson valamint a gazdasági és politikai önkormányzáson alapul. Messze vannak egy olyan társadalomtól, amely felszabadult az osztály-, etnikai és nemek közötti kizsákmányolás és elnyomás minden formája alól.

2. Amit a konzervatív és liberális sajtó a „kommunizmus halálának” nevez (felületes zsrnaliszta kifejezés, amely az uralkodó ideológia legitimálását szolgálja), az egy valós tényre utal: a szocializmusba való átmenet önkényuralmi és bürokratikus formáinak mély válságára, amely válság a Szovjetunióban a húszas és harmincas évek folyamán létrehozott sztálini stb. modellből fakad. 1989-ben valójában a lengyelországi, magyarországi, csehszlovákiai, NDK-beli és romániai neosztálinista rendszerek látványos összeomlásához asz-

szisztáltunk. A legfontosabb kivétel pillanatnyilag Kína, ahol a munkások és diákok millióinak demokratikus mozgalmát a hatalmi gerontokrácia – Teng Hsziao Pingnek, az Amerikai Egyesült Államok nagy barátjának és a „gazdasági modernizáció” kezdeményezőjének irányítása alatt – brutális katonai elnyomással átmenetileg megsemmisítette. De a kínai bürokráciának ez az önkényuralmi támadása – Albánia és Észak-Korea archaikus sztálinista helótáiról nem is beszélve – képtelen megakadályozni, hogy előbb vagy utóbb a demokratikus mozgalom új lendületet kapjon. Nem a „kommunizmus” haldoklott és volt halálra ítéelve, hanem annak bürokratikus karikatúrája: a nómenklatúra hatalmi monopóliuma, a szükségletek feletti diktatúra, a parancsuralmi gazdaság.

3. Ez a válság – bár pozitívabb formában – a Szovjetunióban is megnyilvánul. Több évtizedes hanyatlás és bürokratikus stagnálás után az emberek részt vesznek a sztálinista örökség lerombolásának erőteljes folyamatában, melynek motorját a – Gorbacsov és csapata által megígért – felülről jövő reformok és az alulról jövő demokratikus mozgalom (a népi frontok, az ökológiai, szocialista és reformer klubok, a határ menti nemzetek megmozdulásai) közötti dialektika adja. Az új szovjet vezetés ellentmondásokkal átszótt reformpolitikája egy jelentős politikai nyitást (a glasznoszt) piacgazdasági reformokkal (peresztrojkával) kombinál, ami veszélyezteti a munkásosztály vívmányait. A fegyverzetcsökkentés nagyon pozitív kezdeményezésével az is együtt jár, hogy lényegesen csökken a harmadik világ (különösen Közép-Amerika) forradalmainak a támogatása.

4. Az a politikai és társadalmi harc, amely a Szovjetunióban és más posztkapitalista országokban mind a nómenklatúrán belül, mind a civil társadalomban kibontakozott, több alternatívát hordoz a sztálinista modellből való „kiút”

keresése során: I. A tekintélyelvű politikai rendszer – a bürokratikus diktatúra – fenntartása, jelentős piaci reformokkal kombinálva (Teng Hsziao Ping modellje). II. A politikai struktúra viszonylagos demokratizálása, és piaci mechanizmusok bevezetése a gazdaságirányításba (Szovjetunió, Bulgária). III. Nyugati mintájú demokratizálás és a piacgazdaság (kapitalizmus) teljes visszaállítása (a régi ellenzék egy részének és a nómenklatúra széles köreinek programja Lengyelországban és Magyarországon). IV. Az önkormányzásra alapozva a gazdaság demokratikus tervezése és a politikai hatalom általános demokratizálása (szakszervezeti és szocialista ellenzéki program Kelet-Európában, a párt kritikus köreinek rokonszenvétől kisérvé). E konfrontáció jövője messze nem lefutott.

5. Ellentétben azzal, amit a liberális sajtó, a polgári közgazdászok és a nyugati kormányok – szép egyetértésben – állítanak, a „parancsuralmi gazdaság” (a bürokratikus centralizált tervezés) összeomlása után nem a kapitalizmus (a piacgazdaság és a profitrendszer) az egyetlen lehetséges, aktuálisan létező alternatíva a posztkapitalista országokban. Tertium datur: van egy harmadik út, a szocializmus demokratikus útja – azaz az általános önkormányzás (az alapoktól a csúcsig), a társadalom által megvalósított demokratikus tervezés, amelyben plurális és nyílt vita után szabadon határozzák meg a fő gazdasági választásokat, a beruházási prioritásokat, a gazdaságpolitika irányvonalát.

6. A keleti országok számos közgazdászának és reformer vezetőjének állításával ellentétben semmilyen közvetlen logikai kapcsolat nincs a piacgazdasági reformok és politikai demokrácia között, az ún. gazdasági „szabadság” és politikai szabadság között. Teng Hsziao Ping Kínája e doktrína látványos cáfolatát adta. Kína – ezen túl – azt mutatja, hogy ha a piaci reformok átmenetileg meg is tudják oldani a bü-

rokratikus tervezés bizonyos problémáit, új, szintén súlyos problémákat hoznak létre: munkanélküliség, falusi népesség elvándorlása, korrupció, árak emelkedése, növekvő társadalmi egyenlőtlenségek, szociális szolgáltatások visszafejlesztése, emelkedő bűnözés, a gazdaság alávétése az imperialista tőkének és a nemzetközi bankok előírásainak. Mindez végül oda vezetett, hogy a piaci reformok azzal a kockázattal járnak, hogy a munkások legfőbb szociális vívmányai (foglalkoztatás garantálása, létminimum biztosítása stb.) semmivé válnak.

7. Azok a gonosztettek és bűncselekmények, amelyeket a posztkapitalista társadalmak bürokratikus rendszerei a kommunizmus és a szocializmus nevében elkövettek (a harmincas évek véres tisztogatásaitól kezdve az 1968-as csehszlovákiai és 1979-es afganisztáni bevonulásig), súlyosan ártottak a szocialista jövő eszméjének, és elősegítették a népesség jelentős részének a polgári ideológiához való csatlakozását – keleten éppúgy, mint nyugaton. Ám mindkét blokkban mélyen meggyökerezve megmarad a dolgozóknak a vágyakozás egy szabad és egyenlő társadalomra, szocialista demokráciára és önkormányzásra. Innen nézve a szocializmus és a kommunizmus nemcsak nem „halott”, de a legégetőbb aktualitás marad: nem egy állítólag létező állapot, hanem olyan program, amely másfél évszázad óta az egész világon áthatja a kizsákmányolt osztályok és elnyomott csoportok felszabadító harcát.

8. Ma a kommunistának – inkább, mint bármikor – „a fennálló könyörtelen kritikusának” kell lennie. Elutasítva a létrehozott rend apologetikus ideológiáit, a tőkés piacot vagy a szükségletek feletti diktatúrát legitimáló „realista” értelmezéseket, a kommunista a Remény Elvét, egy emancipált társadalom konkrét utópiáját testesíti meg. De nincs kész válasz a szocializmusba való átmenet problémáira. Ho-

gyan kombinálódik a képviselői demokrácia és a közvetlen demokrácia? Hogyan kapcsolódik a demokratikus tervezés a piac elkerülhetetlen maradványaival? Hogyan egyeztethető össze a gazdasági növekedés az ökológiai parancsokkal? Senki nem tarthat igényt az igazság monopóliumára: ezek a kérdések – és sok más hasonló – megkövetelik a pluralista és nyílt vitát, a kölcsönös tanulási folyamatot.

* Az írás 12 tézisre bővített változatát ld. *Monthly Review*, 1991. május.

Fordította: Tütő László

Eszmélet 85. (2010. tavasz) 5–7.

Korszerű – e a marxizmus?

SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY

„Most már tudom, mi az intellektüel feladata: konokul hirdetni az igazságot, a tömeg igazságát, akár van tömeg a közelben, akár nincs. A jövőhöz beszélni, bármilyen gúnyosan szól is közbe a jelen. Vállalni – szükség esetén – a legnehezebbet, az egyoldalú szolidaritást”

Bálint György (1937)

„Marxism 90”

Nem tévedés sem a dátum, sem a helyszín: „*Marxism 90. Socialism into the 90s*” címmel, 1990. július 6-13-ig, London központjában, a tudományegyetem (ULU) és a Neveléstudományi Intézet épületében nagyszabású nemzetközi kongresszust tartottak. A több tucat kurzus keretében 250 előadást, vitát és fórumot rendeztek a legkülönbözőbb klasszikus marxista és modern témákból, történelmi, elméleti, történelmi, ökonómiai, filozófiai, politikai és művészeti kérdésekről, a poszt-strukturalizmustól a pénzügyi válságok problémáján keresztül az 1956-os magyar forradalomig.

Az eset természetesen nem jellemző, de mindenképpen figyelemre méltó. A marxizmust története során annyiszor temették el „végérvényesen”, annyiszor cáfolták meg olyan

szerzők, akiknek már a nevére sem emlékszik senki, hogy talán mai elparentálását sem kell véglegesnek tekintenünk.

Azok ugyanis, akik ma kongatják felette a lélekharangot, egy sajátos *quid pro quo* áldozatai. A sztálinisták sohasem hitték volna el, hogy antimarxista ellenfeleik lesznek a legbuzgóbb terjesztői annak, amit híveikkel sem tudtak maradéktalanul elfogadtatni. Nevezetesen, hogy a Szovjetunióban és a befolyási övezetébe tartozó országokban kialakult társadalmi-politikai rendszerek a szó marxi értelmében szocialisták voltak. Néhány évvel ezelőtt még kötelezni kellett a kommunistákat arra, hogy fenntartás nélkül tegyenek hitet a „létező szocializmus” mint a marxizmus egyedül üdvöztető megvalósítása mellett. Ma pedig a marxizmus régi ellenfelei és az egykori hitbuzgó szeminaristákból és tanáraikból lett újbátor kritikusai együtt visszhangozzák, hogy a most összeomlott rendszerek – melyeket éppen Marxnak és Engelsnek a korabeli hasonló elképzelések ellen irányuló megjegyzései nyomán *államszocializmusnak* hívnak¹ – a marxizmust is maguk alá temették, bebizonyították anakronizmusát, inadekvátságát a mai korproblémák számára stb., hiszen, úgymond, a bukott rendszerek a marxizmust ültették át a gyakorlatba. A sztálinistáknak tehát meglehet az az elégtételük, hogy bukásukkal elérték azt, aminek elfogadtatásához a korlátlan hatalmuk is kevés volt.

Az államszocialista rendszerek kártyavárszerű összeomlása vitathatatlanra tette, hogy ezt a rendszert az emberek többsége nem tekintette magáénak, valóban „idegen erő megvalósulását”, nem pedig a saját akaratukat, értelmüket, erőfeszítésüket tudták benne, így ezekben az országokban nemcsak a gazdasági fejlettség, hanem a politikai-hatalmi és tulajdon-viszonyok vonatkozásában sem volt szocializmus a marxi értelemben. A kapitalizmust világtörténelmileg meghaladó társadalom *alapelvét* ugyanis *A tőke* „minden

egyen teljes és szabad fejlődésében” jelölte meg.² Hogy valójában mit jelent marxistának lenni, és van-e ennek korunkban relevanciája, az csak akkor dönthető el, ha kibontjuk ennek az alapelvnek az implikációit.

Társadalmi fejlődésünknek ma – s ebben talán a kifejezetten reakciós, múltba vagy régmúltba merevedett irányzatokon kívül minden elgondolás találkozik – legáltalánosabban szólva a *modernizáció* és a *demokrácia* együttes megvalósítása a kulcskérdése. A marxizmus elleni kritikák végső soron arra a meggyőződésre vezethetők vissza, hogy e kettős követelmény megvalósításának egyikéhez sem tud koncepciót adni. Ha egyáltalán elismerik, hogy Marx valamiféle értelemben a modernizáció és/vagy a demokrácia híve volt, rögtön hozzátesszik; vonatkozó felfogása oly mértékben elavult, tizenkilencedik századi, hogy teljesen alkalmatlan a mai korproblémák megértése és megoldása számára. S itt nem az időbeli távolságról van szó, hiszen ugyanezek a kritikusok nemegyszer Marx előtti gondolkodókra, sőt a keresztény értékekre hivatkoznak a modernizáció és a demokrácia problémáinak általuk adott értelmezésében. Vagyis elmarasztaló véleményük akkor is a marxi elmélet tartalma ellen irányul, akkor is ennek alapeszméire, szellemiségére gondolnak, amikor „műlt századiságát” emlegetik. Vizsgáljuk meg tehát az előljáróban említett kulcskérdés: a modernizáció és a demokrácia együttes megvalósítása szempontjából a marxi elmélet hozadékát, illetve ennek használhatóságát korunk számára.

Modernizáció és marxizmus

Ha a technológia oldaláról tekintjük a posztindusztrialista társadalmakat, a mikroelektronika, a biotechnológia, illetve

a termelés minden szintjének és szereplőjének egy totális információrendszerbe integrálódása tűnik a szemünkbe. Az ezáltal meghatározott *modernizáció* azonban sokkal mélyrehatóbb változás hordozója, mint amikor az úgynevezett második ipari forradalomban az elektromosság és az olaj váltotta fel a gőzgép korszakát, a szén- és vastermelés hegemóniáját. A *most kibontakozó modernizáció* ugyanis nemcsak a hagyományos értelemben vett ipari termelést szorította háttérbe, hanem magát a fizikai munkát, a termelésben való közvetlen, manuális részvételt is, hogy a magasabb képzettséget kívánó automatizálást, komputerizálást állítsa a helyébe. Ez viszont az invenciót, a *munka szellemi tartalmát* változtatta döntő termelési tényezővé, így *korunkban a tudomány után az általános műveltség, sokoldalúság értelmében vett kultúra is „közvetlen termelőerővé” vált.*

Mindez ma már meglehetősen közismert. Annál kevésbé mondható el ugyanez arról, hogy sejtett-e valamit ebből öt-negyed évszázaddal ezelőtt Marx, vagy legalábbis beilleszthető-e koncepciójába a vázolt modernizáció emberi-társadalmi tartalma? A kérdés annál is inkább jogosult, mert társadalomkutatóink egész sora már a „rendszerelváltás” előtt is azt hangoztatta, hogy a vázolt modernizáció folyamatában eltűnik vagy már el is tűnt az a munkásosztály, amelyre Marx a szocializmus megvalósításának világtörténelmi szerepét osztotta ki.

Marx azonban csak az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban azonosította a proletariátust a fizikai munkából, „mégpedig egyoldalú, elvont munkából” élő munkásokkal, ám, a munkásosztály politikai harcainak, tudatosodásának („*an sich*” osztályból „*für sich*” osztállyá válásának) elemzésével párhuzamosan, fokozatosan feladta ezt a leegyszerűsítést. A *Kommunista Kiáltvány* már azt írja, hogy a burzsoázia „fizetett bér munkásává” változtatta a legkülönbözőbb humán

foglalkozású értelmiségieket, majd politikai gazdaságtani főműveiben, legrészletesebben az *Értéktöbblet-elméletekben*, a modern termelés, a produktív munka elemzésével, értelmezésével is alátámasztja ezt. Mindenekelőtt azt fejt ki, hogy a termelés fogalmának kiszélesedése, az ezzel járó nélkülözhetetlen kooperáció folytán „valamennyi, a gyárban és a hozzá tartozó irodákban alkalmazott személy”, vagyis mindenki, „aki az áru termelésében ilyen vagy olyan módon közreműködik, a voltaképpeni kétkezi munkástól az igazgatóig, mérnökig (a tőkéstől megkülönböztetve)” – a *bérmunkások kategóriájába tartozik*. Mindezek ugyanis részesei a termelés folyamatának és munkájuk a társadalmilag szükséges munkaidő részét alkotja. S e gondolatmenet logikus folytatásaként – a *Kommunista Kiáltvány*ból idézeteknek megfelelően – azt is kimondja, hogy *a munkaképesség képzésével, fenntartásával foglalkozók is termelő munkások*. „Termelő munka ezek szerint az olyan munka, amely árukat termel vagy *magát a munkaképességet* közvetlenül termeli, képezi, fejleszti, fenntartja, újratermeli” – vonja le a végkövetkeztetést.

A proletariátusnak a fizikai, kétkezi munkásokkal való azonosítása tehát, amelynek alapján az említett társadalomkutatók eltemetnék a munkásosztályt és vele a marxizmust, ismét arra utal, hogy e kritikusok a Sztálin elemijében tanulnak alapján értelmezik Marx felfogását.³

A mondottak már sejteni engedik, hogy Marx modernizáció-felfogása is meglepetést tartogat azoknak, akik úgy vélik, hogy nincs mondanivalója korunk számára. Kierlelt koncepciójában ugyanis a „minden egyén teljes és szabad fejlődésének” már említett alapelve mindenekelőtt éppen a modernizációt feltételezi. Marx annak a Hegelnek a tanítványa volt – és ezt (ilyen tanítványok is vannak!) akkor is vállalta, amikor már gyökerében szakadt el mesterétől -, aki az emberiség történetét a szabadság fejlődéstörténetének fogta

fel, amelyben a „magánvalósága”, lehetősége szerint szabad ember valóságosan is szabaddá válik. E szabadság azonban csak a képzeletben választható el az anyagi életfeltételek színvonalától és megteremtésének társadalmi viszonyaitól. A marxi alapelv végső soron azt a meggyőződést fejezi ki, hogy az emberiség – az objektív társadalmi feltételek vonatkozásában – képes minden egyén számára szabad emberhez méltó életkörülményeket teremteni. Másképpen szólva, *a történelem megszabadítható attól az – anyagi életfeltételek fejletlenségéből következő – ellentmondástól, amelyben egyesek szabadsága, gazdagsága, műveltsége csak mások kiszolgáltatottsága, szegénysége, műveletlensége árán biztosítható*, amelyben a fejlett és a fejletlen országok közötti szakadók mind áthidalhatatlanabbá válik.

A tőkének éppen az az alapgondolata, hogy a tőkés termelés gazdasági kényszervizonyai, ha mégoly elidegenült formákban is, de olyan fejlett termelőerők és anyagi termelési feltételek létrehozására kényszerítik az emberiséget, amelyek lehetővé teszik ezeknek az elidegenült kényszervizonyoknak a meghaladását. E felismerésben különbözik Marx felfogása minden olyan antikapitalizmustól (a 18–19. századi kommunista utópiáktól kezdve a romantikus és „harmadik utas” irányzatokon keresztül az autoritárius populista ideológiáig), mely a tőkés viszonyok ellentmondásaira, igazságtalanságaira, bűneire stb. hivatkozva tagadja a kapitalizmus történelmi szükségszerűségét. De még inkább különbözik attól az érdek sugallta polgári korlátozottságtól, mely képtelen felfogni e viszonyok történelmi jellegét, vagyis meghaladhatóságát. Mintha itt és most írta volna Marx: „Az az állítás, hogy a szabad konkurencia egyenlő a termelőerők fejlődésének és ezért az emberi szabadságnak végső formájával, nem egyebet jelent, mint hogy a burzsoá uralom a világtörténelem vége – ami persze kellemes gon-

dolat a tegnapelőtti parvenüknek.”⁴ Másfelől ezzel tulajdonképpen azoknak a termelőerőknek és annak a szabadságváagnak a hatékonyságát becsülik alá, amelyeket maguk hívtak életre, mint ahogy elfordulnak a saját forradalmi múltjuktól is. (Jól illusztrálták ezt a francia forradalom 200 éves évfordulója alkalmából írt „újjobboldali” értékelések. A sztálinisták, akik annak idején agyonbírálták az újbaloldalt, ezt is elégedetten nyugtázhadják.)

Marx modernizáció-felfogása azonban korántsem merül ki egy alapelvből következő, a fejlődés lezárhatatlanságára épülő általánosságokban. Az 1857–59 között keletkezett *Grundrisse*, az akkor még inkább csak potenciálisan létező tendenciák alapján, a maga korában egyedülálló, máig sem felülmúlt lényeglátással kapcsolta össze a termelőerők fejlődésének technikai és emberi komponensét, éppen a munka szellemi tartalmának döntővé válását anticipálva ebben, tehát azt, ami – mint láttuk – a modernizáció legújabb (alig egy-két évtizedes) vívmánya.

A *Grundrisse* azzal kezdi a folyamat kifejtését, ami már akkor közvetlenül érzékelhető volt, nevezetesen, hogy a munkás kapcsolata a gépi berendezéshez egészen más, mint korábban a szerszámhoz. Míg az utóbbiba a munkás a saját tevékenységével, ügyességével „lehelt lelket”, addig a gép „maga a virtuóz, mely saját lélekkel bír a benne ható mechanikai törvényekben”. A primátus itt a gépé, hiszen a munkás tevékenységét a gépi berendezés mozgása határozza meg, nem pedig fordítva. A folyamatba inkorporált tudomány „nem a munkás tudatában létezik, hanem a gép révén mint idegen hatalom hat rá, mint magának a gépnek a hatalma”. Ezzel a munka társadalmi alárendeltsége a tőkének, az eleven munka elsajátítása a tárgyasult munka által, ami a tőkének mint társadalmi viszonynak a fogalmából következik, „a gépi berendezésen nyugvó termelésben magának a ter-

melési folyamatnak a jellegeként, annak anyagi elemei és anyagi mozgása szerint is tételezve van”. Az eleven munka itt a gépi berendezés tartozékává, működtetésének pusztá eszközzé vált.

Míg ezt a szembetűnő mozzanatot már Marx előtt is észrevették a kapitalizmust bíráló romantikus közgazdászok és utópikus szocialisták, addig a folyamat latens dialektikájának felfedezése és végiggondolása csak Marxnak sikerült. A továbblépés kiindulópontja az, hogy „a tőke itt – egészen szándéktalanul – az emberi munkát, az erő kifejtést egy minimumra redukálja. Ez a felszabadult munkának javára válik majd, és feltétele a felszabadulásának” – előlegezi az alapgondolatot.

A továbbiakban ugyanis kiderül, hogy ami a munka veszteségének, alárendeltségének, önállótlanvá válásának mutatkozott a gépi berendezéssel szemben, az a továbbiakban e viszony megfordíthatóságának a bázisává válik. Először is a nagyipar kifejlődésével a gazdagság megteremtése már nem annyira a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől függ, mint inkább a munkaidő alatt működtetett hatóerők hatalmától, hatékonyságától, ami viszont a tudomány színvonalának és a technológia haladásának a függvénye. (Marx itt külön is hangsúlyozza, hogy az alkalmazott technika hatékonysága „megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül”). A munkás oldaláról viszont az a vészterhes nóvum, hogy a termelés folyamatán belüli súlya és fontossága radikálisan csökkent, viszont egy ígéretes lehetőséggel párosul: „A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember örökként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz... A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne.”

Az eddig két ágon futó elemzés most összekapcsolódik. A tudomány és a technológia fejlődése, amely radikálisan csökkentette a termelésben alkalmazott eleven munkát, egyben megteremti a tudomány elsajátításához, alkalmazásához és fejlesztéséhez szükséges szabadidő-kapacitást. S akik mint pusztá fizikai erő kifejtés megtestesítői feleslegessé váltak a termelésben, nélkülözhetetlenekké válhatnak mint szellemi képességek megszemélyesítői. Ebben az átváltozásban „a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg. Az idegen munkaidő ellopása, amin a mostani gazdagság nyugszik, nyomorúságos alapzatként jelenik meg ezzel az újonnan kifejlődött, maga a nagyipar által létrehozott alapzattal szemben”.

Ily módon a csereértéken nyugvó termelés meghaladása felé mutató ellentmondás jön létre a tőke alaptörekvése és az ezáltal determinált fejlődés között, hiszen „a tömegek többletmunkája” éppúgy nem feltétele többé az általános gazdagság növekedésének, mint „a kevesek munkátlansága” a szellemi fejlődésnek. A tőke „túlhajtja a munkát természeti szükségességének határain, és ily módon létrehozza az anyagi elemeket a gazdag egyéniség fejlődéséhez, amely éppúgy mindenoldalú a termelésében, mint a fogyasztásában, és amelynek munkaideje ezért már nem is mint munka, hanem mint magának a tevékenységnek a teljes fejlődése jelenik meg...”

A modernizáció marxi értelmezése szerint tehát a valóságos gazdagság „az egyéniségek szabad fejlődése”, „valamennyi egyén kifejlődött termelőereje”. Vagyis „nem a szükséges munkaidő redukálása azért, hogy többletmunkát tétellezen, hanem egyáltalában a társadalom szükséges munkájának egy minimumra redukálása, amelynek azután megfelel az egyének művészi, tudományos stb. kiképződése a valamennyiük számára szabaddá vált idő és létreho-

zott eszközök révén”. A munkaidővel való takarékoság itt csak annyiban jön számításba, amennyiben „egyenlő a szabad időnek a gyarapításával, amely maga mint legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére”.⁵ Ezekre a tőkés termelésben felhalmozódott potenciákra, szellemi kapacitásra építi Marx a *munka felszabadításának* programját.

Ennyit a marxizmus korszerűtlenségéről, múlt századiságáról...

Két további régi-új vád

A mondottak alapján az olvasó fogalmat alkothat magának annak a szintén gyakran hallható vádnak az igazságáról is, amely a marxizmust mint *személyiséget tagadó kollektivist elméletet* bélyegzi meg. Hiszen láttuk, hogy a vázolt koncepció éppen hogy egzakt közgazdasági elemzéssel, a technikai-tudományos-gazdasági-kulturális haladás szintézisével támasztotta alá a „minden egyén teljes és szabad fejlődése” felé mutató történelmi folyamatot. Maga ez az alapelv egyébként együtt született meg a marxi koncepcióval. Már *A német ideológia* is rámutat, hogy az eddigi egyének csak átlag- vagy osztályegyenének lehettek, érintkezésük nem „egyéneknek mint egyéneknek” az érintkezése volt. Éppen a kommunizmus teremt a természet adta feltételeknek az egyesülés feltételeivé változtatásával bázist ahhoz, hogy „lehetetlenné tegyen minden, az egyéntől függetlenül fennállót, amennyiben ez a fennálló mégis nem egyéb, mint maguk az egyének eddigi érintkezésének terméke.”⁶ *A kommunista Kiáltvány* pedig már kifejezetten előlegezi *A tőke* megfogalmazását: „A régi polgári társadalom s a vele járó osztályok és osztályellentétek helyébe olyan társulás lép,

amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele.”⁷

Kétségtelen, hogy a sztálinisták valóban a személyiséget megsemmisítő „társulások” igyekeztek létrehozni, és nem tűrték meg egyetlen olyan szervezetet sem, amely nem állt az irányításuk vagy legalábbis az ellenőrzésük alatt. De ez éppen azt bizonyítja, hogy a sztálinisták kollektívizmusa a marxi koncepció teljes ellentétét valósította meg. Egyes kormánypárti politikusok manapság megsértődnek, ha keresztény-nemzeti elveiket a Horthy-korszak keresztény-nemzeti kurzusa alapján ítélik meg. Ők azonban nyugodt lélekkel ítélkeznek a marxizmusról annak sztálinista torzképe alapján.

Bizonyos szempontból az előbbi ellentétének tekinthető az a vád, amely a marxizmust az *utópiák* körébe sorolja. A személyiség kollektivistá megszüntetésével szemben ugyanis ennek az állítás az alapja, hogy a marxi kommunizmus-felfogás az eszkatológia üdvánának evilági változata, vagyis földi paradicsomot ígér az embereknek. A *Grundriss*éből idézett marxi gondolatok közgazdasági egzaktsága azonban éppen a materialista történelemfelfogást példázza, melyben a formálódó jövő kizárólag az emberi tevékenységeknek, az általuk létrehozott viszonyoknak, természet és társadalmi objektívációknak a produktuma. Már a „minden egyén teljes és szabad fejlődésének” alapelve is *fejlődésre*, nem pedig lezárt, tökéletes *állapotra* utal, a fejlődés pedig magában foglalja az akadályok leküzdését, s így kudarcok, csalódások lehetőségét is. A marxizmus klasszikusai nem holmi paradicsomi idillről beszéltek (amely egyébként a modern civilizációban szocializált emberek számára pokoli unalom lenne), csupán az állatvilágra emlékeztető, létért való harc végét tételezték. Nem a történelem fejeződik be itt, hanem ennek eddigi „természet adta”

menete: „Ezzel válik csak ki az ember, bizonyos értelemben, végérvényesen az állatvilágból, lép át állati létezési feltételekből valóban emberek közé.”⁸

A társadalmi utópiák talán legáltalánosabb közös vonása, hogy a valóságos folyamatok, létező tendenciák elemzése helyett vágyakból vagy (negatív utópiák esetén) félelmekből, illetve erre épülő spekulatív megfontolásokból konstruálják meg jövőképeket, Marx – a közhiedelemmel ellentétben – egyáltalában igen keveset foglalkozott azzal, hogy konkrétan milyen lesz a kapitalizmust meghaladó társadalom, nem volt hajlandó recepteket írni „a jövőendő lacikonyhája számára”. Az ilyen elvárások teljesítése helyett – mint *A tőke* második kiadásának utószavában írja – inkább vállalta azt a „vádát”, hogy „csak az adott kritikai taglalására” szorítkozik. Vonatkozik ez még az olyan széles tömegeknek szóló programnyilatkozatra is, mint a *Kommunista Kiáltvány*, mely az utópista röpiratokkal ellentétben, ahol a fő vonzerőt az eszményi jövő részletes ecsetelése jelentette, terjedelmének alig a huszad-részében foglalkozik a jövőendővel. Sőt, egyértelműen leszögezi, hogy elméleti megállapításai „korántsem egyik vagy másik világboldogító által kitalált vagy felfedezett eszmékben, elveken nyugszanak. E tételek csupán általános kifejezései a meglevő osztályharc, a szemünk láttára végbemenő történelmi mozgalom tényleges viszonyainak.”⁹

Marx éppen azért képezte át magát filozófusból közgazdásszá, azért foglalkozott szinte egész életén keresztül a tőkés társadalom gazdasági tanulmányozásával, azért lett a materialista történelemfelfogás megalapozója, mert eszmélésének kezdeteitől fogva vallotta: „A jövőt megkonstruálni és egyszer s mindenkorra elintézni mindent nem a mi dolgunk... Nem doktriner módon lépünk a világ elébe egy új elvvel: itt az igazság, itt térdelj le! A világ elveiből fejtünk ki a világnak új elveket.”¹⁰

Demokrácia és marxizmus

Láttuk, hogy mennyire dialektikus volt Marxnál a tőkés termelés tagadása, amennyiben magának a tőkés termelésnek kellett kihordania azokat az előfeltételeket, melyek e tagadást valóban magasabb rendű társadalmat szülő *meghaladássá* tehetik. Az előfeltételeken belül központi szerepet kapott a munka szellemi tartalmának, az ilyen értelemben vett gazdaságnak döntővé válása és ezzel az *emberi tényező*. Szerves egységet alkot e közgazdasági gondolatmenettel az átmenet politikai feltételeinek elemzése. A kulcskérdés ebben a *demokrácia* értelmezése.

Ezzel kapcsolatban az eddig tárgyaltaknál is erősebb ellenérzésekkel, makacsabb előítéletekkel találkozhatunk, mindenekelőtt a polgári demokráciát tagadó proletárdiktatúra elmélete, de még inkább ennek a sztálinista terrorral való azonosítása miatt. Valójában azonban *Marx ugyanúgy a demokrácia kiteljesítése értelmében tagadta a polgári demokráciát, ahogyan a tőkés termelésben kifejlődött munka felszabadítása érdekében tagadta a kapitalizmust*. S ahogyan a tőkés termelési viszonyoknak, úgy a polgári demokráciának, a demokratikus köztársaságnak a kifejlődését is történelmi *szükségyszerűségnek* tekintette, s egyben nélkülözhetetlennek a proletariátus osztályszervezetei kialakulása, politikai, közéleti tapasztalatszerzése, „önmagáért való” osztállyá válása számára.

A tőkés modernizáció elválaszthatatlan volt a magántulajdon szabadságharcától, melyben a polgárság az *ancien régime*-mel szemben kivívta magának a tulajdonosi szabadságának és biztonságának politikai intézményrendszerét és társadalmi-gazdasági súlyának megfelelő emberi méltóságát. E demokráciának polgári magántulajdonra szabott jellegét az első időkben még nyíltan vállalták képviselői. A szabadság-egyenlőség-testvériség jelszava, melyre „általános em-

beri” megfogalmazása miatt ma is annyira szeretnek hivatkozni, Holbachnál (1770-ben megjelent könyvében) még mint „szabadság, tulajdon, biztonság” jelenik meg,¹¹ világosan jelezve „osztályszármazását”. Még egyértelműbb Helvetius megfogalmazása, aki 1772-ben, csak halála után publikált művében, a *De l'Homme*-ban a következőket írja: „a tulajdon megőrzése a birodalmak erkölcsi istene... Az emberek csak azért tömörültek, hogy tulajdonukat biztosítsák. Az igazságosság, mely úgyszólván valamennyi erényt önmagában egyesíti, abban áll, hogy megadja mindenkinek a magáét, következésképpen a tulajdonjog fenntartására korlátozódik. A különböző törvények mindig csak eszközök voltak a polgárok eme jogának biztosítására.”¹²

Még a francia forradalom legradikálisabb alkotmánya, az 1793-i is, az ember és a polgár (*citoyen*) jogainak nyilatkozatában az egyenlőséget, a szabadságot, a biztonságot és a tulajdont deklarálta mint „természetes és elvárható” jogokat. S ezen belül a szabadságot olyan jogként definiálja, ami az egyén számára biztosítja, hogy „mindent lehet, ami nem sérti mások jogait”. Már a fiatal Marx is találóan jegyezte meg ezzel kapcsolatban, hogy a szabadság határait itt úgy vonják meg, „ahogy két szántóföld határát megvonja a sövénykaró”. Majd rámutat: „Ez az egyéni szabadság minden embert arra készítet, hogy a másik emberben szabadságának ne *megvalósulását*, hanem éppen *korlátját* lássa.”¹³

Mindezzel semmiképpen sem kívánjuk csökkenteni e jogok kiharcolásának világtörténelmi jelentőségét, azt a szellemiséget, amelyet például Hegel így fogalmazott meg berlini egyetemi előadásainak megkezdésekor, 1818-ban: „Bízzanak a tudományban, higgyenek az észben s bízzanak és higgyenek önmagukban. Az igazság bátorsága, a hit a szellem hatalmában a filozófiai tanulmány első föltétele; az ember tisztelje önmagát s a legmagasabbra tartsa magát

méltónak". Ha rajtam állna, ezt íratnám ki az ELTE Bölcsészettudományi Karának a kapuja fölé. Ám ez mit sem változtat azon, hogy e büszke *citoyen* hitvallás mégis a polgári magántulajdon szabadságharcának jegyében született, és rögtön a *bourgeois* egoizmus arcát mutatta, mihelyt a *tulajdon nélküli tömegek* is követelni kezdték a „természetes és elévülhetetlen” emberi jogokat.

Az 1789-ben hatalomra került polgárság szabadság-egyenlőség-testvériség-értelmezésébe ugyanis még az sem fért bele, hogy a *szavazati jogot* megadják a forradalmat kiharcoló plebejus tömegeknek, a *sans-culotte*-oknak, akiknek ezt csak három évvel később, 1792-es felkelésükkel sikerült kiharcolniuk. A *bourgeois* számára természetes volt a szavazati jog *cenzushoz* kötése, minthogy általában is természetesnek tartotta az emberi jogok *tulajdonosi* értelmezését. Hogy egy angol példára is hivatkozzunk: amikor a polgári forradalomban a *levellerek* azt követelték, hogy a választójogot terjesszék ki minden szabad angolra, Ireton – Cromwell veje és ideológusa – azzal válaszolt: ha elismernénk minden szabad angol választójogát, akkor a tulajdonra való jogukat sem vonhatnánk kétségbe, hiszen a választójog és a tulajdon eddig is össze volt kötve egymással. „Ha meg akarjuk őrizni a tulajdont, akkor nem adhatunk általános szabadságot” – vonta le a korra jellemző cinikus őszinteséggel a következtetést. Hasonló logika alapján tiltotta meg a francia forradalomban a Le Chapelier-törvény az azonos foglalkozású polgárok egyesületekbe tömörülését és közös érdekeik szervezett képviselését. „Nincs többé részleges érdek, csak közérdek van” – hangzott az ismerősen csengő indoklás, melyben „köz érdeken” természetesen a tulajdonosok különös érdekeit kellett érteni.

A munkásmozgalom első lépései, gondoljunk például az angol chartizmusra, éppen arra irányultak, hogy a tulajdon

nélküliekre is terjesszék ki a demokráciát, nekik is adják meg a „természetesnek és elévülhetetlennek” mondott emberi és polgári jogokat. Ennek kivívása azonban a fejlett országokban is évszázadokat vett igénybe. Még a demokrácia mintállamában, Angliában is csak 1918-ban vezették be e jogok alapfeltételét, a valóban általános (nőkre is kiterjesztett) választójogot.

E tapasztalatokat általánosította Marx abban a felismerésben, hogy a munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet, magának kell kiharcolnia még polgári értelemben vett szabadságjogainak elismertetését is. *S miközben a proletariátus a demokráciáért küzd, túl-hajthatja azt polgári (magántulajdonosi) korlátain.*

Ennek politikai mikéntjéről azonban – éppen mert ebben a vonatkozásban sem volt hajlandó „megkonstruálni” egy kiagyalt megoldást – csak a legszűkszavúbban, az átmenet általános lényegére utalva nyilatkozott. Minthogy a *múlt század* véres osztályharcai, éhséglázadásai teljesen valószínűtlenné tették, hogy forradalmi erőszak nélkül megvalósítható egy ilyen világtörténelmi fordulat, Marx és Engels többnyire azt hangsúlyozta, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet elkerülhetlenné teszi a proletariátus forradalmi diktatúráját. Ugyanakkor azonban félreérthetetlenül rámutattak, hogy az erőszakos forradalmat a proletariátusra nehezedő brutális elnyomás robbantja ki. Engels már a *Kiáltvány* előzményét jelentő írásában, *A kommunizmus alapelveiben* is kíváncsnak mondja a forradalom békés útját, míg az összeesküvéseket haszontalanoknak, sőt károsaknak bélyegzi. S hangsúlyozza, hogy éppen ellenfeleik kergetik bele a proletariátust a forradalomba, mert „csaknem minden civilizált országban” erőszakkal elnyomják a proletariátus fejlődését. A „csaknem” Angliára utal, mert – mint ezt Engels *A tőke* angol kiadásához írt előszo-

vában is kiemelte – Marx Anglia viszonyainak egy életen át tartó tanulmányozásából arra a következtetésre jutott, hogy ez az „egyetlen ország”, amelyben megvan a lehetőség arra, hogy a forradalmat „teljesen békés és törvényes eszközökkel vigyék véghez”.

Az „egyetlen ország” később újabbakkal egészült ki. 1872-ben, Amszterdamban tartott előadásában Marx Amerikát is azok közé az országok közé sorolta, ahol a munkások „békés eszközökkel elérhetik céljukat”, és hozzátette, ha jobban ismerné intézményeit, talán Hollandiát is idesorolná. Engels később Franciaországgal is kiegészítette a sort, majd élete végén, Marx *Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig* című művének 1895-ös kiadásához írt bevezetésében általánosságban is rámutatott: a munkásmozgalom megerősödése, a választójog felhasználásával parlamentáris úton elért sikerek új harcmódot tettek szükségessé. Ma a burzsoázia és a kormány jobban fél a munkáspárt törvényes akcióitól, mint egy utcai barikádharcotól, az utóbbi esetben ugyanis – szemben az előbbivel – a kormányok javára változtak meg a feltételek. S a figyelemre méltó következtetés: „A rajtaütéseknek, kicsiny tudatos kisebbségek által öntudatlan tömegek élén végrehajtott forradalmaknak az ideje elmúlt. Amikor a társadalmi szervezet teljes átalakításáról van szó, ebben a tömegeknek maguknak is részt kell venniük, maguknak is meg kell érteniük, hogy miről van szó, mi mellett szállnak síkra életükkel és vérükkel.”

Megítélésem szerint ebben rejlik a demokrácia marxista értelmezésének mába mutató lényege. Marx és Engels felfogásában a proletárdiktatúra sohasem volt az a dogmatikai választóvonal, amivé később tették. A forradalmi erőszak vagy parlamentáris út alternatívája számukra gyakorlati kérdés volt, amelyet az osztályerőviszonyok, az államforma, a demokratikus hagyományok és a politikai kultúra elemzésével,

mérlegelésével lehet eldönteni. Míg fejlődésük korábbi periódusában inkább a proletárdiktatúra megkerülhetetlenségét hangsúlyozták, addig később – a polgári demokratikus viszonyok térhódítása nyomán – egyre több országban láttak lehetőséget a forradalom békés úton való megvalósítására, anélkül, hogy – Marxszal szólva – akár Angliában is kizárták volna az uralkodó osztályok „proslavery rebellion”-jének lehetőségét. A lényeg azonban mindkét alternatíva esetében ugyanaz volt: „a demokrácia kivívása” – ahogy már a *Kommunista Kiáltvány* is megfogalmazza -, abban az értelemben, hogy a polgári demokrácia szűk kereteit túllépve fokozatosan mindenki bekapcsolódik a hatalom gyakorlásába, vagyis a demokrácia mindenki ügyévé válik.

Mint előljáróban utaltunk rá, Marx nem volt hajlandó spekulációkba bocsátkozni ennek konkrét módozatait illetően. Ám amikor létrejött az első munkáshatalom, az 1871-es Párizsi Kommün, „a végre felfedezett” politikai formát üdvözölte benne, amelyben „a munka gazdasági felszabadítása lehetővé vált”. Lázás sietséggel tanulmányozta a kommün működését, határozatait, s *A polgárháború Franciaországban* című művében foglalta össze világtörténelmi novumát.

Ez pedig éppen annak demonstrálása volt, hogy a közigazgatás és a politikai kormányzás nem „misztériumok, transzcendens funkciók”, melyeket csak „egy képzett kaszt” kezére lehet bízni. Marx ismételtelen kiemeli, hogy a jórészt egyszerű munkásokból álló kommün véget vetett minden „állam-misztériumnak és állam-pretenzióknak”, biztosította egy olyan óriási város élelmiszer-ellátását, mint Párizs, betöltötte mindazokat a posztokat, amelyeket eddig a kormány, a rendőrség és a prefektúra együttesen látott el, képes volt a legnehezebb körülmények között, a polgárháború és a forradalom zűrzavarában is rendet tartani. S azok, akik mindezt

azzal a természetességgel végezték, „ahogy Milton dolgozott *Paradise Lost*-ján: néhány fontért; világos nappal tevékenykednek, nem állítják, hogy csalhatatlanok, nem rejtőznek Huzavona Hivatalok mögé, nem szégyellnek baklövéseket beismerni azzal, hogy jóváteszik őket. A közfunkciókat – katonaiakat, közigazgatásiakat, politikaiakat – egy képzett kaszt rejtett attribútumaiból egy csapásra *valódi munkásfunkciókká teszik*”.

A Párizsi Kommün mutatta meg tehát a történelemben először, hogy – ellentétben a szocializmus vagy a proletárdiktatúra sztálinista torzképével – mit jelent valójában egy szocialista munkáshatalom. Míg az államszocializmus modelljében arról van szó, hogy hagyományos feladatai mellett a gazdaságnak, a vállalatoknak az irányítását is az államra, illetve állami alkalmazottakra bízák, és ezzel a túlszabályozásig, valamint a függőségi viszonynak mindenkire való kiterjesztéséig növelik az állam hatókörét, addig a kommün éppen ellenkezőleg járt el: a hagyományos állami funkciókat is „*valódi munkásfunkciókká*” változtatta azzal, hogy minden kormányzati tevékenységet a társadalom tagjainak öntevékenységgé változtatott vagy legalábbis ennek ellenőrzése alá helyezett. Az üzemeket pedig (amennyiben tulajdonosaik elhagyták vagy nem működtették) kártérítés fenntartása mellett állami tulajdon helyett valóban *társadalmi* tulajdonba vették; munkásszövetkezetekké alakították át.

S hasonlóképpen, a proletárdiktatúrának nevezett sztálinista terrorral – egy kiváltságos és sérthetetlen (csak felülről függő) kaszt korlátlan hatalmával – szemben, a kommünben intézményes garanciák biztosították, hogy senki se sajátíthassa ki magának a néphatalmat. A kommün ugyanis minden közszolgálatnál megbízott vezetőjét *választotta és visszahívhatóvá tette*, akik – a karrieristákat elriasztandó – *munkás-munkabérért* látták el feladatukat. A történelmi ta-

paszlatatok fényében prófétai szavaknak tűnnek, amikor Engels a *Polgárháború*... 1891-es kiadásának bevezetésében felhívja a figyelmet arra, hogy a munkásosztálynak egyfelől a régi elnyomó apparátus kiküszöbölésével kell megvédenie megszerzett hatalmát, de másfelől „*biztosítania kell magát saját képviselőivel és hivatalnokaival szemben*”, miért is ezeket „*kivétel nélkül, bármikor el-mozdíthatóknak nyilvánította*.”

A *Polgárháború*... első fogalmazványában tételezte Marx a demokrácia kiteljesítésének szocialista értelmezését, úgy, ahogy azt a kommün működéséből elvonatkoztatta. Eszerint a kommün azt jelenti, hogy „a társadalom újra birtokába veszi az államhatalmat saját élő erejeként, mely az őt ellenőrző és leigázó erők helyébe lép; maguk a néptömegek hajtják ezt végre, melyek elnyomásuk megszervezett ereje helyett megalkotják saját erejüket – társadalmi felszabadulásuk politikai formáját”. Vagy ahogy ezt rövidebben summázza: a kommün „a nép saját társadalmi életének a nép által a nép számára történő újrakezdése volt”.¹⁴

Marx itt – talán nem véletlenül – annak a Lincolnnak a meghatározásához kapcsolódik, aki a demokrácia történetének egyik csúcspontját képviselte. Ő ugyanis csaknem szó szerint ugyanezt mondta: „A demokrácia: kormányzat a népnek, a nép számára, a nép által” [Democracy is a government of the people, for the people and by the people].

Meggyőződésem szerint csak a marxizmus folytatói lehetnek korszerűek. S „*bármilyen gúnyosan szól is közbe a jelen*” – hogy a mottóban idézett Bálint György-írásra utaljak -, bármennyire sikerült is a sztálinista „szocializmusra” és „proletárdiktatúrájára” mutogatással az MSZP-től a Kiszgazdapártig terjedő „nagykoalíciónak” elfogadtatnia, hogy a magántulajdonra épülő gazdasági és politikai rendszernek nem lehet progresszív alternatívája, az emberek többsége mégsem vált a kapitalizmus hívévé.

A párizsi CSA közvélemény kutató intézet felmérése szerint (lásd *Népszabadság*, 1990. IV. 3.) a kapitalizmust az európai országok többségében inkább negatív, mint pozitív tartalmú fogalomnak tekintik. A magyarok 47%-a ítélte ekkor „negatív” és csak 37%-a „pozitív” fogalomnak a kapitalizmust (a hiányzó 16% azokból adódott, akik nem tudták eldönteni a kérdést). Az összehasonlításokból kiderül, hogy a kapitalizmus sokkal negatívabb értékelést kapott Magyarországon, mint például Lengyelországban, ahol a „negatív” minősítés aránya csak 19%-os, míg a „pozitív” 42%-os volt. De nálunk is negatívabban ítélték meg a kapitalizmust például Spanyolországban (+: 24%, -: 45%) vagy Franciaországban (+: 31%, -: 52%).

Jegyzetek

- ¹ Lásd erről Marx és az államszocializmus című cikkemet az *Eszmélet* 4. számában (1990). A magam részéről harminc évvel ezelőtt, a *Magyar Filozófiai Szemle* 1961/6-os számában publikáltam az első tanulmánymeretű Sztálin-kritikát Magyarországon, melyet több könyvemben és vitacikkemben is folytattam. Ezeknek az írásoknak az alapvető célja éppen a marxizmus és a sztálinizmus ellentétének a feltárása volt, amennyire ezt akkori ismereteim és a kor körülményei lehetővé tették. Bármennyire kezdetleges volt is ez a kritika mai szemmel nézve, annyit már akkor is felismertem, hogy az elvi ellentétek mögött a szocializmus lényegi kérdései rejlenek. „A tömegek annyiban érzik a magukénak a szocializmust – írtam az egyik vitaindító cikk végén –, amennyiben nem valami idegen erő megvalósulását, hanem saját akarataikat, értelmüket, erőfeszítésüket tudják benne, saját 'lényegi erőik' megvalósulásának tekintik, amely csak

aktív, alkotó részvételükkel győzhet.” „Hogyan torzította el a dogmatizmus a társadalmi törvények marxista felfogását?” *Társadalmi Szemle* 1964/12. In: *A gyakorlati materializmus felé*. Magvető, 1972. 105.) Ez a meggyőződés tette lehetővé számomra, hogy az első perctől kezdve átlássam Csehszlovákia 1968-as megszállásának mélyen *antimarxista és antiszocialista* jellegét, amelynek kifejezést is adtam. Amikor nekem szegezték a kérdést, hogy akkor „miben különbözöm az imperialistáktól, akik szintén intervenciónak tekintik a segítségnyújtást”, azzal válaszoltam, hogy szerintük a szocialista rendszer és a marxista ideológia igazi lényegét leplezi le ez az intervenció, míg szerintem éppen ellenkezőleg: gyökeres ellentétben áll a szocializmus és a marxizmus lényegével.

- ² A tőkés rendszer – írja itt Marx a tőke történelmi értékéről, létjogosultságáról szólva – rákényszeríti az emberiséget „a társadalmi termelőerők kifejlesztésére és azoknak az anyagi termelési feltételeknek a megteremtésére, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy egy olyan magasabb társadalmi forma reális bázisát alkossák, amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése”. (MEM 23, 553.)
- ³ Természetesen az első ipari forradalom utáni munkásosztály túlnyomó része még a múlt század utolsó évtizedeiben is minimális képzettséget kívánó fizikai munkát végzett. Így általában a munkásokról szólva Marx is többnyire a fizikai munkát végző bér munkásokra utal. Ugyanakkor azonban *A tőke* még ebben a vonatkozásban is rámutat: „A munkásosztály újratermelése egyúttal magában foglalja a tanultság nemzedékről nemzedékre való átadását és felgyülemelését.” (MEM 23., 535.) S részletesen elemzi, hogy a modern termelés a maga dinamikus változásaival és a technika szüntelen forradalmasításával a munkásokat is arra kényszeríti, hogy képesek legyenek a legkülönbözőbb munkák elvégzé-

sére. „A nagyipar természete ezért feltételezi a munka változását, a funkció folyékonyágát, a munkás mindenoldaltú mozgékonyágát.” (Uo., 455.)

⁴ MEM 46/11., 124.

⁵ Az idézett helyeket lásd MEM 46/II., pp. 161–175. és MEM 46/I., p. 219.

⁶ MEM 3., 66.

⁷ MEM 4., 460.

⁸ MEM 20., 279.

⁹ MEM 4” 453.

¹⁰ MEM 1., 346-7.

¹¹ Holbach: *A természet rendszere*. Akadémiai Kiadó, 99–100.

¹² Helvetius: *Az emberről*. Tankönyvkiadó, 1962. 473.

¹³ MEM 1., 366.

¹⁴ MEM 17., 500. és 499.

Eszmélet 9–10. (1991) 113–139.

A baloldal elméleti zsákutcáiról

SZIGETI PÉTER

A baloldal elméleti zsákutcaival való foglalkozás számomra mindenekelőtt két paradoxont vet fel. Egyrészt: ha világos és határozott leírást tudnánk adni ezekről a zsákutcákról, akkor ebből az is következne, hogy megjelennek számunkra azok az utcák, amelyeken a jövőben járnunk kellene. Ha legalább kidolgozott negatív álláspontjaink lennének – mi az, ami kategorikusan elesik –, abból már kirajzolódna a pozitív megoldás iránya. Sajnos azonban azt kell mondanom, ennél rosszabbul állunk. Csak a levés állapotában lebegünk. Másrészt, s ez a második paradoxon, abban biztosak lehetünk, hogy van baloldal, mind szociálisan, mind kulturálisan – Ady és József Attila költészete a magyar kultúrában megszüntethetetlenül fenn fogja tartani ennek ethosát –, és hogy vannak elméletek is. De, hogy baloldali elméletek vannak-e, ez már nem is olyan magától értetődő, ahogy a kérdésfeltevés sugallja.

A tudományos elmélet lényegi kritériuma, hogy objektivitásra törekedjék, immanens jelenséganalízist adjon, a szétszórt sokaságok átfogó magyarázatát nyújtsa koherens kategóriarendszerrel, s ha lehet, a jelenségekre alkalmazott magyarázó elvei, szabályszerűségei jövőt anticipáló mozzanatokat is tartalmazzanak,¹ – itt és most fel nem sorolandó ismeretelméleti és logikai (a szokványos tudományelméleti)

követelmények megsértése nélkül. A tudományos elmélet ezen követelményeinek a társadalom jelenségeit vizsgálva igen nehéz eleget tenni, s ebből a nehézségből fakad azután, hogy *az emberek gyakorta összetévesztik a társadalomtudományos elméleteket ezen elméletek vélt vagy valós ideológiai funkcióival*, illetőleg az ideológia vulgáris felfogásait terjesztik ki minden társadalomtudományos magyarázatra, elméleti rendszerre vagy teorémára. Szemben e kiterjesztéssel, az ideológiát sem lehet pusztán szándék szerint előállítani, nem egyszerűen érdektörekvésekről van szó ebben, és nem is szándékos becsapásról, hanem arról, hogy bármilyen szellemi tevékenység, legyen az művészeti, társadalomtudományos, publicisztikai vagy vallási, ideológiává válhat, ha és amennyiben megragadja a tömegeket, képes azok magatartását és gondolkodását befolyásolni. Azaz bizonyos kontextustól függő eredménytől (tudniillik hogy *képes-e egy szellemi termék „tudatossá és cselekvőképessé tenni az emberek társadalmi gyakorlatát”*) – nos tehát ettől lesz (vagy nem lesz) ideológiává a szellemi termék, és nem attól, hogy egy adott társadalom adott politikai tagoltságában – formális viszonyát tekintve jobb-bal tagoltságában – *a szellemi termék létrehozójának intenciói szerint ez a baloldalt vagy a jobboldalt kívánta-e szolgálni*. Csak a vulgáris redukcionizmus álláspontjáról látszik úgy, hogy a pártosságból lesz az ideológia. Valójában az objektivitás szoríthat az „ideológiai” eredményesség felé, mert az objektivitásnak van a jelenségeket megmagyarázó viszonyokat átvilágító, *ad hominem* demonstráló értéke. Mindezt egy olyan országban, ahol tíz-tizenöt éven keresztül mással sem foglalkoztak az értelmiségi „elit” tagjai, mint hogy saját állításaik „tudományosságát” állítsák szembe mindenkori vitapartnereik „ideologikus” állításaival, nem könnyű megérteni. S nem könnyű megérteni azért sem, mert – Giambattista Vico (1668–1744) azon mély gondo-

latának megfelelően, miszerint az emberek könnyebben érik meg a társadalmi jelenségeket, mert azokat csinálják is, mint a természetieket, amelyeket csak szemlélnek – a mindenkori társadalmi helyzetet a közvetlen gyakorlati tudat úgy éli át, hogy amiből valamit megért, arról azt gondolja, hogy már érti is. A hétköznapi gondolkodás ítélkezése során parciális magyarázó elveket észrevétlenül általánosít túl, és valóban zavartalanul, ha a társadalomról van szó, megteszi ezt, holott a természeti jelenségekkel való foglalkozáskor valószínűleg nem tenné meg. Kritikai, távolságtartó tudat hiányában nincs szüksége analízisre, kikapcsolja a társadalomtudományból a jelenségek, a részstruktúrák szak tudományos felbontását, oksági leírását, s azt gondolja, hogy ezt megteheti, ha feltárja a dolgok „ideológiai funkcióját”. Rövidre van zárva így elmélet és ideológia összefüggése – attól tartok, hogy a tanulmány címében is.

Ami a baloldaliságot illeti, formális politikai viszonymeghatározottságról van itt szó. Például, ha 1992 Magyarországot, mint létalapot választom ki, megismerésem tárgyává téve azt, akkor a hatalmon lévő konzervatív politikai kurzushoz képest a liberális állásponttól a polgári radikalizmuson és szociáldemokracián keresztül a marxistákig, szocialistákig, kommunistákig, anarchistákig – megannyi pozíció baloldalinak számít. Sokan vannak, akik valamihez képest, adott alapon, baloldalinak számítanak. Hogy mindezeknek az alakulatoknak lenne valaminő közös társadalomelmélete, ezt viszont már nem hiszem. Úgyhogy az elmélet kifejezés a politikai tagoltságra vonatkozó baloldaliság fogalommal zavarmentesen, közvetítés nélkül bizonyára nem vehető. 1989-ben például a bal- és a jobboldal közötti választóvonal egészen másutt húzódott, mint 1992-ben, mert akkor még az elemzés tárgya más létalapon vetődött fel. Viszonyteremtő fogalmakról van tehát itt szó. Fogalmilag csak annyiban

van baloldal, amennyiben van jobb is, és fordítva. Egyik a másikat feltételezi ugyanakkor, amikor nem lehet azonos vele. Abszolút és időtlen (történelmi és társadalmi vonatkozás nélküli) fogalomként téves elképzelnünk bármelyiket, még ha a fentebbi formális általánosságában a politikai elemzés értelmes és megkerülhetetlen kategóriapárjáról van is szó. Mert ez a formális minőség tartalmilag szükségképpen vonatkozik valamire, például pártok, irányzatok közötti különbségekre, vagy párton belüli szárnyakra, csoportokra, vagy, mondjuk, gazdaságpolitikai koncepciókra stb. A kategóriának ez a tartalmi vonatkozása ad alkalmat elrelativizálására, ad abszurdum, ellehetetlenítésére. Mert közben észrevétlenül végbevihető olyan összefüggésváltás, relációváltás, amivel zavar idézhető elő. Például abból, hogy minden pártnak van jobboldala, centruma és baloldala, még nem következik, hogy egy jobboldali párt bal oldalát azonosíthatnánk egy baloldali párt jobboldalával – mint ahogyan ezzel a csúsztatással gyakran él a mindennapi gondolkodás és publicisztika.

Természetesen a tudományos igényű gondolkodás differenciáltabb a közvetlen politikai tudatnál. Nem is képezhető le minden társadalmi probléma a politika ezen jellegzetesen érdek- és akaratkötött kategóriapárosára, lévén ennek a funkciója nem a megismerés, hanem a saját álláspont, valós vagy vélt érdekek érvényesítése. A jobb-bal minősítésnek, tájolásnak és tájékozódásnak ez ad értelmet. Változtatva a problémákat változik a minősítés, eltolódik a két pólus közötti centrum. A történelem azonban ad számunkra egy máig érvényes mércét. A francia forradalom mércéjét, ahol a jobboldaliságot a versengő individuumok formális egyenlősége jelentette, ami előrelépés volt a feudális rendiség függőségi formáihoz képest. Ezzel szemben a baloldaliságot a szociális érzékenység, az a szemlélet jellemezte és jellemzi,

mely szerint az egyén társadalmi helyzete nemcsak az egyéntől függ, hanem társadalmi kondícióitól; sőt az egyén is társadalmi lény.

Ami a szigorú értelemben vett elméletet illeti, itt is nehézséget jelent, hogy az elméletnek is van történelmi meghatározottsága, mint ahogy a politikai tagoltságnak is volt. Egy elmélet eloldódhat, elszakadhat keletkezéskori funkciójától, és így megváltozott helyzetben olyan funkcióváltáson mehet keresztül, melynek következtében már alig-alig hasonlít keletkezéskori önmagára. Az arisztokratikus-elitista történelemszemlélet eredendően a konzervativizmushoz és a jobboldalhoz kötődik, s ez ma is így van. Mindez nem jelenti, hogy ne lehetne felhasználni, leíró értelemben, ezt az elitelméletet olyan viszonyok leírására, amelyek most nálunk új uralmi, függőségi formákat hoznak létre. Teszem azt, a gazdaság feletti korábbi pártirányítást a bankoktól és pénzügypolitikai irányítóktól való függés kemény tényei váltják fel. Ezek értelmezésében Wilfried Paretónak az elitek cirkulációjáról szóló tanítását ma sokoldalúan konkretizálhatjuk hazai viszonyainkra. Hogy aztán ezen folyamatok megragadásán túlmenően a folyamatokat igazolandónak vagy kritikailag elvetendőnek értékeljük, ez már nem a helyzet elméleti ábrázolásának, bemutatásának a dolga lesz, hanem annak a kérdése, hogy az adott uralmi formákat itt és most történelmileg szükségszerűnek vagy ellenkezőleg, súlyos károkat okozó devianciának értékeljük.

Ugyanazon tudományos rendező elv vagy paradigma tehát eltérő funkciót tölthet be aszerint, hogy mi az a helyzet, amire vonatkozik, továbbá, hogy legitimáló vagy a viszonyokat kritikailag felülvizsgáló mértékként szerepel-e. Ezért jelent problémát, kettős paradoxont számomra a baloldal elméleti zsákutcájának témája. Ebből következően, hadd szóljak a továbbiakban arról, amihez értek, nevezetesen a

marxi kritikai társadalomelméletről, s ne az összes szóba jöhető baloldali elméletről, ami a mai politikai tagoltság alapján felvethető.

Hogy állunk a marxizmussal 1989–1991 után?

In medias res, megállapíthatom, hogy a nyolcvanas évtizedben nemzetközileg valamiféle alkonya vagy legalábbis visszaesése volt megfigyelhető a marxizmusnak, aminek az okait fel kell tárnunk. Mindazonáltal ez a visszaesés magyarázható a marxizmus keretein belül, nem kell túllépnünk rajta, és főleg nem kell elvetnünk ezt a társadalomtudományi irányzatot, sőt világnézetet ahhoz, hogy megérthessük: miért nincsenek új, friss hajtások a nemzetközi marxizmus családfáján, szemben a század hatvanas-hetvenes stb. évtizedeivel, amikor egyre újabbak bukkantak fel. Ha csak felidézzük a hetvenes évtizedet, azt látjuk: Franciaországban az Althusser és Poulantzas nevével fémjelezhető strukturalista marxizmus, nemzetközi kihatással, a szociológiában Alain Touraine „Production de la société”-je² vagy Pierre Bourdieu megannyi munkája, szimbolikus erőszakelmélete (némi weberianizmussal ötvözve) – egyszóval számottevő eredmények születtek. De hasonlóképpen jelentősek a teljesítmények Németországban, a frankfurti iskola harmadik nemzedéke esetében,³ vagy gondolhatunk a „Kapitallogiker» irányzat elemzéseire, ugyanakkor, amikor Angliában a „politikai marxizmus» (Bob Jessop, Ralph Milliband, E. M. Wood, A. Gilbert stb.) teljesítményeire hivatkozhatom.⁴ Nálunk kevésbé ismert a latin-amerikai vonulat, másutt erről antológiát adtak ki.⁵ De Kelet-Európában is jelentős fejlemények tanúi lehettünk. Hazánkban a Gramsci-recepcióra vagy Lukács György utolsó munkáira utalhatok,

mondjuk a polgári jogban Eörsi Gyula, a jogelméletben Peschka Vilmos, az irodalomtörténetben Király István munkássága mellett, sok mindent nem említve. (És figyelembe véve szubjektív korlátaimat, ismereteim sajnos közel sem teljes voltát, különösen, ami a természetkutatással összefüggő területeket illeti.)

Nem a pontos kronológiai határmegvonás a döntő – a szakaszok mindig viszonylagosak, kivételekkel gazdagítottak – ahhoz, hogy megállapítsam: a visszaesés jó egy évtizede elmélettörténeti tény. Hogy a kivételekről is szóljak: keveset tudok (tudunk) az amerikai marxizmusról, ámde mint legutóbb éppen az Eszmélet szervezte konferencián hallhattuk David Rucciótól (USA), létezik és hat;⁶ és a japán kapitalizmus felfejlődésének következtében a marxizmus gyökeret vert a felkelő nap országában is. Az összkép szempontjából mégis az a kérdés, mi a visszaesés magyarázata, miért maradt el az elmélet megújulása az utolsó évtizedben?

Elfogadom az elméleti tudományoknak, így a marxizmusnak az elmélet fejlődésére adott azon magyarázó sémáját, mely szerint ezek mozgása döntően három tényezőn múlik:

I. a társadalmi-történelmi valóság változása a legdöntőbb tényező, amin az elmélet érvényessége nyugszik;

II. az egyes társadalmi jelenségeket analizáló szaktudományos elemzések, a szakjellegű társadalomtudományok elemzési szintje;

III. az elmélet, így a marxista elmélet önfejlődésének szintje, tényezője.

Mindezek nemcsak egymás mellett párhuzamosan ható tényezők, és nem is csak a kölcsönhatás tényét vagy hiányát kell megállapítanunk közöttük – bár ez is fontos lehet. Az elmélet érvényessége éppen azon múlik, hogy sikerül-e a marxi elmélet felé, mint ami a totalitás, az összfejlődés fő

irányainak gondolati megragadására hivatott, közvetíteni az empirikus és történelmi tapasztalatokat, a tagolt egészből emelni a részrendszerek szaktudományos vizsgálatának eredményeit, egybeállítani, gondolatilag rekonstruálni a relatíve külön álló komplexumokat. A kritikai elmélet *differencia specificája* a „Sozialwissenschaft oder Sozialtechnik” típusú kérdésfelvetéssel szemben vagy a különböző tényezők egyenértékűségét hirdető weberi módszertannal, a módszertani pluralizmussal szemben mindig is ez volt (hogy ne is említsük a szubjektivistikus kultúrtudományi és/vagy szellemtörténeti orientációkat). Az egész gondolati rekonstrukciója, történeti mozgásában való megragadása közvetítések dialektikus elméletével – dióhéjban ez a marxi elmélet programja. Ma pedig – véleményem szerint – annak az elméleti keretnek a paradigmaváltásáról van szó, illetve kell, kellene szónak lennie, amelyeket – az átlag teljesítménye értelmében – marxizmus-leninizmusnak neveztek. 1989–91-gyei, a kelet-európai korai, politikai szocializmusok,⁷ nyerskommunizmusok dominánszerű összeomlásával új helyzet előtt állunk, ha komolyan vesszük, amit a marxizmus összfejlődéséről és programjáról eddig mondtam.

Előrebocsátom: azok számára, akik az emberiség történelmi útját meg akarják érteni és keresik az adekvát elméleti pozíciókat az egyed és a nem drámájának feloldásához, keresik az emberi társadalom társadalmi emberének nagyobb szabadságfokot biztosító társadalomalakulathoz vezető új utakat, nos tehát mindezek számára nem a marxizmus ért véget 1991-gyei, hanem csak annak különös történeti formája.⁸

Ma új korszak köszönt ránk: az elmélet megújításának korszaka, ha és amennyire meg tudunk szabadulni attól, amittől meg kell, s ami csak egy látszatnak a valóság rangjára emeléséből adódott, továbbá attól is, amittől ideig-óráig meg is

fogunk szabadulni: azoktól az „útítársaktól”, akiknek karriereszköze volt vagy azzá vált a szocialista mozgalomban (vagy mozgalommal) való, nem túlzottan áldásos ténykedés, A lét-folyamat azonban szelektál. Embereket, akik a mozgalom hanyatló szakaszában biztos elválnak tőle,⁹ s gondolatokat, mert a gondolkodás a létre vonatkoztatott. A léttények kritikai rostájának szelekcióját mégsem könnyű felfogni, mert a világtörténelmi vereség ellenére sem bizonyos, hogy azok – a tömeges tapasztalatok súlya által már nem idealizálható – kapitalista rendszerek, melyek kialakulófélben vannak, eredményesebbek lesznek-e, vagy ellenkezőleg, közép- és hosszú távon éppenséggel elmaradnak azon rendszerektől, melyeket felváltottak. Az *elmaradottság talaján keletkezett szocialista kísérletek veresége nem jelenti automatikusan a kapitalista elv győzelmét*. Ezért gondolkodásunk ma nem szilárd egzisztenciákra, hanem a levés állapotában hanykolódó valóságra vonatkozik, s már-már reménytelennek tűnő, a rossz végtelenségbe tartó dialógusaink mind ez ideig ezért sem vezethettek eredményre. Magam éppúgy kételyek között vergődöm, mint mások, ajánlásaimat szerénynek szánom – fogadják megértéssel. Ahhoz azonban, hogy egyáltalán korrigálni lehessen bizonyos elméleti pozíciókat, magyarázatokat, ezeket élesen és világosan meg kell fogalmazni. Elmosódottan nem fog menni, mert bizonytalan állítások bizonytalan tartalmait nincs mivel szembeállítani.

Mi kerül, szerintem, a történelem lomtárába? Mégpedig közel sem véletlen okoknál fogva, hanem azért, mert két döntő mozzanatában tévesnek bizonyult az az elméleti általánosítás (vagy sokszor inkább csak „kép”), melyet az elmúlt korszakról a marxizmus-leninizmus adott. A kapitalizmus-lemzésről és a szocializmus-lemzésről, azaz a világtársadalom elemzésében való tévedésekről van szó. Mert *ha az volt a lényege a leninizmusnak, hogy új szakaszt konstatált a marxiz-*

mus fejlődésében, azt, amelyik kifejezi, hogy „korunk fő tartalma a kapitalizmus és a szocializmus küzdelme, és ennek vezető ereje a munkásosztály”, akkor most ez a szakasz biztosan véget ért.

Ha a régi és új harcában a kapitalizmust mint a régít, a szocializmust pedig az új mozzanatát képviselőnek fogjuk fel, akkor megállapítható: a régít – sajnos – nem győzte le az új. Régi és új harcában három létszak váltja egymást, amíg az új győzelmet arat a régin. *Először a régi kereteiben, formáiban jelenik meg; a második fázisban a régi mellé lerakódik az új – a régi és az új megkettőződöttségének jelensége áll fenn –; hogy aztán a harmadik létszakban az új legyőzze a régít, hogy visszafordíthatatlanul domináljon felette.* Amíg a világkereskedelemben négy-hat százalékot tett ki az új képviselőinek összforgalma, addig szemmel látható, milyen korlátozott gazdasági jelentősége lehetett (hogy itt csak egy tényre utaljak a sok közül). Tévesen mondotta tehát ki az 1969-es moszkvai értekezéslet, hogy a szóban forgó alakulatok saját alapokon fejlődő szocialista rendszerek voltak, nem is beszélve a „fejlett szocializmus” megalapozatlan spekulációiról.¹⁰ Bizonyos látszatok sokáig fennálltak. Sokáig érvényesült az az összefüggés, hogy a monopolkapitalista országokon belüli ellentétek világháborúkhoz vezettek, a háborút követő forradalmi mozgalmakban pedig teret nyertek a szocializmus erői, s még az 1960-as, 70-es években is fennállt a nemzeti felszabadító mozgalmak következtében „a szocialista forradalmak történelmi paradoxona” helyzet.¹¹ Csak éppen: ami Lenin idejében valóságos látszat volt – hogy tudniillik az imperializmus a kapitalizmus utolsó, legfelsőbb foka, a szocialista forradalmak előcsarnoka –, az bizonyult téves anticipációnak. Átmenetileg fennállt, hogy *a fejlett tőkés centrum országaiban nagy válságok követték egymást, s a húszas évek nagy fellendülését nagy világválság követte. Csakhogy ennek oka nem az volt*

– mint ezt a leninizmus véli –, *hogy kimerültek a kapitalista rendszer belső felhajtóerői, hanem, hogy a klasszikus iskola egyensúlyelméletére alapozott liberális gazdaságpolitikai gyakorlat szembekerült a monopolista gazdaság válságával, termelési viszonyaival.* Ugyanígy a hatvanas-hetvenes években a Szovjetunió mint szocialista ország fokozatosan veszítette el mintaország szerepét, s bár egy ideig fennállt a tekintélye mint az antiimperialista harc vezető ereje, saját szocializmusának megújítását igazán sosem érte el, minek következtében utóbbi minőségét is fokozatosan elvesztette. S itt jönnek a szaktudományos kérdések, amelyeket éppen elméletileg általánosítva – nem pedig kikerülve – lehetett volna felfogni, mi is történt valójában: nem az utolsó szakasról volt szó, hanem arról, hogy a Hilferding-Kalecki-Keynes-Káldor nevekkel fémjelezhető vonulat megadta a kulcsot a válsághárítás és gazdaságsszabályozás eszközeihez.¹² Az összkereslet-összkínálat állami szabályozása, a makroprofit-elmélettel leírható kérdések, az innováció állami menedzsmentje vagy a keynesianizmus keresletösztönző gazdaságpolitikája – abban a korszakban, amikor a tőkés gazdaságnak és társadalomnak a krónikus túlkapacitások állapotán kellett túlkerülnie – megannyi szakjellegű elemzéssel kimutatható fejlemény. Ez nem állt összhangban a „korunk fő tartalma” tétellel, viszont összhangban állt a harmadik és negyedik ipari-technikai-technológiai forradalom teremtette új helyzettel, a fogyasztói társadalom nemcsak apologetikus funkciót ellátó szociológiájával, a tömegfogyasztás rendszerstabilizáló tényeivel. Mindezt nem tudom itt kifejteni. Monografikus kísérletet tettem arra, hogy genezisében írjam le és értelmezem ezeket a változásokat, melyekből számomra kiderült, hogy a monopolkapitalista szituáció volt az efemer, a tiszavirág életű; és a tartós, átfogó tendenciát a szervezett kapitalista fok és szakasz képviselte.¹³

Felvethető azonban az a kérdés is, vajon mára vége lenne a szervezett kapitalizmus korszakának? A válasz keresését nyitott kutatási problémának tekinthetjük. A világgazdaság egy meghatározott növekedési pályájának 1973–74 után bizonyára vége, az extenzív növekedés erőforrásai kimerültek, ami az ökológiai problémákban manifesztálódik. S ez egyben aláássa a bővülően rendelkezésre álló javak újraelosztási arányait, de ne feledjük: anélkül, hogy megszüntetné a redistribúció létalapját, a beavatkozást kiváltó strukturális tényezőket (az összereslet-össz kínálat szabályozása, a nemzetközi versenyképesség állami managementje, a munkaerő reprodukciós színvonalába beépített materiális kompenzációk rendszere mind az egészségügyben, az oktatási és szociális intézményhálózat fenntartásában, mind az új ökológiai válság kezelésében, nemkülönben a nemzetközi pénzügyi rendszerben). A taylori-fordi munkaszervezeti formák tényleges visszaszorulása mellett a legjelentősebb ellenható tényező alighanem a tőkés világrendszer 89–91-es mundializációja, mert a belső ellentmondások új dimenzióit nyitja meg. Akár csak a centrumon belül kirajzolódó három pólusra gondoljunk (az Észak-Dél konfliktusa mellett), s kétségesse teheti, hogy a szervezett kapitalizmus továbbra is fenn fog-e állni, avagy mennyiben értünk egy posztkeynesiánus szituációhoz, amint ezt a neokonzervatív gondolkodás hirdeti.¹⁴

Hogy a modern kapitalizmusnak az 1919–33-as válságot követő megújulását hogyan írjuk le és értelmezzük, tehát temérdek szaktudományos kérdést érint. Ugyanez a helyzet a pluralisztikusán szervezett politikai univerzum tekintetében, ahol is ma már jól látható, hogy túl vagyunk a Lenin által leírt szituáción.¹⁵ Az új korszakot ugyanis nem lehet megérteni, ha, pusztán mert ma is vannak élősdie és halódó vonások, ezeket túláltalánosítjuk, miközben valójá-

ban a centrum országaiban a tőkés termelési mód a termelékenység soha nem látott szintjére jutott, s ezen a bázison érte el uralmi pozícióit, katonai, geopolitikai és politikai győzelmeit az egyenlőtlen és hierarchikus világgazdasági rendszerben.

A marxi elméletben lényeges szerepet játszik a munkásosztály, mégpedig a történelmi változások szubjektumaként. Vajon szükség van-e itt is a mellény újragombolására? S ha igen, miért? Nem mindegy ugyanis, hogy a történelmi vereség és a kibontakozó „elpolgáriasodás” okán, vagy más ok miatt. A közvetlen tapasztalat azt mutatta, hogy *a munkásosztály Kelet-Európában nem bizonyult sem az önfelszabadítás hordozójának, sem az állami tulajdon védelmezőjének*.¹⁶ Ugyanakkor ha a világrendszer nivóján elemzünk, megállapítható, hogy a gazdaság társadalomstruktúrája értelmében, tehát a tulajdoni-elosztási-munkamegosztási viszonyokban konstituálódó fogalom értelmében a munkásosztály terjedelmileg bővülően van jelen az össznépeességben belül. Csak éppen ez a magánvaló létezését jelenti, s egyáltalán nem jelenti az osztály önmagáért való létezését, nem jelenti, hogy az önfelszabadítás értelmében politikai tetteket hajtana végre. Az itt meglévő bonyolult relációk elemzésére nem térhetek ki,¹⁷ de enélkül is rögzíthető az álláspontom: a munkásosztály ez ideig – sem Keleten, sem Nyugaton – nem bizonyult a történelem olyatén szubjektumának, mint amely szerepet a marxi elmélet tulajdonít neki. Éppen az az éles ellentmondás áll fenn, hogy miközben *a tőkés világrendszerben az „osztály önmagában” állapota a népeességben egyre nagyobb kiterjedést ölt, addig ez az alany egyáltalán nem cselekszik „az osztály önmagáért” politikai színvonalán*. Nem vezetö ereje a kornak, mint ezt a marxizmus különös formája deklarálta. A probléma azonban itt sem a marxi elmélet kereteiből bújik ki, abban gondolatilag exponálható és kezelhető,

ám hogy az ellentmondás konstatálásán túlléphessünk, ahhoz megint csak tisztességes, előfeltevés mentes szaktudományos (ökonómiai, szociológiai, politológiai, történelmi stb.) erőfeszítések szükségeltetnek.

Talán még nagyobbak a nehézségek a szocializmus-problematika magyarázó sémáit illetően. A forradalomelmélet lenini továbbfejlesztése, a forradalmi helyzet objektív és szubjektív kritériumainak kidolgozása ma is érvényes: szaktudományos eredmény, analitikus, leíró értelemben sem haladta meg az idő. De ha a permanens forradalom felfogását vagy az élcsapat típusú párt szerepét nézzük, akkor látható: egy dolog ezeknek a problémáknak az ő korában való adekvát elméleti kezelése, és egészen más dolog az, ha nem látjuk be: a Leninre való hivatkozás csak eltakarja, hogy az élcsapat típusú pártnak – mint a messianisztikus osztálytudat hordozójának – a teorémája a rárétegződő sztálini gyakorlat következtében történelmi funkcióváltáson ment át. Ez az élcsapat típusú párt nem bizonyult a szocialista építés olyan organonjának, szervének és eszközének, mint amit Lenin is elvárt tőle, sőt – az osztály nevében és helyett – a luxemburgi „párt-diktatúra” megtestesülésévé változott. A totalitárius párt Gramsci-féle kritikája („Az új fejedelem”, Magyar Helikon, 1977. p. 38–51.) történelmileg és empirikusan éppen az 1989–91-es összeomlással verifikálódott. Éppen ezért a lenini elvárás a múlté, ellenben ha valaki a modern politikai történetében az akkor új típusú forradalmi párt geneziséét akarja megérteni, ma sem olvashat jobb, alapvetőbb munkát, mint a „Mi a teendő?”-t. Csak éppen más dolog az elmélettörténeti és politikátörténeti megértés, és megint más a jelenség olyan általánosítása, amely nem veszi figyelembe azt a politikai-szociológiai törvényszerűséget, miszerint *a politikai aktorok akkor, amikor a mozgalmi létszakkból párttá, s a pártból hatalomra jutott állammá válnak, történelmi funkcióváltáson mennek ke-*

resztül. Különösen sorsszerű az a versengő karaktert kiiktató egypárti hatalomgyakorlás esetében, amely mintegy az identitásvesztés strukturális garanciájának, az önfelszámoló-dási folyamat hatékony eszközének bizonyult. Épp így a permanens forradalom elméletével kapcsolatban felvethető az a „Baloldaliság”-ból származó probléma – amit Lenin tehát még felvetett, de a Lenin utáni gondolkodás már nagyon kevésbé –, miszerint mihelyt legalább egy fejlett országban győz a szocialista forradalom, minden valószínűség szerint éles fordulat következik be, s ettől fogva Oroszország nem mintaország, hanem szovjet és szocialista értelemben ismét elmaradott ország lesz. A szovjet típusú szocializmust éppen Közép-Európában magasabb, fejlettebb alapról induló társadalmak követték, kísérleteik modellértékűsége azonban – többek között – éppen azon bicsaklott meg, hogy *a szovjet gyakorlat lényegében és döntően benne ragadt abban a modellben, amelyet az eredeti szocialista felhalmozás, az első és a második ipari forradalom kihívása alapozott meg, de amely semmiképpen sem volt alkalmas arra, hogy a modernizációt önfejlődő alapon hozza létre.*

A szaktudományos elemzési szint tehát nem kapcsolható ki a történelmi korszakváltás megértése szempontjából. Ha viszont van ilyen, akkor ezt közvetíteni kell a marxi elmélet önfejlődési síkja felé. Éppen ebben lehet fölénye a részrendszereket és jelenségeket vizsgáló parciális szaktudományos ismeretekkel szemben. Ezeket az ismereteket végtére is az ösztörténeti folyamatba kell beilleszteni. Ámde a totalitás-szemléletet nem is olyan könnyű érvényesíteni, ha nem egy holisztikus, kiüresített totalitás felfogást akarunk a tényekre ráerőltetni – ezt Karl Popper joggal bírálta –, hanem egy konkrét, tagolt egészet rekonstruálunk, a sokféleség egységét.

A két példa elemzésével nem az volt a célom, hogy a marxizmus-leninizmus axiomatikus tételeit és az ebből követ-

kező járulékos tételeket megdöntsem. Ezeket a történelem döntötte meg. A tanulság annyi, hogy a szaktudományos elemzési síkot nem lehet büntetlenül elhanyagolni, és nem lehet az ezen a síkon keletkező konkuráló, megoldatlan – esetenként az adott fejlettségi szinten meg sem oldható – problémákon úgy túllépni, hogy ellentmondásos, komplex helyzeteket leegyszerűsítünk és úgy emeljük be őket az „elméletbe”, hogy valójában egy tételes ideológiai rendszernek rendeljük alá a kérdés „megoldását”. A szaktudományos elemzési szint ilyen alárendelése egy tételes ideológiai rendszernek: manipuláció, épp olyan dogmatikus magatartás, mint amikor a napi politikai vagy taktikai lépéseknek rendelik alá az elméleti munkát.¹⁸ A sztálini ideológia, amely sikeres párt-pedagógia volt (sokáig az volt, túl sokáig) – miközben az is tagadhatatlan, hogy a tömegpártoknak szükségük van valaminő politikai pedagógiára –, leegyszerűsíthető katekizmusával, voluntarista dogmatizmusával súlyosan ártalmasnak bizonyult a jelenségek elméleti általánosítása, a világfolyamatok értelmezése tekintetében. Ahhoz hogy a marxi rendszer tovább élhessen, s ne csak egyfajta intellektuális kapacitásként, társadalomtudományi iskolaként hathasson – így önerejénél fogva biztosított a jövője –, hanem abbéli minőségében is, hogy a kapitalista világrendszer kritikai elméletét adja az emberi emancipáció jegyében, a megújuló szakjellegű társadalomtudományok kihívásait és a változó tapasztalati valóságot feldolgozva magának a marxizmusnak kell saját gondolatrendszerét megújítania – a tárgyi problémák primátusának előtérbe állításával, az egyes szaktudományi ágak közötti negatív hatásköri összeütközések csapdájának meghaladásával.

Nemcsak abban az értelemben van tehát szükség váltásra, hogy ismét kiadjuk a jelszót: „vissza Marxhoz”, vissza az eredeti szövegekhez – mert bár egyrészt minden kezdőnek

szükségképpen innen kell indulnia, másrészt minden exegetikus, filológiai munkának lehet tudományos rendszerező, szövegkritikai, interpretációs eredménye. Ma nem egyszerűen erről, sőt, döntően nem erről a feladról van szó. Hanem arról, hogy a kapitalista világrendszert – 1989-91-es mundializációjával együtt – adekvát módon egyáltalán le tudjuk írni. Csak ezen elméleti munka elvégzése után lehet a munkatársadalom védelme szempontjából vett gyakorlati feladatok kitűzésére vállalkozni.

A marxizmust illető mai lehetséges álláspontok közül én nem is abban látom a fő feladatot, hogy a marxizmust-leninizmust olyan kritikával illessük, amely ezt a korhoz kötött különös képződményt a marxizmus történetében mint a sztálini korszak legitimációs ideológiáját leplezi le és számolja fel. Ettől a kritikától már nem lehet sokat várni, lévén, hogy mára az elmélet végső próbája, a történelmi praxis lépett túl e különös formán. Azon pedig, hogy a sztálinizmus mind valóságos tartalmaival (utalásszerűen: tömeges represszió alkalmazása, szuperhatalmi gesztusok felvétele, a tudományosság kritériumainak alárendelése a taktikának, az igazsággá a propagandának stb.), mind pedig ideológiai funkciójával a kommunista mozgalmat ütötte-verte – nos, ezen legfeljebb sajnálkozni lehet, Mindez ráadásul azt a hamis látszatot is előidézi, mintha az antisztáliniádával egy igazi Lenin autentikus pozíciójához lehetne eljutni. Én ugyanis ezt a gondolati mozgást, megoldást is félrevezetőnek vélem. Lenin: korának kiemelkedő marxistája, a XX. század világtörténelmi személyisége, a szovjet állam megalapítója. De éppen, mert a szovjet állam és társadalom elvesztette a fejlett kapitalizmussal való termelékenységi versenyt, egy korszak véget ért, s a modernizációnak Leninre alapozó elsődlegesen politikai eszközökkel szervezett és működtetett, erőforrást összpontosító felfogása sem lehet kielégítő. Mind a lenini

kezdeteiket, mind a sztálini korszakot történelmi jelenségként lehet megérteni és elemezni, saját korának mértékei szerint, s Lenint – szemben Sztálinnal – az emberi társadalom felszabadításának autentikus teoretikusaként kellene kezelnünk.¹⁹ A saját kor mértéke azért fontos, mert azt a mércét, melyet csak a XX. század második felében végbement evolúció állított fel, amely ugyanis az *emberi és állampolgári szabadságjogokat a hatalom gyakorlásának korlátjaként hozta létre, és az ellenzéki jelenség legalizálásával szélesebb mozgásteret nyitott a társadalmi konfliktusok politizációja előtt, mint amilyen a két világháború közötti és előtti rendszerek bármelyikében is megvolt, vagy akár meg lehetett volna*, nem lehet rájuk alkalmazni. Ez utánuk kifejlődött mérce, a ma mércéje – viszszavetítése méltánytalan és tudománytalan. Ez az evolúciós szint a társadalmi haladásnak és a hatalomgyakorlás civilizálódásának relatív, de becses eredménye. Akárcsak a második generációs emberi jogok (munkához, szociális biztonság, egészségügyi ellátáshoz, oktatáshoz való jog), vagy a harmadik generációsak (az egészséges környezethez való jog, az emberiség közös örökségéhez való hozzájutás stb.), melyek azonban szögezzük le, sehol sem vezettek el az elidegenült emberi viszonyok és a bürokratizált közhatalom megszüntetéséhez, osztályuralom mentes társadalom létrejöttéhez; mindezekért a marxizmus mint olyan, a tudományos világnézet magas rendű igénye, ma is érvényes. Csak éppen nem szabad összekeverni a hatalmi-politikai szerkezetek történelmi formáit és funkcióit azzal az anyagi újratermelési folyamatban konstruálódó uralmi alappal, melyet csak az értéktöbblet-elmélet képes felmutatni.

Persze ha elfogadnánk a posztmodern lebegtetés és lebegés helyzetmegítélését (túl a kapitalizmuson és szocializmuson), amelyben persze kétségkívül feszülnek általános humanista, progresszív kritikai tartalmak, akkor nem lenne

szükségünk a marxizmusra. De ha egy világnézet-tipológia szempontjából vetem fel a dolgot, akkor a posztmodern esetében rögtön világos, hogy annak emberképe a polgári liberalizmusé: kétségtelenül nem a konzervatív, organikus társadalomfelfogást osztja, hanem az anorganikus individuál-liberális elgondolást. Tehát nem is a marxit, amelyik sem nem organikus, sem nem anorganikus, hanem egy önálló antropológiát, *tertium daturt* lát az egyén és a közösség mindekori viszonyában. A posztmodern elfogadása helyett ennek megértése a társadalmiformáció-elmélet feladata. A materialista lét- és társadalomfelfogás, a totalitásszemlélet, a dialektika és a történetiség elvének és követelményeinek érvényesítése nem olyasmi, amit egy bármilyen szabású történelmi kísérlet kudarca hatályon kívül helyezhetne. Hogy a marxista tudományosság az új korszak elméleti feldolgozására alkalmas lehessen, ahhoz most a kapitalista világrendszer elemzésében kell előrelépnie, s ebben a szaktudományos elemzési szintek gazdag bekapcsolása szükségeltetik a különmemű részrendszerek analízise végett, hogy aztán ez az egész ökonómiailag megalapozott – de nem redukcionista – rekonstrukciójához vezethessen, az összefolyamat dialektikus közvetítéseinek együttlátásaként. Távlatos, világtörténelmi perspektívában érvényes a marxi kritikai társadalomelmélet és módszer – ha és amennyiben az emberiségnek igénye van az egyed és a nem közötti ellentmondás megszüntetve-meghaladására. *Amíg pedig a szellemi és fizikai dolgozó osztályok nem szabadultak fel, szükségük lesz ehhez a marxizmusra.* Ez az, ami a XIX. században is érvényes volt, s ami a XXI. században is *érvényes marad* – egészen addig, *amíg meg nem valósul.* Az emancipáció aktualitása mellett tehát annak ellenére ki kell tartanunk, hogy sem az elnyomott nemzetek partikuláris kitérésű kísérleteként, sem pedig az uralkodó népek egyszerre és egyidejűleg történő tetteként nem sikerült

a marxi program megvalósítása. Senki sem tört ki eddig sikeresen a kapitalista univerzumból. Ma „a világtörténelem értelmetlen végtelenségének” minket, marxistákat, jobban kell nyomasztania, mint valaha, hiszen két világháború, októberi és népi demokratikus forradalmak, nemzeti felszabadító küzdelmek után nagyjából újra ott vagyunk, ahol az I. világháború előtti Európa volt. Legfeljebb a megtett út tapasztalatával szegényedtünk-gazdagodtunk. Ettől azonban még az emancipáció önmagánál maradó szubsztanciális mozzanata bizonyára érvényben marad a kritikai társadalomelméletben, hiszen a fennálló világuralmi és szolgasági viszonyokkal terhelt. Az igazi zsákutcát e viszonyok elemzésének elmulasztása jelentené.

Jegyzetek

Ez a tanulmány az 1992. március 21-i *Eszmélet*-napon elhangzott referátum kissé bővített, jegyzetekkel ellátott változata.

- ¹ Szigeti József: *A tudományos gondolkodás forradalma I.* Kossuth, 1984. 33-34. pp.
- ² Edition du Seuil. Paris, 1973. p. 543.
- ³ Offe, K, H. Tjaden stb. munkásságára gondolunk.
- ⁴ Michel Löwy: *Le marxisme en Amérique Latine.* La Découverte, 1980.
- ⁵ *A politikai marxizmus az angolszász világban.* Kossuth, 1988. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Ágh Attila.
- ⁶ *Eszmélet*, 11-12. szám, p. 6.
- ⁷ Miért beszélnek korai, politikai szocializmusról? Azért, mert egyfelől a térségben lévő országok biztosan nem voltak kapitalista társadalmak, másfelől sohasem érték el a marxi értelemben vett alsó fokot, a – gothai program értelmében vett – szocializmus kritériumait, fejlettségét. Mindig a politikai át-

menet állapotában lévő, saját alapú fejlődést nem produkáló társadalmakról volt szó. Erőforrás-összpontosító modernizációt követelt a politikailag szervezett társadalom, ahol ennek alapviszonyát a mindenki munkás az állammal, mint az ösztöke funkcióját betöltő tulajdonossal szemben sajátos viszony jelentette. Ezen a meghatározottságon belül élesen különböztek egymástól a két irányban elkülönülő reformkísérletek: A: a technokratikus-kibernetikus szocializmus NDK prototípusú reformja (melyet részben Csehszlovákiában, és kisebbrészt a Szovjetunióban vettek át), és B: az árugazdasági reformok útján járó jugoszláv és 1968 utáni magyar útkeresés. Eredeti jellemzőkkel rendelkező gyakorlati kísérletekről volt szó, amelyeket nem lehet a marxi racionális történelem-filozófiai hipotézis (kommunista társadalom) mértékén mérni, s ezen az alapon leminősíteni, megvonni tőlük minden szocialista jeleget.

- ⁸ Ezt egykor „kötőjeles világnézetnek» hívták azok, akik régóta nemcsak ebből a paradigmából, hanem mindenféle marxizmusból vagy, ha tetszik, „izmus” nélkül, mindenféle marxi módszerre alapozott kritikai társadalomelméletből kiléptek. Mellesleg: nem a kötőjelen múlik, hogy mi érvényes és mi múlandó a marxizmusban, mert vannak olyan művek, amelyekbe beleírták a kötőjelet és ma is érvényesek, s olyanok is, melyekben nem szerepel, de ettől még in concreto teljesen idejétmúlt, korszerűtlen irományok. Itt mindenesetre nem foglalkozhatunk azzal a könyvtárnyi irodalommal, amely a „marxizmust” döglött kutyaként kezeli. Vannak azonban olyan álláspontok is – mint Jean Baudouin rennes-i professzoré –, melyek óvatosságra intenek a temetéssel kapcsolatban: egyrészt a kelet-európai összeomlás nem változtat azon, hogy Keleten, Kínában a marxizmus modernizációs folyamatot eredményez, másrészt a szerző a forradalmi marxizmus összeomlását a nyugati marxizmus kétértelmű szekula-

rizációjának visszhangjaként kezeli. Lásd: *Mort au déclin du marxisme?* Clefs politiques. 1991. p. 158.

- ⁹ Egyetérthetünk Tőkei Ferenc azon megállapításaival, mely szerint: „Valóban, ha a pszeudomarxista államvallás változatlan maradt egy uralmi szituációban, mert a rendszer érdekelte volt ebben, akkor ennek összeomlása következtében a marxizmus ki tudott szabadulni abból, ami egy nagyon hosszú, esetleg túlságosan is hosszú periódus alatt kompromittálta. Végre ne mondják marxistának magukat azok, akinek soha semmi közük nem volt hozzá, és csak azok mondják magukat annak, akiknek elkötelezettsége valóban szilárd és nem egykönnyen változik. In.: *Quelques idées sur l'avenir du marxisme*. In.: *Eszmélet füzetek, I.* (First International Conference of Social Critical Reviews), Budapest, 1991. p. 162.
- ¹⁰ Ezeket a zavarokat – másokkal összhangban – korábban is tudatosítottam. Vö. pl. a *Válaszúton* (szerk.: Krausz T-Tűtő L., 1988. Politikatudományifüzetek, 7.) c. kötetbeli tanulmányomban, a 182. oldalon.
- ¹¹ Tólas Barna kifejezése igen találó volt a helyzet jellemzésére.
- ¹² Michael Kalecki: *A tőkés gazdaság működéséről. Válogatott tanulmányok, 1933-70.* KJK. 1980. p. 276. Wiener György: Kalecki ár- és jövedelemmegosztási elmélete. In: *Áralakulás és jövedelemmegosztás a reform utáni magyar gazdaságban 1970-1986. I. Gazdaság és társadalom, 1991/1.* pp. 33-37. Káldor Miklós: *Gazdaságpolitika.* Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Oblath Gábor, KJK. 1989. p. 253. J. M. Keynes: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete.* KJK, 1965.
- ¹³ Szigeti Péter: *Szervezett kapitalizmus.* Mediant Kiadó, 1991. p. 207.
- ¹⁴ Szigeti Péter: Kapitalizmus – késő-kapitalizmus. In.: *Eszmélet, 4. szám.* pp. 49-50., ahol a változásokat a keynesianizmus

elfajzásaként értékeltem, Bhaduri és Joan Robinson nyomán. A kapitalizmus mundializációja 89-91 -gyei pedig, úgy tűnik, megerősíti ezt a tendenciát, mert amit a nyugat-európai baloldal éveken át keresett, hogy tudniillik a szabályozás új keynesiánus technikáit a nemzetállami szintről a nemzetek feletti, világgazdasági szintre kellene emelni, azt a baloldal helyett a nemzetközi pénzügyi rendszer, a Valutaalap, a Világbank és a multinacionális társaságok formájában a polgárság csinálta meg, a centrum érdekeinek megfelelően: uralmi érdekek kiaknázására és antiszociális gazdaságpolitikai célokra használva a szabályozás eredendően nem ezen célokra keletkezett formáit. Az elméleti útkeresésnek ez az iránya közel sem szokványos, viszont megvilágító erejű, abban a korban, amikor a nyugati kapitalizmus válságjelenségeiért a gazdasági szabályozás keynesiánus módozatait teszi felelőssé a jólét új gazdaságtani irányzata (new welfare economics: W. J. Baumol, Hicks, Scitowsky stb.). A neo-konzervatív ideológiai offenzíva doktrínái pedig hatékony szerephez jutottak az 1989-91-es kelet-európai fordulatban.

- ¹⁵ Álláspontom summája az, hogy ha egyfelől már nem érvényes a kapitalizmus lenini elemzése, mert megszüntetve-megőrizve túlment rajta a kor, melyben élünk, és másfelől az első szocialista kísérletek sem objektíve, sem szubjektíve nem feleltek meg azoknak a célul kitűzött, mértékül szolgáló kritériumoknak, melyeket éppen Lenin és a belőle kiinduló leninizmus állított fel, akkor véget ért a leninizmus korszaka.
- ¹⁶ Lehet, hogy azért, mert az állami tulajdon szocializálása és a tervezés demokratikus legitimációja hiányában a köztulajdonból, mindenki tulajdonából nem lett minden egyes tulajdona, sőt, gyakran Csáky szalmájává vált, méghozzá éppen azok szemében és gyakorlatában, akiknek az érdekeit hordoznia kellett volna. A termelőnek és a termelési eszkö-

zöknek olyatén újraegyesítése, ahogyan az a viszonylagos elmaradottság kelet-közép-európai kísérleteiben történt, nem számolta fel a tulajdon elidegenedett jellegét.

¹⁷ A munkásosztály fogalmi problémájának az elemzésére kísérletet tettünk a Baloldali Alternatíva Egyesülés 1989-es „Önkormányzat és tulajdon” című konferenciáján.

¹⁸ Lukács György több helyütt kifejtett sztálinizmus-kritikájára utalok.

¹⁹ Azt az értelmiségi magatartást sem tudom osztani – bár érteni vélem, hogy miért keletkezett – amelyik a múlt globális elutasításával akar „tisztá” maradni, mondván, az égvilágon semmi köze sem volt a marxizmushoz a Szovjetunió hetven, és a népi demokráciák negyven évének. Szerintem a különös forma mindig hordoz olyan általános mozzanatok, amelyek miatt ez módszertanilag is téves álláspont. Politikailag pedig az a helyzet, hogy annak, akinek nincs múltja, jövője sincs. S ami ennél fontosabb, hogy hét és négy évtized tapasztalatát (melyet feldolgozni, elemezni kellene, hisz sem keletkezésükre, sem fennállásukra, sem megszűnésükre nézve nem epizodikusak, véletlenszerűek e sajátos társadalmi képződmények) nem lehet egyetlen gesztussal elhárítani. A kelet-közép-európai térség viszonylagos elmaradottságának és a kettős elnyomásnak legsajátabb termékeként jött létre a szocialista egyenlőségeszmény és a modernizációs követelmény összekapcsolása – Lenin ennek a teoretikusa -, s ugyanezért nem jöhetett létre a munka közvetítetten társadalmisága és az ennek megfelelő öngazgató-önkormányzó társadalmi alakulat, még ha hajdanán, akik tették, amit tettek, azt hitték is, hogy ezt teszik.

Eszmélet 17. (1993. tavasz) 19.

A baloldali egység megteremtéséért – A Baloldali Alternatíva Egyesülés politikai nyilatkozata

Magyarországon az államszocialista rendszer különböző külső és belső okok miatt bukott meg. De mindenekelőtt azért, mert lemondott a szocializmus megvalósításáról, és a gazdasági valamint a politikai hatalom egy elkülönült bürokrácia fennhatósága alá került. Így a munkavállalók milliói, akik hittek a szocialista célokban, érthető módon elfordultak az egypártrendszerrel. A bukás legfőbb tanulsága, hogy *az állami tulajdont nem egy szűk elit, hanem a munkavállalók ellenőrzése alá kell helyezni.*

A Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL) – mint az államszocializmust Magyarországon elsőként bíráló baloldali szervezet – nem a múlt, hanem a jövő kérdéseit kívánja a figyelem középpontjába állítani.

1989-ben az MSZMP új vezetése politikai egyeztető tárgyalásokon megegyezett az ellenzéki politikai pártokkal és a civil társadalom akkori szervezeteivel, hogy békésen visszavonul a politikai hatalomból, és 1990-ben szabad választásokat tartanak. A 1990-es választások óta eltelt időben lényegesen súlyosbodott az ország helyzete: rohamosan romlik a bérből és a nyugdíjból élők életszínvonala. Ugrászerűen megnőtt a tömegek kiábrándulása mind a kormánypártok, mind a parlamenti ellenzéki pártok politikájából. Ebben a helyzetben szükségesnek tartjuk minden magyar

baloldali párt és szervezet politikai összefogását, választási szövetségének előkészítését. E folyamatban a BAL – véleményünk szerint – felelősségteljes kezdeményező, koordináló és katalizátor szerepet tölthet be sajátos szervezeti-politikai összetétele, társadalmi helyzete, valamint kiterjedt, többirányú politikai kapcsolatai révén. E szerepkör sikeres betöltéséhez szükséges a BAL főbb politikai célkitűzéseinek téziszszerű kifejtése.

A BAL főbb politikai célkitűzései

1. Gazdasági demokráciát!

Gazdasági demokrácia nélkül nincs valódi demokrácia. A gyorsan növekvő munkanélküliség és infláció, a termelés visszaesése és tartós válsága, a bérből és a nyugdíjból élők életszínvonalának romlása, az elszegényedés és egy szűk társadalmi csoport szélsőséges gazdagodása azt mutatja, hogy *szakítani kell az ország eladósodásához és kiárusításához vezető eddigi gazdaságpolitikával. A jelenlegi állami vagyon minden magyar állampolgár tulajdona, ezért privatizálása csak az érintett dolgozói kollektívák beleegyezésével, a leendő magántulajdonosok által a belföldi és külföldi államadósság arányos részének átvállalásával történhet – csak így lehet legitim.*

A BAL – tudomásul véve a vegyes gazdaság létezését – vallja, hogy a termelés történelmi fejlődésének alapvető vonása a termelő jogaihoz jutásának növekvő érvényesülése. Ezért arra törekszik, hogy *a dolgozói tulajdon a privatizációs folyamatokban – kedvező feltételek esetén – a munkavállalók reális választási lehetősége legyen, és a gazdaság további fejlődése során növekvő szerephez jusson. A BAL tisztaban van azzal, hogy a baloldali mozgalmak egyik legnagyobb feladata,*

hogy az újratermelés egyes elemeinek funkcionális értékelését, a termelői tulajdonlás technikai termelési feltételeit a kor szintjén elemezzék, és hatékony formáinak érvényre jutását társadalmi mozgalmakkal segítsék.

Minden tulajdonformában létre kell hozni a dolgozói öngazgatás, a munkás- és alkalmazotti ellenőrzés megfelelő szervezeteit, ezek rendszerét és törvényi alapjait, jogi biztosításait.

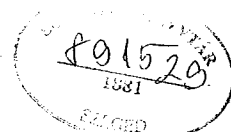
Hangsúlyozzuk, hogy a termőföld a magyar nemzet sajátos, nem gyarápítható, ezért nem kiárusítható közkincse.

Olyan gazdaságpolitikát kell kialakítani, amely a belső piacot helyezi középpontba, ezzel lehetővé teszi az életviszonyok és az életszínvonal javítását – egyúttal húzóerőt jelentve a gazdasági fejlődés számára. Ennek támogatására igénybe kell venni *a fegyverkezés és a bürokrácia leépítése során felszabaduló anyagi forrásokat. Olcsó államot kell kialakítani.*

A szomszédos országokkal való gazdasági együttműködés révén fenn kell tartanunk, és – a technikai modernizáció követelményeinek megfelelően – fejlesztenünk kell az elmúlt 45 évben kialakult és immár hagyományossá vált piacainkat, figyelembe véve azt, hogy a világgazdaságba is csak kisebb, regionális piacokon keresztül lehet betagozódni. A világpiaci pozíciójavítása érdekében törekedni kell közös, illetve egymáshoz illeszkedő gazdaságpolitika kialakítására.

2. *Szociális biztonságot, igazságos közteherviselést és elosztást!* Meg kell akadályozni a bérből és fizetésből élő magyar dolgozók és a nyugdíjasok életszínvonalának további romlását, az elszegényedés terjedését.

- A minimálbér, a családi pótlék, az egyetemi és főiskolai ösztöndíjak és a nyugdíjak mértéke folyamatosan kövesse a reális megélhetési költségek növekedésének

ütemét. A munkajövedelmeket sújtó igazságtalan *személyi jövedelemadó*t meg kell szüntetni. A társadalmat irritáló mértékű gazdagodás fékezésére *luxusadó*t és *vagyonadó*t kell bevezetni.

- A munkanélküliség elleni gazdaságpolitika kialakítása mellett a költségvetésnek biztonságos mértékű munkanélküli segélyt kell biztosítania az érintetteknek, amit meghatározott feltételek mellett legalább két évig szükséges folyósítani. A munkanélkülieknek ingyenes gyógyszerellátást kell adni. Munkanélküli segélyt a pályakezdő fiatalok részére is biztosítani kell.
- *Stabil és biztonságos szociális védőháló*t kell kiépíteni: a megfelelő szociális segélyrendszernek, a hajléktalanok szálláshelyeinek, a szegények körébe tartozók ingyenes gyógyszerellátásának biztosításával.
- Kiemelt jelentőségű politikai kérdésként kell kezelni egy olyan *lakásprogramot*, amelynek középpontjába az egész országra kiterjedő állami bérlakásépítést kell helyezni. Az állami bérlakások mellett ki kell alakítani a saját tulajdonú lakások többféle kategóriájának rendszerét azok számára, akiknek a jövedelmi szintje (részben kedvezményes állami lakásépítési támogatással kiegészítve) ezt lehetővé teszi.
- Az utóbbi években aggasztó mértékben megromlott a magyar állampolgárok többségének egészségi állapota. Megnőttek népességünk halálozási mutatói, nőtt az öngyilkosok száma. Változatlanul *állampolgári jogon kell biztosítani az általános, térítésmentes egészségügyi ellátást*, beleértve a receptre írt gyógyszerek kedvezményes árszínvonalát is. A megfelelő mértékű és színvonalú állami egészségügyi szolgálat anyagi bázisának létrehozása érdekében *elkülönített betegbiztosítást* kell kialakítani.

- Egy nemzet fejlődésében ma már a XXI. századot érintő társadalmi probléma az oktatásügy. A magyar oktatásügy gazdasági, szakmai, politikai és személyi feltételrendszere egyaránt mély válságban van. Megújulásának alapfeltétele a megfelelő mértékű, központi állami forrásokból merített anyagi bázis biztosítása. Az Országgyűlésnek *radikálisan növelnie kell a költségvetés elosztási arányát az oktatásügy javára*. A BAL határozottan elutasítja azokat a gazdasági és politikai törekvéseket, amelyek arra irányulnak, hogy az oktatásügy terén is érvényesüljenek a szabadpiaci törvények. Az oktatásügy egész területét el kell választani a piaci viszonyoktól. Az állami szervezeteknek biztosítaniuk kell minden oktatási intézmény számára a teljes szakmai és gazdasági önállóságot. Az államnak szavatolnia kell az egész magyar ifjúság *ingyenes oktatását*, mert csak ez biztosíthatja a nemzet jövőjének, az ifjú nemzedék minden tagjának a társadalmi esélyegyenlőséget.

3. Független Magyarországot!

A Varsói Szerződés megszűnése, a Szovjetunió és Jugoszlávia szétbomlása, a szomszédos államok bizonytalan bel- és külpolitikai helyzete és a területükön élő magyar nemzeti kisebbség érdeke, hogy Magyarország az azonos problémákból adódó minél szélesebb együttműködésre törekedjen a külpolitikában. Azonos külpolitikai távolságtartással és politikai mértékletességgel el kell utasítanunk minden konfrontációs veszélyt rejtő politikai megnyilvánulást és az új függőségeket létrehozó csatlakozást bármely politikai vagy katonai szövetséghez, nagyhatalmi érdekcsoportokhoz.

4. Társadalmi demokráciát!

A BAL a demokrácia plebejus tartalmú, népi öntevékenységre épülő kiteljesítését szorgalmazza. E feladat keretében ki kell munkálni a dolgozói öngazgatási és önkormányzási kezdeményezések alkotmányjogi státuszát, valamint bármi-féle politikai egyeduralom és politikai diszkrimináció elleni garanciák rendszerét.

Létre kell hozni a politikai érdekegyeztetés és érdekképviselő új – a kor technikai szintjének megfelelő – formáit, a társadalmi élet minden szintjét átfogó népképviselői bizottságokat, a helyhatósági és a parlamenti képviselők visszahatóságának feltételrendszerét, *a legfontosabb törvények társadalmi vitára bocsátásának* és a helyi, illetve országos népszavazásnak érdemi és olcsóbb rendszerét.

5. Az elmúlt 45 év tárgyszerű értékelését!

A magyar politikai baloldal mai nehéz helyzetéből a BAL véleménye szerint nem lehetséges kibontakozás és előrelépés egyetlen baloldali szervezet részére sem, ha a legkíméletlenebb őszinteséggel és történelmi realitással nem néz szembe a XX. század történelmi tanulságaival. Ennek érdekében a BAL továbbra is kezdeményezi viták, konferenciák szervezését, támogatja a témával foglalkozó valóban tudományos igényű kutatásokat és ezek publikálását.

6. A BAL politikai kapcsolatairól

A BAL elvben politikai szövetségesnek tekint kivétel nélkül minden magát baloldalinak valló politikai pártot és szerve-

zetet. Folyamatos politikai együttműködésre törekszik a civil társadalom demokratikus és antifasiszta mozgalmaival. Politikai párbeszédre, és a nemzet sorsát érintő alapkérdésekben konszenzusra törekszik minden konstruktív társadalmi, politikai és egyházi szervezettel. Emellett fejleszti kapcsolatait a hasonló társadalmi alternatívákat képviselő külföldi és nemzetközi szervezetekkel.

Hangsúlyozni kívánjuk: politikai tevékenysége során a BAL mindent meg kíván tenni annak érdekében, hogy hazánkban a különböző baloldali erők – szakítva az elmúlt négy évtized hibáival és bűneivel – megszabadulva a múlt terheitől, új baloldali politikai szövetséget hozzanak létre a tényleges társadalmi demokrácia kialakítása érdekében.

Budapest, 1992. február 15.

Eszmélet 17. (1993. tavasz) 196–200.

A Kádár-rendszer és a baloldali ellenzék (Egy probléma felvetéséhez)

KRAUSZ TAMÁS

I.

Az 1968-as év több szempontból is történelmi korszakhatárnak tekinthető, már amennyire bármilyen történelmi jelenség vagy folyamat egyetlen évszámhoz köthető. Szimbolikus értelemben azonban bizonyosan fordulópontot jelez a XX. század történelmében. Ekkor ért véget az a gazdasági ciklus (Kondratyev-ciklus), amely a fejlett világ (beleértve Kelet-Európát) történetében korábban nem tapasztalt gazdasági fellendülést eredményezett, s úgy tűnt, Nyugaton csúcsán áll a jóléti állam, míg Keleten a Szovjetunió és szövetségesei érték el minden korábbinál magasabb fejlődési fokot.

De már ekkor sokan érzékelték – először talán a nemzetközi baloldal különböző frakciói, irányzatai jelezték – a „fogyasztói társadalom” válságát, a gazdasági növekedés lefékezését. Érzékelték, hogy valaminek vége szakadt, s valami új kezdődik, amiről azonban még egyáltalán nem volt világos elképzelésük. A világrendszer „neoliberális” átrendeződésének, a banktőke soha nem látott megerősödésének és a világ nemzetközi pénzügyi szervezetei, a „multik” uralmának első „eredményeit” csak a 70-es évek első felében regisztrálták, az ún. olajárrobbanás után. 1968 ugyan a baloldal éve

volt; de mind a fellendülés, mind a vereség értelmében. Berkeley-Párizs-Prága ennek a baloldalnak különböző formáit hozta felszínre. De egyfelől az antikapitalista s egyszerűs mind antibürokratikus törekvések, másfelől egy közösségi jellegű értékrend előtérbe kerülése mégiscsak bizonyos összefüggéseket mutatott ezen mozgalmak között. Az „áranyok” persze különböztek, hiszen Kelet-Európában az államhatalom szorítása – éppen az államszocialista hatalom ideológiai, legitimációs, antikapitalista természete miatt – olyan hatást gyakorolt, hogy az ellenzéki antibürokratikus törekvések egyfajta piaci romantikával párosultak. Vagy éppen ellenkezőleg, egy romantikus maoizmus vagy guevarizmus jelent meg az értelmiségi periférián; míg Nyugaton, főleg az újb baloldal szellemi hatása alatt inkább egy nem kevésbé romantikus, de elméletileg artikulált közösségi kommuna-szocializmus gondolata, az „életmód forradalma” eresztt gyökeret, amely bizonyos közvetítésekkel eljutott Kelet-Európába is (ld. pl. Heller Á. munkáiban).

Az il Manifesto Olaszországban, a Praxis-kör Jugoszláviában, Marcuse vagy Lukács – a 68-as bevonulás, a Szovjetunióból való kiábrándulás nyomán az államszocializmus és a kapitalizmus egyidejű kritikája: mindez a baloldal különböző megújulási kísérleteiként is felfogható. Ez a „reneszánsz” időben nagyjából egybeesett a kínai kulturális forradalom iránti bizonyos szimpátiával Európában. Sok újb baloldali a szovjet és kelet-európai reformokban csupán a kapitalizmus visszaállítási törekvéseit látta, s számukra a kínai kulturális forradalom tűnt autentikus szocialista „újjaszületésnek”, vagy legalábbis egy erre való kísérletnek. Az a bírálat, hogy a kelet-európai „ökonómista, piacgazdasági” megnyilvánulások a hatalmi elit privilégiumának megőrzését szolgálták, nem állt messze a valóságtól, de ennél többről és részben másról is volt szó. A kelet-európai – pusztán ér-

telmiségi – baloldali fellendülés alapján még a Hruscsov-korszakból származott, amely felszínre hozta a szovjet húszas évek számos elemének demokratikus hagyományát. A NEP vegyesgazdasági hagyománya ösztönözte mindazokat a gazdasági reformokat, amelyek mindenekelőtt Magyarországon és Csehszlovákiában bontakoztak ki. Ám a hruscsovi reformok „szervetlensége” után a brezsnyevi fordulat éppen a bürokrácia különböző rétegei, az apparátusok és általában a hagyományos létformából kimozdított társadalmi csoportok számára egyfajta konszolidáció volt, s az új hatalom a fordulatot nem a piaci, hanem az irányítási mechanizmusok számítógépes reformjának, szcientista megújításának beharangozásával legitimálta.

A Prágai Tavasz ennyiben a hruscsovizmus késői megnyilvánulásának tűnt, miközben Magyarország reformjait „politikamentességük”, laboratóriumi jellegük miatt a szovjet vezetés – 56 tapasztalata ellenére vagy éppen azért – inkább tolerálta. A „Prágai Tavasz”, amely vezérei és ideológusai s a benne résztvevők többségének szándékai szerint a „szocialista megújulás” mozgalma volt, eleve vereségre ítéltetett, mert magányos, „megkéssett” és ideologikus mozgalomnak bizonyult, s nem tudott kitörni a nemzeti keretek közül. A magyar reformkísérlet azonban éppen technokratikus jellegénél, piaci orientációjánál fogva jobban alkalmazkodott a szovjet tömb feltételrendszeréhez. Lukács ugyan többször figyelmeztetett rá, hogy a gazdasági reformok politikai reformok nélkül nem lehetnek sikeresek, s nem elegendő a korai szovjet tapasztalatok tisztán gazdasági „átöröktése”, mert az nem képes az államszocializmus kereteinek áttörésére, legfeljebb egy polgári liberális fordulat megtételét készítheti elő; ezt elkerülendő a szocialista reformfolyamatnak „vissza kell térnie” az öngazgatói szovjet hagyományokhoz, a termelés és az államhatalom társadalmi ellenőrzéséhez. Ez

a lukácsi gondolat mélyen áthatotta a nyugati újbaloldal teoretikusait is, jöllehet ők, mint például Cohn-Bendit, radikálisan szakítottak az „avitt kommunizmussal” és a „technobürokratikus kapitalizmussal”, s egy tisztán öngazgatói, az anarchista elmélet elemeit is magába foglaló szellemiségre és praxisra építettek.

Míg Párizsban De Gaulle tankjai „tettek rendet”, addig Prágában Brezsnyev és szövetségesei zárták el az utat a társadalmi kísérletezgetés előtt, s állították vissza a háború után kialakult nemzetközi rend alapszerkezetét, azt a hatalmi megosztottságot, amelynek fenntartásához hozzátartozott az amerikaiak vietnami „kalandja” is.

A baloldal, a „marxizmus reneszánsza” 1968-1973 között rövid epizódnak bizonyult, mert sehol sem tudott össztársadalmi méretekben kiszélesedni. Alapjában értelmiségi mozgalom maradt. Látni kell tehát, hogy sem a kelet-európai baloldal, sem a nyugat-európai újbaloldal nem jutott túl a kérdésfelvetéseken, sehol sem jött létre egy végiggondolt szocialista koncepció vagy „modell”. A 70-es évek elejétől azután a neoliberais ihletettségű monetarista gazdaságpolitika – amely valójában mélyen konzervatív és élesen antiszocialista volt – adta meg a sajátosan „antietatista”, és – bármilyen sajnálatos is – realiztikus választ a baloldal kérdésfeltevéseire. Mindezek a válaszok felfoghatók úgy, mint amelyeket a sok szempontból romantikus és illuzórikus kísérletek „büntetéseképpen” adtak. Az olajárrobbanás már mindenki számára jelezte a kedvezőtlen történelmi periódus bekövetkeztét, bár a levont következtetések főleg Kelet-Európában a teljes értetlenségről tanúskodtak. A kedvezőtlen gazdasági fázisban a monetarizmus hívei, „ráülve” a baloldal (Lukács, Marcuse, a Praxis-kör stb.) antibürokratikus érvelésére, szintén támadást indítottak az állam ellen, de persze nem a marx értelemben, vagyis nem abban az érte-

lemben, hogy a hatalom fölötti ellenőrzés közvetlenül a társadalom önszerveződő struktúráihoz kerüljön. Éppen ellenkezőleg. A tőkének egyre többbe kerülő „jóléti állam” ellen indítottak támadást Ennek a támadásnak volt a része a tulajdon kérdésére adott válasz: a privatizáció is. Nem a véletlen műve tehát, hogy a magyarországi gazdasági reform érintetlenül hagyta a tulajdon kérdését. Egyfelől az állami és menedzserbürokráciának nem lehetett érdeke, hogy az állami tulajdont társadalmi, azaz „dolgozói tulajdonná” alakítsák, hiszen a tulajdon fölötti ellenőrzés adta meg az elkülönült apparátusok igazi hatalmát. Másfelől az állami tulajdon magántulajdonná alakításához nem voltak adottak sem a belső politikai-pszichológiai feltételek, sem a nemzetközi feltételek, hiszen a brezsnyevi időszak első periódusa éppen az államszocialista apparátusok konszolidálására irányult.

Ez volt az alapvető, a legáltalánosabb oka annak is, hogy Lukács demokratizálásra vonatkozó egész álláspontja, amely a társadalmi öngazgatás gondolatát rehabilitálta, (több mint két évtizedig) nem láthatott napvilágot, amikor pedig 1988-ban olvashatóvá vált a történelem már eliminalta a szocialista alternatívát Magyarországon is. Miután a gazdasági és politikai reformokat Lukács egységes folyamatként kezelte, egész koncepciója alkalmatlannak bizonyult mind a reformkommunisták többsége, mind a dogmatikusok számára. Lukács hívei minden elméleti útkeresés, a Lukácssal való filozófiai vita ellenére kitartottak az autentikus szocializmus-gondolat mellett, amely alternatívaként jelent meg az államszocializmus és a kapitalizmus fejlődésvariánsaival szemben. Az a történelmi háttér, amely a 70-es évek folyamán formálódott, azonban mindinkább a „piacszocializmus” gondolkörét erősítette. Mások, főleg közgazdászok, ugyanezt a fordulatot már korábban megtették a gazdaságpolitika síkján. A 60-as évek piacszocializmusa

azonban még keményen ellenállt mind a kapitalizmus restaurációjával, mind az öngazgatói újbaldallal szemben.

Ennek ellenére a Kádár-rendszer komoly ellenzéke nem a rendszertől jobbra, hanem balra állt. A rendszer jobbra nyitott, balra zárt volt. Az ellenzék is fokozatosan „jobbra”, polgári demokratikus irányba tartott, de a szocializmust mint értékrendet sokáig nem adta fel. Bence György és Kis János még 1983-ban Párizsban magyarul publikált könyvükben (*A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*) is egy öngazgatói szocializmus lehetőségeit keresik, vagy éppen Bauer Tamás, aki szintén a piacszocializmus teoretikusa volt, még 1985-ben is hitet tett az öngazgatói tulajdonlás lehetősége mellett. Hogy az államszocializmus e baloldali kritikája (lásd még Heller-Márkus-Fehér) tartalmazott hagyományos liberális mozzanatokot is, az önmagában nem meglepő, mivel a fennálló hatalmi szerkezet öngazgatói irányú átalakítása a bürokrácia és az elit vezető csoportjai számára a legkevesébé tűnt ésszerűnek, inkább csak a felületes liberalizálódás látszott járhatónak, amely attól „realista”, hogy módot ad az elitnek hatalmi pozíciói megőrzésére.

Míg a maoista-guevarista romantikus baloldali irányzat, amely kis csoportocskákból állt, nyomtalanul eltűnt – az 1973-as Haraszti-per után többé nem hallottunk róla, addig az öngazgatói gondolat mégiscsak tovább élt. A 60-as évek baloldali filozófiai gondolkodását (bár tisztán teoretikusan és nem a politikai gyakorlat síkján) a legkövetkezetesebben Tőkei Ferenc tartotta fenn. Az „ázsiai termelési mód” kategóriájának újrafelfedezésével az államszocializmus filozófiai kritikájához is adalékokat szolgáltatott, s újra rehabilitálta az állami tulajdonnal szembeállítva a közösségi tulajdon fogalmát, amely gondolat azután termékeny talajra hullt az új generáció egyes képviselőinél (hogy csak a filozófus Tütő Lászlóra vagy a közgazdász Márkus Péterre utaljunk).

Bár a legismertebb Lukács-tanítványok a 80-as években már egy „posztmodern antimarxizmusig” jutottak, a 80-as évek elején még nem adták fel a szocialista alternatívát. Ahogy Heller Ágnes, Fehér Ferenc és Márkus György a lengyelországi Szolidaritás mozgalmanak közvetlen hatása alatt ausztráliai száműzetésükben a *Diktatúra a szükségletek felett* c. könyvük előszavában írják: „Mindhárman meggyünk győződve arról, hogy mai állapotához képest a világnak több, nem pedig kevesebb szocializmusra van szüksége” (16.o.). Ennek a kitartásnak több oka van, amelyekre itt csak nagyon részlegesen térhetünk ki. Mindenekelőtt az, hogy a kapitalizmus történelmi lehetőségét Kelet-Európában egyikünk sem látta demokratikus alternatívának. (Érdekes, hogy Hellerék már akkor sem zárták ki a Szovjetunió esetleges rekapitalizálásának lehetőségét a nemzetközi tőkés társaságok részéről.) További ok, hogy a belső nemzeti feltételek az államszocializmus összeomlása esetén nem zárták ki egy erős szélsőjobboldal jelentkezésének lehetőségét sem, amelyet a szerzők természetesen szintén nem tarthattak vonzó alternatívának. Az idézett könyvben egyébként a szerzők mindennek hangot is adtak.

Érdemes hosszasan idézni (kiemelések: K. T.):

„Vajon reális alternatíva Kelet-Európában a liberális kapitalizmus versus igazi szocializmus? E kérdés megválaszolása előtt egyértelműen állást kell foglalnunk azzal az alternatívával kapcsolatban, amelyet az (önmagát „létező szocializmusnak” nevező) szükségletek feletti diktatúra és a liberális kapitalizmus szembeállítását határoz meg. Ha valóban volna – s kizárólag ez volna az egyetlen – alternatíva, úgy – ama tény ellenére, hogy radikális szocialisták vagyunk, vagy talán épp ezért – nem haboznánk elfogadni a liberális kapitalizmust viszonylagos haladásként. Ily módon, mint-hogy a jelenlegi rendszert nem tekintjük szocialistának,

semmiféle szocialista vívmány sem menne veszendőbe, a dolgozó nép kizárólag gyarapodna a szabadságjogok terén. A pluralizmus és azzal együtt a politikai élet szabadsága csak fokozódhatna. Nem létezik azonban ez az alternatíva, mégpedig különböző okok miatt... (…)

Persze nem abszolút érvényességű argumentumról van szó, hiszen lehet érvelni amellett, hogy megfelelő politikai körülmények között – ami elképzelhető a szovjet apparátusnak valamilyen megrázkódtatást követő összeomlása után – a multinacionális vállalatok hatalmas együttes ereje bekebelezhetné és átformálhatná a szovjet gazdaságot. Nem zárható ki ez az eshetőség, s olyan helyzetet idézne elő, nevezetesen az amerikai kapitalizmus teljes és kihívás nélküli világuralmát, amelyet nagyon is elutasítanánk (...). Van azonban egy olyan további érv, amely megítélésünk szerint döntő jelentőségű: bármennyire meglepően hangozzék is. Azokban az országokban, amelyek népessége gyűlöli a világszocializmust, nem akad olyan lényegi társadalmi akarat, amely keresztül vihetné a kapitalizmus restaurációját. (…)

A szükségletek fölötti diktatúra államának antiautoritárius alattvalója nem azzal a céllal küzd helyzetének radikális megváltoztatásáért, hogy maga fölött új úrra tegyen szert. A szükségletek fölötti diktatúra versus liberális kapitalizmus ezért nem valós alternatíva. Amint Konrád György helyesen fogalmazott, a kapitalizmus nem állítható helyre demokratikus módon a világnak ebben a régiójában. Ezért hát mindazoknak, akiknek valódi célja a demokrácia, egyúttal az igazi szocializmusra kell törekedniük.” (433-434.o.)

(Azóta ezek a szavak sajnálatosan beigazolódtak, bár szerzőik ma már demokratikusnak nevezik a kapitalizmus etnikai háborúkkal tarkított, „latin-amerikai” típusának visszaállítását.)

II.

A rendszer logikája és, egyáltalán, viszonya egy, közvetlenül a praxisra irányuló baloldali (tehát nem dogmatikus és nem liberális) kritikához kizáró és elutasító volt. Természetesen mindez jelentős mértékben függött a nemzetközi feltételektől, magától a Szovjetunióban lejátszódó folyamatoktól és a közvetlen nyomástól, amely annak a dokumentumnak a keletkezéstörténetétől sem választható el, amellyel az alábbiakban érzékeltetni próbáljuk a rendszer viszonyát a baloldali ellenzéki gondolkodáshoz a 70-es évek elején.

A Politikai Bizottság híres vagy hírhedt 1973. május 8-i határozatáról van szó,¹ amely minősíti Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus Mária, Vajda Mihály, valamint Bence György, Kis János és Márkus György „újabb írásait», illetve az „abban jelentkező ideológiai-politikai koncepciót”. A dokumentum, amely az MSZMP legfelső szervének álláspontját tükrözi, nevezett szerzők koncepciójában egy olyan strukturális bírálatot lát, amely utópisztikus alapon elutasítja az államszocializmus rendszerét. A dokumentum összegzésében megállapította: „az eddigiekben ismertetett koncepció két, egymással szorosan összefüggő eleme a szakítás a marxizmus-leninizmus elméletével, a marxista-leninista elméleti hagyományokkal, az elhatárolódás az ezekhez a hagyományokhoz kapcsolódó nemzetközi munkásmozgalomtól, annak célkitűzéseitől, és az ezeket a célkitűzéseket immár gyakorlatilag is realizáló szocialista világrendszertől. A kommunista világmozgalom, a szocializmus építésének több mint félévszázados tapasztalatait egyszerűen nem létezőnek tekintve, e tapasztalatokról gyakorlatilag tudomást sem véve, egy új, revizionista-újbaloldali elméleti-politikai platformot, egy új stratégiai irányvonalat próbálnak kidolgozni „egy eljövendő szocialista társadalom”,

illetve az azért küzdeni kész, ezután létrehozandó „szocialista mozgalom” számára.”

Anélkül, hogy itt bármilyen analízisbe foghatnánk a rendszer és ellenzékének történetileg kialakult viszonyáról, egy dolog bizonyos: a 70-es években semmilyen „jobboldali”, „nacionalista”, „polgári”, „liberális” stb. ellenzék ellen ennyire kizáró határozatot a Politikai Bizottság nem hozott. Az „újbaloldal” mint fő ellenfél jól illusztrálja, hogy a rendszer az igazi „strukturális” ellenfelét egy olyan gondolkodásmódban „érezte meg”, amely az ő ideológiai legitimációját kérdőjelezte meg. Másfelől annak mintegy elméleti továbbgondolását is serkentette. A „radikális szükségletek” fogalma, amely egész elméletüket már a kiindulópontban „túlemelte” a rendszer keretein, a szocializmus új történelmi fokát, egy nem-bürokratikus, és öngazgatói szocializmus lehetőségét involválta. Egy ilyen történelmi lehetőséget a Politikai Bizottság minden „tűréshatáron” kívül rekesztett.

„E „radikális szükségletek” – olvasható a pártdokumentumban – egy új, kollektív életformát feltételező, az életforma forradalmi átalakítását célzó új törekvésekben, a nyugat-európai és amerikai újbaloldal körüli, illetve annak felbomlása nyomán jelentkező ifjúsági és értelmiségi csoportok mozgalmaiban, az „ellenkultúra”-mozgalmakban, a kommuna-mozgalomban, az új, nem érdekvédelmi célokért küzdő „női felszabadítási mozgalomban” törnek felszínre. De itt-ott még a munkásosztályon belül is jelentkeznek azokban a vadsztrájkokban, amelyek a munkásosztály hagyományos érdekvédelmi és politikai szervezeteit megkeverülve, vagy azok ellenében robbannak ki, immár nem a tökéletes üzemszervezet tekintélyen alapuló belső hatalmi struktúrája ellen, hanem a termelési folyamatok feletti ellenőrzés, az irányítás jogáért. Ilyen „radikális szükségleteket” hordozó mozgások és törekvések – Hegedűs András és Már-

kus Mária szerint – a szocialista országokban, így nálunk is vannak.”

S bár a dokumentum a Bence-Kis-Márkus-tanulmány bírálata kapcsán lényegében helyesen mutat rá arra, hogy az általuk feltételezett piaci, árutermelő gazdaság és a szocializmus közösségi társadalma között feszülő ellentmondásokat megoldani nem tudják – ennyiben az újbaloldali kiindulópontokat bizonyos értelemben egy „újjobboldali” liberális koncepcióval egészítik ki. Mégis, a párt dokumentum, mivel a hatalom kialakult mechanizmusainak pusztá konzerválását tekinti feladatának, nemhogy a jelzett koncepciók által felvetett kérdésekre nem próbál választ adni, de még a kérdéseket is visszautasítja.

A dokumentum az államszocialista rendszer és pártja „elitstruktúráiban” szilárd támaszra talált, hiszen a gazdasági reformkonceptiók teoretikusai sem keltek a „baloldali ellenzék” védelmére. Ebben a tényben azonban nem a politikai gyávaság jelét kell látnunk, hanem azt a koncepcionális eltérést reprezentálja, ami a liberalizálás és a demokratizálás, azaz az államszocializmus strukturális átépítése között létezett. (És persze létezik ma is, amikor az öngazgatói szocializmus gondolata és politikai megjelenése csaknem ugyanúgy szorul a perifériára, mint 20 évvel ezelőtt). Ez a szellemi-politikai irányzat döntő vereséget szenvedett a 70-es évek első felében.

A rendszer „sikeresen” „kapitalizálta” szocialista ellenzékét, tulajdonképpen – végső elemzésben – önmaga képére formálta... Nem kívánom a történelmi folyamatból az individuál-szubjektív mozzanatokat kitörölni, de látni kell, ahogy ez az ellenzék a rendszer „támogatásával” egy, a nemzetközi gazdasági és politikai átalakulások által szült új „munkamegosztási” szerkezet elemévé vált.

A marxizmus feladása és a neoliberalizmus új nyelvezete csak kifejeződési formája annak, hogy ez az ellenzék mindinkább a lényegében a világrendszer centrumában uralkodó liberális értékrend közvetítőjévé vált, bár a szocialista remniszcenciák megőrződtek egészen a 80-as évek végéig, mindaddig, amíg a rendszerváltás félre nem tolta a régi hatalmi építményt.

A Kádár-rendszer korai baloldali ellenzéke szervezetileg sohasem formálta meg önmagát. Amikor szervezetileg sikerült megszilárdítania magát, már a Kádár-rendszer jobboldali, azaz polgári és nem szocialista ellenzéke volt. Az öngazgatói szocialista ellenzékiség szervezeti formát csak jóval később, 1988 szeptemberében öltött, de nem szervezte magát párttá (Baloldali Alternatíva Egyesülés), hanem pontosan olyan marginális szervezetként funkcionál, amilyenről Bence-Kis még Rakovsky néven tett említést a 80-as évek elején.²

Jegyzetek

- ¹ Az idézett dokumentum e cikk lezárása óta teljes terjedelmében megjelent a *Hiány* c. folyóiratban 1993 elején. Ezért itt szándékoztam hosszabb idézésétől eltekintünk. A témáról fontos publikációk jelentek meg a *Világosság* 1989 májusi és a *Kritika* 1988 júniusi számában is.
- ² Bence György – Kis János: A szovjet típusú társadalom marxista szemmel. (Párizs, Magyar Füzetek 5. 1983. pp. 56–57.)

Eszmélet 18–19. (1993. ősz) 222–229.

Még egyszer a baloldaliságról

KAPITÁNY GÁBOR

Első számunkban az *Eszmélet* sajátos szellemiségét meghatározó célként vetettük fel az „ökumenikus baloldaliság” Adam Schafftól kölcsönzött gondolatát. Az *Eszmélet* kialakult olvasóközönsége a „baloldal” határain túlnyúlik: olvasóink a politikai paletta legkülönbözőbb árnyalatait képviselik. Szembe kell nézni azonban azzal is, hogy a célnak tekintett „ökumenikus baloldaliság” gondolata viszont sok szempontból illuzórikusnak bizonyult, s a „baloldal” fogalma körüli elméleti tisztázatlanság számos olyan gyakorlati következményt rejt magában, ami az ember önazonosság-tudata számára vállalhatatlan helyzeteket teremt. Ha az a baloldali, aki annak tekinti magát, akkor elvileg olyan sokféle „baloldaliság” vegyül az „ökumené”-ben, amelyek között nem is igen lehet közös nevezőt találni. Én például nem tudok igazán rokonságot érezni a dogmatikus szellemű és anakronisztikus forradalmi romantikát átörökölt baloldalisággal: számomra a „forradalmi” szónak nem politikai értelmében, hanem kizárólag a társadalmi paradigmaváltás folyamatának jelzőjeként van pozitív tartalma. (L. „Nem tölthetsz ó hordóba új bort...”) A legkisebb rokonságot sem érzem azzal a baloldalisággal, amely esetleges címke a bürokratikus apparátusok egyik fajtáján, amely most éppen nincs hatalomban, de lényege szerint – tapaszt-

talhattuk évtizedekig – semmiben sem különbözik bármely pragmatikus, lélektelen, olykor cinikus hatalomgyakorló apparátustól. Nem érzek rokonságot azzal a szűklátókörű „baloldalisággal”, amely a történelmi vereség egy pillanatát kivételve lemond a társadalmi alternatíva kereséséről és feladatát a „kín finomítására” redukálja, sőt, esetenként maga válik a baloldalinak cseppet sem nevezhető tőke szószólójává.

Tiszttelem azokat, akik számára a szocialista eszmék mindig tiszta erkölcsi célokat, igazságosság-értékeket jelentettek; osztozom abban a keserűségben, amit e baloldaliaknak az elmúlt évtizedek okoztak (először egy emberellenes gyakorlatban felhasználva és bepiszkítva az ő hiteiket, aztán e hiteket s őket magukat is félredobva, végül pedig céltáblául állítva őket olyan bűnök – sokszor jogos – számonkérői elé, amelyekért nem ők felelősek); de nem érzek azonosságot ezzel a keserű mentalitással sem. A történelmet nem lehet perelni, visszaperelni még kevésbé. Lélektanilag megértem, de nem tudok rokonságot érezni a nosztalgiával sem. Lót visszafelé meredő felesége szoborra élettelenedik, az Euridikéjére visszanéző Orfeusz végképp elveszti szerelme tárgyát. Nem születtek még meg azok az elemzések, amelyek pontosan feltárták volna, hogy miért is olyan ma a „baloldaliság” amilyen; mindenesetre én nem tudom otthon érezni magam az olyan „baloldaliak” között, akik gyakran egy NBI-ből kiesett focicsapat szurkolótáborára emlékeztetnek; olyan szurkolókra, akik csapatuk visszakérüléséről álmodozva azal próbálják frusztrációjukat kompenzálni, hogy a rivális csapatok szurkolótáborát szidalmazzák (s mivel ezt együtt tehetik, ez valamiféle lélektani megerősítést nyújt számukra).

1. A nosztalgiára a konzervativizmusok építenek, azaz a szó eredeti értelmében: a re-akció. 2. Ez a baloldaliság egyértelműen politikai szembenálláson alapszik, én pedig,

mint többször utaltam már erre, meg vagyok győződve arról is, hogy az antikapitalista mozgalmak egyik pusztulásba döntője éppen túlságos (egyszálú) politikai meghatározottságuk volt, a „politikai harc” abszolutizálása. Szerintem ma (és holnap) elsősorban a) egy gazdasági-társadalmi alternatíva fejlesztésére; b) erkölcsi-szellemi építkezésre; és c) ezekről elválaszthatatlanul: a humanitás, az emberi jogok legszélesebb értelemben vett (tehát pl. a kizsákmányolás jogát is tagadó) védelmére van szükség. Ezek képviselete is „politizálás”, de nem annak szűkebb – a saját csapat és az ellenséges csapat közti kölcsönös gyűlöletre épült, a „harci” retorikával nagymértékben összefüggő – értelmében. Rossz társadalmi berendezkedést, ártalmas hazug morált, bűnös viszonyokat és embertelen intézményeket igen, de embereket nem vagyok hajlandó gyűlölni, gáncsolni azért, mert ők egy másik társadalmi csoportban, a „másik oldalon” vannak. Emberileg meg tudom érteni, hogy a gyűlöletben élenjáró jobboldalnak nehéz – és eredménytelen szép-lelkűségnek is tűnik – „odatartani a másik arcunkat”, meg vagyok győződve azonban arról is, hogy a gyűlöletben és az erőszakban a szélsőjobboldal van inkább otthon, s ha a „baloldaliak” elfogadják ezeket a játékszabályokat, akkor vagy alulmaradnak, vagy bizonyos értelemben maguk is „jobboldaliakká” torzulnak; ez sajnos ma már számos közismert történelmi tapasztalat birtokában állítható. Tulajdonképpen maga ez az „oldal”-azás is természetellenes: ha az ember igazán megérti a különböző emberi törekvéseket, akkor sohasem fogja magát teljesen a másik oldalon érezni, senkihez képest. Mindannyian emberek vagyunk – és ez ugyanaz az oldal. A társadalom embertelenségei, emberellenes intézményei ellen éppen azért lép fel a „baloldali”, mert azok embertelenekek, idegenné váltak az embertől: ezek vannak a másik oldalon (a természet pusztító erőivel együtt).

Egyes „baloldaliak” továbbá ma hajlamosak arra is, hogy úgy viselkedjenek mint az az özvegy, aki azt hiszi, akkor hű halott férjéhez, ha haláláig gyászba öltözik, s gyászának élén nem törődik a körülötte levő élettel, lehetséges teendőivel. E „baloldaliak” előszeretettel festik a legsötétebb képet önmaguk, az ország, és a világ jövőjéről, természetesen ezt is a fenti vereségérzet kompenzációjaképpen. Pedig az ember nem akkor hű szeretettjéhez, ha siratja, hanem akkor, ha úgy él tovább, hogy átveszi annak átvehető funkcióit. S ki itt az elvesztett hozzátartozó? Kit vesztett el a „baloldal”? A hatalmat? Ehhez a kegyetlen halott férjhez nem hiszem, hogy hűségesebb kellene lenni. A történelem alakításának esélyét? Ez miért vesztett volna el? „Ő” ugyanis nem halandó... Az antikapitalizmus százesztendő programja, a bejáratott, megszokott célkitűzések, ideálok, jelszavak, taktikák – igen, azt hiszem ez a program a „baloldal” igazi halottja, s az életben maradónak, azoknak, akik hűségesek akarnak maradni, e helyett kell maguknak kiszervenadniük magukból az antikapitalizmus új, az eleven élet, a jelen, a jövő testére szabott programját, ideáljait.

Egy ilyen korszerű baloldaliság lehet „ökumenikus” abban az értelemben, hogy sokféle szempont, sokféle kapitalizmus-, társadalomkritika, igen különböző ügyekért indított mozgalmak egymásmellettségét teszi lehetővé; de az a „baloldal”-fogalom, amely olyan egymással összeegyeztethetetlen irányzatokat foglal egybe, mint a „forradalmi radikalizmus” és a pacifizmus, az etatizmus és az anarchizmus, a múlt tagadása és a múltba forduló nosztalgia – üres és értelmetlen. Saját eszményeinkkel ellentétes erőkkel taktikai megfontolásokból sem lehet egy kategóriába sorolni magunkat.

Eszmélet 18–19. (1993. ősz) 237–239.

Néhány ötletes módszer alárendelt munkaerő létrehozására, avagy hogyan tüntessük el azt a fölösleges szocializmust?

1. Először is győzd meg a meggyőzés szakembereit arról, hogy a gazdaság felvirágzásának legfőbb akadálya a teljes foglalkoztatás és a „paternalista” szociálpolitika. Éljen az „ösztönző” munkanélküliség, éljen a társadalmi egyenlőtlenség, mint a fejlődés motorja, virágozzék az önérvényesítés szabadversenye!

2. Adj az embereknek végkielégítést, munkanélküli segélyt, amiből egy-két évig még megélnék, hogy az átmeneti időszakban ne figyeljenek oda arra, hogy közben te hogyan vágsz zsebre a korábban állami tőkejavakat. Aztán hagyd őket elszegényedni, hogy mikorra szükséged lesz rájuk, tényleg csúszva és egymást lökdösve keressék kegyeidet.

3. Vigyázz, az értelmiségiek tudása konvertálható, így velük több menetben kell elbánnod. Őket is kitheted az utcára, de mivel ők például publikálhatnak is, ne feledkezz el a könyvkiadás, az elméleti folyóiratok tönkretételéről sem. Tedd világossá, hogy a „magas kultúrára” különben sincs kereslet, az értelmiségi érezze megtisztelve magát, hogy egyáltalán létezik. A kultúrára szánt pénzeket úgy oszd el, hogy a pártpolitikát szolgálja: tanulja meg az értelmiségi, hogy itt nem lehet csak úgy szabadon lebegni; ha meg akar élni, vegyen részt a rendszer stabilizálásában.

4. A „szocializmus” túlságosan elkapatta az embereket. Meg kell velük értetned, hogy az igazi humanizmus nem az, hogy mindenkinek joga van a munkához, az egészséghez stb., hanem az, hogy nincs joga. Mert ami nincs, azt jobban becsüljük. (Következésképpen, ha növelni akarjuk az emberekben az élet értékét, vegyük el tőlük azt is...) Mindenesetre vegyük el az ingyenes orvosi kezelés jogát, mert ha néhány szegény beteg elhalálozik, az szomorú, de legalább nem olyan erkölcstelen, mint a hálapénz. Vegyük el az üdülőket, mert gazdaságtalan dolog dolgozókat üdültetni a saját munkájuk hozadékából, amikor azt tőkésíteni is lehet.

5. Emeld gyorsabban az árakat, adókat, bérleti díjakat, egyéb elvonásokat, mint a béreket, így előbb-utóbb ki lehet dobni az embereket a lakásukból is: a lakásbérlet már kezdett szinte tulajdonosként viselkedni, a tulajdonosnak pedig öntudata van, s neked nem visszabeszélő, hanem engedelmes munkaerőre van szükség.

6. A munka és hajlék nélkül maradókat tekintsd a társadalom aljának, akiken természetesen sajnálkozol, de biztonságosan különítsd el magad tőlük, természetesen tartva azt, hogy egyesek mindig vesztesek lesznek (ahol nyertes van, úgymond, ott kell lennie vesztesnek is, s a nyertesre, vagyis rád, szüksége van a társadalomnak; sőt, magának a vesztesnek is, hiszen te adsz neki is munkát, már amikor adsz neki).

7. A szakszervezeteket bélyegezd a pártállam maradványának, gyengítsd őket. ahogy tudod, nehogy hathatósan védhessék a dolgozók érdekeit. Bizonyítsd be, hogy a gazdaság azért beteg, mert a termeléshez képest még mindig túl sok pénz folyik el szociálpolitikára; hogy a te zsebedbe mennyi folyik, az persze magánügy, nem firtatható.

8. Egyébként pedig érezd magad otthon abban a világban, amelyben színes cégtábla hirdeti antik bútorvásárlást kastély berendezése céljából, miközben – szörnyülködő orvosok ta-

núsága szerint – a (hajléktalanság miatti) fagyássérültek száma a Don-kanyar óta nem volt ilyen magas; abban a világban, amelyben egyes iskolákban nincs pénz krétára, miközben van olyan magániskola, amely a diákjait görög-török-izraeli-egyiptomi körútra vagy Arábiába viszi tanulmányi kirándulásra; abban a világban, amelyben 100.000 forintért méregtelenítheted szervezetedet, miközben a munkanélkülit nem veszi fel a kórház, és így meghal: vedd mindezt természetesenek...

9. Ha a munka- és hajlék nélkül maradók fosztogatni kezdenek, zárasd őket börtönbe (hiszen a bűnözés még mindig kevésbé veszélyes, mintha föllázadnának). S amennyiben veszélyes is a bűnözés, te abból is profitálhatsz, hiszen ez alkalmat ad neked, hogy meggyőzd a társadalmat: rendre, keménykezdű irányításra van szükség. (Ezt ne mulaszd el, mert ha megvan a kemény kéz, akkor a lázadástól is kevésbé kell tartanod.)

10. Ha sikereidet tartósítani akarod, tartsd fenn a társadalomnak (lehetőleg nagyobb) felében a reményt, hogy követhet téged a felemelkedés útján. (Ezt kétféleképpen is teheted: kevés embernek módot adsz a látványosan nagy, vagy sok embernek a kicsiny gyarapodásra.) És ha az emberek itt-ott mégis panaszkodnának, fogadd el velük, hogy persze semmi sem tökéletes, de a te kapitalizmusodnál jobbat még nem találtak ki, s feltehetőleg nem is fognak sohasem. Most és mindörökké, ámen.

Eszmélet 21–22. (1994. nyár) 136–138.

{ 10 }

Marxizmus és liberalizmus

SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY

Az autentikus, Marx elméleti és gyakorlati munkásságára támaszkodó marxizmus, minden más antikapitalista mozgalomtól és teóriától mindenekelőtt abban különbözik, hogy a hegeli Aufhebung értelmében viszonyul a polgári társadalom anyagi, politikai és szellemi kultúrájához. Ennek megfelelően élesen szembenáll mindenfajta múltba tekintő nosztalgiával, az elveszett aranykort sirató romantikus antikapitalizmussal, még akkor is, ha az nem egyszer nagy agitatív erővel leplezte le a tőkés rendszer kialakulásának borzalmait, kiáltó ellentmondásait, sőt akkor is, ha a magántulajdon eltörlésére épülő egalitáriánus kommunizmussal párosult.

Ez a magyarázata annak, hogy Marx a maga elméletének forrásairól szólva, az antikapitalista irányzatok közül nem a XVII-XIX. század kommunista utópiáit, hanem a nagy utópikus szocialistákat tekintette forrásának. Azt a Saint-Simont és Owent, aki a dinamikus ipari fejlődést, a nagyipar által teremtett új lehetőségeket akarta a termelők összességének a szolgálatába állítani, és azt a Fouriért, aki a szektás aszkétákkal szemben az ember gazdagságra, szerelemre, sikerre törő hajlamaira, a versengésre, kifejezetten az egyenlőtlenségek hajtóerejére építette álmát a megvalósult civilizációnál összehasonlíthatatlanul nagyobb szabad-

ságot és gazdagságot biztosító harmonikus társadalmi kooperációról.

Marx már fiatalkori írásában is visszautasította azokat a személyiséget elnyomó és nivelláló elképzeléseket, melyek a termelőerők fejlődéstendenciáitól függetlenül, legtöbbször az evangéliumra utaló frázisokkal vélték megoldani a szociális problémákat. (Ismeretes, hogy ezt az aszkétikus, egalitáriánus és ugyanakkor autoritatív kommunizmusfelfogást eredetileg szerzetesek és papok honosították meg, mint Münzer, Campanella, Meslier, Mably, Deschamps.) Velük ellentétben Marx számára a magántulajdon megszüntetésének követelése kezdettől fogva az emberi lehetőségek, a minden értelemben gazdag személyiség kibontakozásának, kiteljesedésének, nem pedig aszkétikus tagadásának álláspontjáról fogalmazódott meg. „Hogy a magántulajdonnak ez a megszüntetése mennyire nem valóságos elsajátítás – írta erről az aszkétikus, szerzetesi kommunizmusról a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* – azt éppen a művelődés és a civilizáció egész világának elvont tagadása, a szegény és szükséglet nélküli ember természetellenes egyszerűségéhez való visszatérés bizonyítja, aki nemcsak hogy nem jutott túl a magántulajdonon, hanem még csak el sem jutott hozzá”. Az utópikus kommunistákkal szemben tehát Marxnál a polgári világrend tagadása éppen annak a fejlődésfolyamatnak a folytatása, amelynek a polgári progresszió volt a zászlóvivője.

Ha a termelőerők fejlődése, a személyiség szabadságának és gazdagságának a kiteljesítése vonatkozásában, ez már az utópikus szocializmusnak mint forrásnak az elfogadása kapcsán is kiderült, még nyilvánvalóbb a *polgári progresszió*hoz kapcsolódás a liberalizmus gazdasági megalapozójához, Adam Smith-hez és általában a klasszikus angol közgazdaságtanhoz mint forráshoz való viszony esetében. A liberalizmus megalapozójánál (akit Marx – tőle szokatlan

familiáris gyengédséggel – nem egyszer csak „Adam»-nak nevez írásaiban) a szabad verseny ugyanis, mint az egyéni érdek és a közérdek összhangjának megteremtését biztosító „láthatatlan kéz”, korántsem az a spontán automatizmus, mely az apologetikus szándékú vulgáris közgazdaságtanban vagy az utilitarista morálfilozófiában eleve biztosítja a harmóniát. Smith nagyon is határozottan utal az egyéni érdek és a közérdek összhangjának akadályaira, egyfelől a polgári fejlődést, szabadságot korlátozó feudális jellegű törvényekre, céhszabályokra, másfelől maguknak a vállalkozóknak, üzletembereknek a versenyt minél szűkebb keretek közé szorító törekvésére és ezzel a „természetesnél” nagyobb profitot biztosító érdekeire. Bármit javasol is ez a réteg – írja *A nemzetek gazdagsága...* – „nagy elővigyázatossággal”, sőt „kifejezetten gyanakvó éberséggel” kell fogadni, mert olyanoktól származik „akiknek az érdeke sohasem fedi teljesen a köz érdekét, sőt általában az az érdekük, hogy a közösséget megtevésszék és bizalmával visszaéljenek”. Hasonlóképpen mutat rá Smith a munkáltatók és a munkások egyenlőtlen helyzetére abban, hogy míg az előbbieket – kisebb számuknál fogva amúgy is könnyebb – szövetkezését a munkabérek leszorítására a törvény megengedi vagy legalább is nem tiltja, addig a munkások összefogását bérük emelésére „igenis tiltja”. Pedig a bérvitákban „egyébként is a munkáltatóknak van nagyobb kitarásuk” – írja.

Ez az érv Marx Gazdasági-filozófiai kézírataiban is visszatér, ahogy általában is a klasszikus közgazdaságtan könnyörtelenül tárgyilagos álláspontjáról írja le a kapitalizmus empirikus valóságát, előttünk feltáruló jelenségvilágát, hogy azután a maga filozófiai elemzéseivel világítsa meg e viszonyok tendenciáját, konzekvenciáit, s mindezek lényegét az emberi fejlődés szempontjából, akkor még a filozófiai antropológia terminusaiban (nembeliség, illetve ennek el-

idegenült formái, majd a bennük rejlő előrehaladás visszanyerése az elidegenedés viszonyainak meghaladása, pozitív tagadása által). A polgárság későbbi ideológusainál hiába keresnénk a klasszikus közgazdaságtan kendőzetlen, a burzsoáziát sem kímélő igazságra törekvését, amely nem fél az általa felismert osztályellentétek nyílt beismeréséről. Erre csak annak a polgárságnak a szószólói voltak képesek, amely tudatában volt az általa képviselt új világrend feltétlen progresszív jellegének, bármily nagy áldozatokkal járjon is ez. Éppen e magabiztos meggyőződés hiányában tapasztaljuk a mai újburzsoázia képviselőinél a kendőzetlen tárgyilagosság helyett a *kendőzetlen apologetika* legvisszataszítóbb formáit. A pálmát e téren valószínűleg Kolosi Tamás szociológus vihetne el, aki a közelmúltban a televízió nyilvánossága előtt jelentette ki, hogy egyes tőkések lehetnek ugyan ellen-szenvesek, de a tőkéseket mint osztályt szeretni kell.

A fiatal Marx zseniális műve, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* mutatja a legvilágosabban kapcsolódását a liberális közgazdaságtan klasszikusaihoz, a tőlük kapott indítás nélkülözhetetlen szerepét gondolkodásának új pályára állításában, életműve alapgondolatainak politikai gazdaságtani kifejtésében. Hasonló összefüggést tapasztalhatunk a klasszikus német filozófiának, legfőképpen Hegelnek mint a marxizmus filozófiai forrásának az esetében is. Hegel számára a dialektika – amely ma ismét gúny tárgya, csakúgy, mint Marx idejében – annak kifejtését szolgálta, hogy a világtörténelem a szabadság fejlődéstörténete, amelyben az emberiség fokozatosan megvalósítja potenciális lehetőségeit, „előteremti magából összes nembeli erőit”. S e folyamatban, az objektum és a szubjektum ellentmondásos egységének alapgondolatában, amely szerint az igazat nem csak mint szubsztanciát, hanem éppannyira mint szubjektumot kell felfognunk és kifejeznünk, Hegel feldolgozta,

– az ő kifejezésével élve – megszüntetve-megőrizte elődei-nek, Kantnak és Fichtének a szubjektum valóságformáló, történelemalkotó szerepéről vallott felfogását is. Erre, valamint a klasszikus angol politikai gazdaságtan örökségére támaszkodva fejtette ki Marx a személyiség szabadságának és szuverenitásának legforradalmibb felfogását a társadalmi törvényszerűségek feltárásának tudományos bázisán, felismerve immár a hegeli eszmemisztika nélkül, hogy az emberek a maguk drámájának szerzői és szereplői. Ugyanis maguk az aktív, szubjektív célokat követő, különböző erejű és irányú múltbeli és egyidejű emberi tevékenységek miliói rendeződnek objektív – az érdek és osztályerőviszonyoknak megfelelő – „vektormennyiségekbe», hogy azután kölcsönösen semlegesítve vagy felerősítve egymást, történelmi eredőbe szintetizálódjanak.

Bármennyi egoizmust, agyafúrt számítást produkálnak, vagy éppen öntudatos szolidaritással és áldozatkészséggel tűnnek is ki a tőkés termelés alanyai, ellentétesen összetartozó tevékenységük gazdasági mozgástörvényeinek feltárását mégis lehetővé tette az a marxi absztrakció, amely szerint „személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megismerésítői, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói”.

A „szubjektumnak” és a „szubsztanciának” ezt az egységét a történelmi folyamatban, vagy Marx nyelvére fordítva, az emberi tevékenység aktivitásának, szabadságának és ugyanakkor anyagi létérdekei általi determináltságának megértését persze hiába várnánk azoktól, akik számára Hegel nem élt, sőt már Spinoza sem, aki szintén összekapcsolta a szabadságot és a szükségszerűséget, rámutatva, hogy az szabad, amit egyedül önmaga determinál cselekvésre. Éppen ilyen értelemben szabad az ember mindenfajta – akár spiri-tualista, akár naturalista értelemben vett – transzcendens

meghatározottságtól és kizárólag saját nembeli létének, önmagát teremtő tevékenységének szükségzerűsége határozza meg. S ha az eredmény mégis szabadságukat megcsúfoló külső, idegen hatalomként áll szemben létrehozóinak szándékaival, céljaival, erről kizárólag az érdekantagonizmusokból fakadó élettevékenységek egymást kölcsönösen keresztező, semlegesítő jellege tehet, melyet az emberiségnek módja van tudatos előrelátó lényegének megfelelő, a homo sapienshez méltó történelmi szabadsággá változtatni. Azoknak, akik ezt utópiának, földi mennyországnak csúfolják, már Hegel megfelelt, mondván: a szabadság „nem nyugvó lét, hanem állandó tagadása annak, ami a szabadságot megszüntetéssel fenyegeti”. Vagy ahogy kor- és szellemtársa, Goethe írta a *Faust* II. részében: „szabadság, élet nem jár csak azoknak, kiknek naponta kell kivívniuk”. Csakhogy míg eddig a szabadság, a gazdag és művelt élet kivívása feltételezte mások elnyomását, szegénységben és műveletlenségben tartását, korunkban megnyílt a lehetőség ennek az elfogadhatatlanná vált dzsungeltörvénynek a meghaladásához, a mindig újrakeletkező társadalmi ellentmondások humánus feloldásához.

Marx már tanulóéveiben is az előzőekben vázolt szabadságfelfogáshoz, vagyis a legprogresszívebb liberális tradícióhoz kapcsolódott, amikor *Prométheusz hitvallását* lette magáévá, aki nem tér ki a földi létezés elől, nem zárkózik el a mindenki számára közös világtól az elvont egyedi öntudat szabadságának világába, mint Marx ifjúhegeliánus kortársai. Az emberek számára lopja el a tüzet az égből, „elkezd házakat építeni és letelepedni a földön” – írta doktori disszertációjának előmunkálataiban. S már ezt megelőzően is az vezette – mondhatni akarata ellenére – a hegeli filozófia felé, hogy „magában a valóságban” kereste az eszmét, elfogadhatatlannak tartva a Sein és a Sollen, a valóságos és a kellő, kanti-fi-

chtei szembeállítását. Mint Hegel epigrammájában írta: „Kant és Fichte az éter körében/Jár, bízván, új földre lel;/Én csak azt kívánom: jól megértsem/Ami – az úton hever!” Mindezt azért is érdemes felidézni, mert – az ismét terjedő filiszteri váddal ellentétben – világosan bizonyítja, hogy Marx már tanulóéveiben is idegenkedett az utópiáktól, láttuk, hogy nemcsak az idealista filozófiai, hanem a kommunista utópiáktól is, s ez közelítette a hegeli filozófia „ideálrealizmusához”, az önmagát másletével, a valósággal birkózó fejlődés-folyamatban szüntelenül tökéletesítő szabadságeszmehez.

Mindez Marx politikai fejlődésében is nyomon követhető. Már első újságcikkeiben, majd mint lapszerkesztő is a „német nyomorúság”, a feudális elmaradottság ostromozójaként, a sajtószabadság és általában a demokratikus szabadságjogok harcosaként lépett fel, bírálva a fennálló viszonyokkal megalkuvó filiszteri szellemet is. Ezzel kapcsolatban 1843 májusában azt írta A. Rugénak, hogy „a német Arisztotelész, aki Politikáját a mi állapotainkból akarná meríteni, műve élére ezt írná: „Az ember társas, de teljességgel apolitikus állat.” (Vajon mit szolt volna a fiatal, radikális demokrata Marx Vajda Mihálynak ahhoz a disszertációs téziséhez, hogy „kit érdekel a nagypolitika?”) A fiatal Marx ugyanis *A hegeli államjog kritikájában* úgy értelmezi a demokráciát mint „az ember lényegének” megfelelő politikai berendezkedést, amely nemcsak lényege, hanem valósága szerint is „állandóan vissza van vezetve valóságos alapjára, a valóságos emberre, a valóságos népre, és mint ennek saját műve van tétélezve... Ahogyan nem a vallás teremti az embert, hanem az ember a vallást, úgy nem a berendezkedés teremti a népet, hanem a nép a berendezkedést.” Ennek megfelelően igen hamar eljut annak a felismeréséhez, hogy a polgári társadalom és a politikai állam szétválasztásának körülményei között nem jöhet létre a nép által teremtett, saját műveként

megvalósuló demokrácia, mert a burzsoá és a citoyen elkülönülésében az állampolgári közérdeket szolgáló citoyen is csak politikai oroszlánbőrbe bújt burzsoá lehet. Jól mutatja ezt a legradikálisabb polgári alkotmánynak, az 1793-as franciának az elemzése, amelyben a szabadság szintűgy nem az emberek közös tetteire, együttműködésére, hanem elkülönülésére épül, hiszen olyan jogként van meghatározva, amely szerint mindent szabad, ami nem sért másokat. („Amerikaiul” ez úgy hangzik, hogy öklöm szabadsága véget ér a másik ember orrá előtt.) Ez a felfogás – bármennyire is rokonszenves az önkényuralmi állapotokhoz vagy az ökoljoghoz viszonyítva – arra készíti, hogy a másik emberben ne szabadságunk megvalósulását, hanem éppen a korlátját lássuk – mutatott rá a fiatal Marx.

A vázolt kritikai szempontok azonban csak Németországot elhagyva, a polgári világrend centrumában, Párizsban, Brüsszelben és főleg Londonban érlelődtek új világnézetté. A modern tőkés társadalmat, termelést, az általa teremtet proletariátust megismerve lett Marx a kapitalizmust valóban meghaladó szocializmusfelfogás klasszikusa, a hozzá hasonló utat bejáró Engelsszel együtt, míg Németországban maradt egykori elvbarátaikat és mestereiket, L. Feuerbach-tól B. Baueren és A. Rugén keresztül a kommunista M. Hessig, minden kezdeti radikalizmusuk ellenére visszahúzta magához a „német nyomorúság”.

Négy évtizeden keresztül tanulmányozta Marx a tőkés termelést, néhány kezdeti évtől eltekintve Londonban, az akkori világ műhelyében, anélkül, hogy be tudta volna fejezni főművét, *A tőkét*. Hatalmas mennyiségű anyagot, gazdaságtörténeti, statisztikai, szociológiai adatot és gazdasági elméletet tanulmányozott át és dolgozott fel ebben az elméletterületen példátlan méretű és intenzitású kutatómunkában, mert az utópiagyártás vádjával ellentétben kizárólag a tőkés

termelés fejlődéstörvényeiből akarta levezetni a kapitalizmus meghaladásának történelmi szükségszerűségét.

Már e kutatómunka programjának megfogalmazásakor is, még Németországból való távozása előtt leszögezte: „...mi nem akarjuk dogmatikusan anticipálni a világot, hanem csak a régi világ kritikája útján akarjuk megtalálni az újat... A jövőt megkonstruálni és egyszer s mindenkorra elintézni mindent nem a mi dolgunk... nem doktriner módon lépünk a világ elébe egy új elvvel: itt az igazság, itt térdelj le... A világ elveiből fejtünk ki a világnak új elveket.” Marx egész életműve ennek a *profession de foi*-nak a megvalósítása, haláláig ezen dolgozott. 1877-ben, egy narodnyik kritikusának szánt válaszában azt írta, hogy *A tőkében* a Nyugat-Európában ki-fejlődött tőkés termelés elemzésével foglalkozott, e fejlődés történelmi tendenciájából vonja le azt a következtetést, hogy a tőkés termelés maga teremti meg egy új gazdasági rend elemeit, amikor a legnagyobb lendületet adja a társadalmi munka termelőerőinek és ezzel egyidejűleg az egyéni termelők mindenirányú fejlődésének, s hogy „a tőkés tulajdon, amely ténylegesen már egyfajta kollektív termelésen alapszik, csak társadalmi tulajdonná alakulhat át”.

Hogy mindebben igaza volt-e Marxnak, azt mindaddig vitatni lehet, amíg létre nem jön a társadalmi tulajdonra és ezzel az egyéni termelők mindenirányú fejlődésére épülő társadalom. Csak két dolgot nem tehet egy tisztességes elemző ezzel kapcsolatban. Az egyik az a napjainkban általánosan elterjedt gyakorlat, amely azonosítja a Marx által felvázolt fejlődésperspektívával a megbukott államszocialista rendszereket, amelyek társadalmi tulajdon és az egyéni termelők mindenirányú fejlődése helyett az ázsiai termelési mód új variánsát hozták létre. A másik pedig az, hogy e történelmi zsákutca gyakorlatára hivatkozva fensőbbeségesen vagy bölcs rezignáltsággal utópiának nyilvánítják a modern termelő-

erők fejlődéstendenciájára épülő, minden egyén teljes és szabad fejlődését feltételező marxi kommunizmusfelfogást. Marx ugyanis, mint láttuk, ezt a fejlődésperspektívát szigorúan a tőkés termelés gazdasági-társadalmi elemzéséből, a kapitalizmusnak a liberális teoretikusok által is kiemelt történelmi vívmányaiból vonta le, csak valóban történelmi jellegűeknek, tehát nem meghaladhatatlanoknak fogta fel e vívmányok továbbfejlődését gátló termelési viszonyokat. Éppen a fent idézet 1877-es írásában szögezte le, hogy kritikusanak állításával ellentétben az általa Nyugat-Európáról adott elemzés nem alakítható át „történelemfilozófiai elméletté a fejlődés általános útjáról, amelyet végzettszerűen meg kell tennie minden népnek, bármilyen történelmi viszonyok között éljen is”.

Ma többnyire éppen azok hangoztatják Marxszal szemben az utópia vádját, akik az elmúlt évtizedekben az általa kategorikusan visszautasított történelemfilozófiai elméletté és ezzel valóban utópiává változtatták felfogását, s az így értelmezett marxizmusban „utazva” könyvtárakat megtöltő műveket hoztak létre, anélkül, hogy a Marx által elvégzett konkrét gazdasági-társadalmi kutatások volumenének ez-redrészével is hozzájárultak volna a valóság új jelenségeinek megértéséhez. Pedig ezek az új jelenségek, beleértve a legutóbbi évtizedekben kibontakozó, a hagyományos értelemben vett ipari termelést és fizikai munkát háttérbe szorító, *a munka szellemi tartalmát döntő termelési tényezővé változtató modernizációt* is, fényesen igazolták Marxnak több mint öt-negyed évszázaddal ezelőtti elemzéseit, melyeket főleg a Grundrissében fejtett ki. Ezek rezüméje ugyanis éppen az, hogy miközben a tőke a gépi berendezésen nyugvó termelésben az emberi munkát, erő kifejtést egy minimumra redukálja, megteremti a munka felszabadulásának anyagi előfeltételét. Egyfelől ugyanis a gazdagság megteremtése már

sokkal inkább a munkaidő alatt működtetett, a tudomány és a technológia színvonalától függő hatóerőktől függ, semmint a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől. A munkás mindinkább „örzöként és szabályozóként” viszonyul a termelési folyamathoz, ahelyett, hogy „fő ágense” lenne. Másfelől ugyanez a tudományos és technológiai fejlődés megteremti a lehetőségét és egyben szükségszerűségét a társadalmi egyén kifejlődésének, ami – minthogy a munka szellemi tartalma vált döntővé – a termelés és a gazdagság alappillérvé válik, ugyanis a valóságos gazdagság itt már „nem a szükséges munkaidő redukálása azért, hogy többletmunkát tételjen, hanem egyáltalában *a társadalom szükséges munkájának egy minimumra redukálása*, amelynek azután megfelel az egyének művészi, tudományos stb. kiképződése a valamennyiük számára szabaddá vált idő és létrehozott eszközök révén”. Vagyis a valóságos gazdagság „az egyéniségek szabad fejlődése”, „valamennyi egyén kifejlődött termelőereje”. Így maga a termelőerők fejlődése, az anyagi gazdagság minden eddiginél magasabb szintjének megteremtése követeli meg minden egyén teljes és szabad fejlődését, ami már az egyes országok civilizációs szintje és a lakosságuk iskolázottságának színvonala közötti korreláción is lemérhető.

A *Grundrisse* vázolt kiegészítő elemzései alapján válik A tőke megállapítása, nevezetesen, hogy a tőkés rendszert meghaladó magasabb társadalmi forma „alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése” – szigorúan tudományos állítássá. Akik valóban elkötelezett hívei a liberalizmus legjobb hagyományainak, csak önmaguk ellenére, a felvilágosodásba visszanyúló gyökereik öngyilkos kitépésével tagadják meg a származási viszonyt attól az elmélettől, amely minden egyén teljes és szabad fejlődésének megvalósítását tűzte zászlajára. Láttuk, hogy korunkban ennek megvalósí-

tása korántsem pusztán morális kötelesség, még kevésbé az elmúlt századok egyenlőség eszméjének tett engedmény, mint szintén állítani szokták, hiszen Marxnál az egyének teljes és szabad fejlődése az osztálymeghatározottságokba zárt-ság uniformisának levetését, minden eddiginél nagyobb személyes, egyéni különbségek kialakulását tételezi fel.

Marx még az elosztási viszonyok vonatkozásában is a szükségletek szerinti részesedéstről beszélt, nem pedig az egyenlő elosztásról, mint a kommunista utópiák szerzői. Marcuse zseniális elemzései tudatosították azt a mindnyájunk által érzékelt tapasztalatot, hogy éppen a modern kapitalizmus tömegtársadalmi teremtették meg a végletekig manipulált, a standardizált igények sztereotípiáiba zárt, perspektíva nélküli „egydimenziós embert”, újabb bizonyítékot szolgáltatva arra, hogy a tőkés termelési viszonyok alkalmatlanok a termelőerők fejlettségének megfelelő gazdag személyiség kibontakoztatására.

Az államszocializmus csődjének tapasztalatait, tanulságait levonva nem szabad szem elől tévesztenünk azt sem, hogy a modern kapitalizmus úgynevezett fogyasztói vagy jóléti társadalmi is csődbe jutottak, minden bizonnyal éppen azért, mert nem tudták megteremteni sem a gazdagság, sem a szabadság korunknak megfelelő emberi tartalmát. Ehhez ugyanis olyan demokráciára van szükség, amely mindenki személyes ügyévé, dolgává teszi a társadalmi jólét és a szabadság fejlesztését, irányainak, tartalmának meghatározását, ami tőkés tulajdonviszonyok között lehetetlen. Ahogy Lincoln mondta: „A demokrácia: kormányzat a népnek, a nép számára, a nép által.” S ahogy ezzel egybecsengően Marx írta az általa és valódi követői által politikai paradigmának tekintett párizsi kommunőről: ez „a nép saját társadalmi életének a nép által a nép számára történő újakezdés volt”. Bizonnyal a közvetlen demokrácia gondolata Marxnál szintúgy a legforradal-

mibb polgári tradíciók folytatását jelenti. S ebben a vonatkozásban még nemzetközi rangú hazai szerzőkre is hivatkozhatunk a polgári demokrata Bibó István és a marxista Donáth Ferenc ugyancsak egymásra rímelő elképzeléseiben, mint ezt Miszlivetz Ferenc fejtette ki a *Kritika* 1993/4-es számában. Alig néhány évvel ezelőtt a haladó polgári gondolat legjelentősebb élő hazai képviselője, Konrád György számára is természetes volt, hogy az államszocializmussal szemben ne a tőkés viszonyokra épülő polgári demokrácia, hanem az öngazgató szocializmus alternatívájára hivatkozzék. Idézzük csak fel *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című, Szelényi Ivánnal közösen írt művének konklúzióját:

„Tanulnunk kell tehát az államszocialista társadalmak kritikájából, de nem azért, hogy elveszük a szocializmus eszméjét. Legfontosabb soron következő feladatunk, hogy munkálkodjunk a szocializmus egy alternatív modelljének az elméletén... az államszocializmus szociológiai kritikájával hozzá kívántunk járulni egy új, öngazgató szocializmus elméletéhez, mely nem újraelosztó, központi tervező apparátus körül szerveződő osztály uralma, hanem a „közvetlen termelők szabad társulása.”

Meggyőződésem szerint a magyar társadalom világtörténelmi lehetőséget mulasztott el, amikor az 1956-os munkástanácsok hagyományát is ignorálva, nem ezen az úton indult el egy valódi rendszerváltás felé. Az emberek túlnyomó részét jellemző, a gazdasági kibontakozásnak is legfőbb akadályát jelentő politikai közömbösség, érdektelenség is ennek az újabb, a Kádár-rendszer depolitizáló törekvését folytató, történelmi zsákutcának a következménye. Ám Eörsi Istvánnal együtt magam is úgy vélem, hogy a „közvetlen demokrácia ügyében a történelem még nem mondta ki az utolsó szót”.

Eszmélet 30. (1996. nyár) 4–13.

Osztály, nem, etnikum

ROSA

A baloldali politika hagyományos ideológiai és gyakorlata nem alkalmas arra, hogy útbaigazítson a társadalmi törésvonalak új struktúrái között. Ez nem azt jelenti, hogy a kilencvenes években egészen új típusú konfliktusok keletkeztek, hanem azt, hogy a baloldal életképességének viszszerzéséhez korábban figyelmen kívül hagyott problémákkal is foglalkozni kell – elméletben és gyakorlatban egyaránt.

Az *osztály*, a *nem* és az *etnikum* (az angolszász világban az utóbbi szinonimájaként előszeretettel használják a *faj* kifejezést) nem önmagukban álló jelenségek. Különböző tudományágak vizsgálják bonyolult belső összefüggéseiket, kölcsönös kapcsolódásaikat. E kutatások lassan-lassan Magyarországon is előtérbe kerülnek, mindenekelőtt a *nem* (*gender*) és az *etnikum* problémaköre vált ki bizonyos intellektuális érdeklődést nálunk is. Ennek két oka van. Az egyik az, hogy ma a *nem* és az *etnikum* körüli konfliktusok élesebbek, mint korábban, és a mai világban egyre inkább háttérbe szorítják a „szintiszta»osztálykérdéseket. Az *etnikum* a társadalmi konfliktusokban és a politikában mindenütt a világon egyre fontosabb szerephez jut. A *nemek* kérdésének élénk hangoztatása a politika és a tudomány berkeiben a valóságban nemritkán éppenséggel csupán a probléma meg-

kerülését jelzi. A kérdés erőteljesebb felvetése inkább az ún. fejlett országokban végbemenő társadalmi változásokban gyökerezik, még akkor is, ha az olcsó női munkaerő világszerte egyre nagyobb szerepet játszik – például úgy, hogy a turizmus üzletágának profitját növelve a nyugat-európai férfi szakmunkások és vállalkozók egyre növekvő mértékben a délkelet-ázsiai és kelet-európai nőket prostituálják. A *nem* és az *etnikum* előtérbe kerülésének másik megjelenése az, hogy a nemzetközi, azaz a domináns tudományos és publicisztikai diskurzusban a szociális és a gazdasági egyenlőtlenségekről folyó régi, „unalmas”, „földhözragadt” vitát – közvetlenül politikai érdekektől vezettetve – felcserélik a divatba jött *etnoszról* szóló magasröptű elmélkedésekkel.

Mindennek ellenére bizonyos értelemben a tudomány ma mégis kifelé tart a régi módszertani zsákutcákból. A vulgármarxista gondolkodás tipikus tévedése volt az a problémamegoldási mód, amely a három jelenség közül az osztálymeghatározottságot mechanikusan a másik kettő fölé emelte; elfeledve vagy háttérbe szorítva azt a momentumot, hogy mindegyik jelenségnek megvan a maga önálló világa és világtörténete. És ezzel együtt figyelmen kívül maradt, hogy *mindhárom jelenségcsoport magának a kapitalista viszonyrendszernek a megjelenése* nemzetileg, regionálisan és egyetemesen is. Másfelől – a hivatalos legitimációs ideológia tükrében – az a benyomás keletkezett, mintha az államszocialista rendszerek már túlléptek volna e problémákon, s csak a „rég rendszer” maradványairól lett volna szó.

Függetlenül attól, hogy elismerjük-e vagy sem az osztálykomponens elsődlegességét, a vulgáris osztályszemlélet e tekintetben történelmileg meghatározott funkciót töltött be: nevezetesen azt, hogy leértékelje a nemzeti-nemzetiségi-etnikai kérdésnek és a nemek kérdésének jelentőségét, s e problémakörök megoldását a (soha el nem ért) jövőbe utalja.

A *gender*-kérdés e mindenkori „jövőbe utaltságának” háttére az, hogy a nemzetközi munkásmozgalom minden kétséget kizáróan a férfi munkásság és a férfi értelmiség dominanciája mellett fejlődött, mert az ehhez fűződő közvetlen és mindennapi, kulturális, szervezeti és „magán” jellegű érdekek voltak a meghatározók. Miközben célként mindig megfogalmazták, hogy a nőknek *majd utol kell érniük a férfiakat*, a mindenkori gyakorlatban éppen ezt akadályozták meg. Elsősorban élvezett a férfiasan „megkomponált” világ a politikában és otthon, a pártban és a szakszervezetben, a gyárban és a felsőoktatásban.

Napjaink „újpolgári világában” Nyugaton és Keleten a társadalomtudományok a *nem* és az *etnicitás* kérdését sokszor kiforgatják a gazdasági összefüggésekből, vagy nem hozzák rendszeres összefüggésbe őket a gazdasági folyamatokkal. Így például az *etnikai* konfliktusokat gyakran a gazdasági háttértől és összefüggérendszerrel függetlenül vizsgálják, a nők jogi egyenlőségét pedig abszolutizálják. Vagyis figyelmen kívül hagyják a jogok gazdasági és szociális realizálhatóságának egész problémakörét, vagy ha érzékelik is a problémát, nem festenek reális képet az egyenjogúság gazdasági alapjainak megteremthetőségéről a kapitalista világban. A mostani neoliberais gazdasági kurzusra például semmiképpen nem lehet olyan szociálpolitikát építeni, amely Nyugat-Európában a jóléti állam fejlődésének csúcspontján lehetséges volt. Egy ilyen szociálpolitikai javaslat nem tud mit kezdeni például azzal a problémával, hogy a világon a nőknek csak igen kis százaléka képes a jogi egyenlőséget anyagi egyenlőséggé transzformálni, nem tud mit kezdeni a rosszul fizetett nők és az egyedül álló anyák növekvő tömegével.

Mindennek fényében ma a baloldal számára az *osztály-etnikum-nem* problémával kapcsolatban az a legfontosabb kérdés, hogy a termelési és újratermelési folyamatok,

a gazdasági és társadalmi különbségek és ellentétek megnyílnak „*etnicizálódnak*” és „*feminizálódnak*” világméretekben, függetlenül attól, hogy miként ítélkezünk az osztálykérdésének elsőbbségéről. A tárgyalt problémák összefonódása és nem hierarchikus egymásra épülése kifejeződik abban a tényben, hogy például egy német szakmunkás életnívójában nagy valószínűséggel közelebb áll egy orosz menedzserhez vagy egy burmai kisvállalkozóhoz, mint egy ózdi munkanélküli acélöntőhöz. Miképpen a budapesti értelmiségiek jelentékeny része kultúrájában; értékrendjében és anyagi viszonyaiban közelebb áll egy New York-i értelmiségihez, mint a magyar paraszthoz vagy agrárbérmunkáshoz. Ez a „zavaros” helyzet fejeződik ki abban is, hogy a magyar társadalom legalján lévő etnikum, a cigányság és a zömében felsőbb rétegekhez tartozó zsidóság egyidejűleg áll az előítéletek, a rasszizmus keresztútjében. A *nemben* is kifejeződik ez a bonyolult ellentmondás. Például lehetséges, hogy egy osztrák szakmunkás háztartásbeli feleségének jobban megy a sora, mint egy a maga idején jól kereső tanár özvegyének. Ugyanakkor mindkét nő helyzete legalább annyira determinált a nembeli, mint az osztálybeli hovatartozás által. A munkásfeleség a férj fizetésétől függ, a tanár özvegyének viszont a családi munkával töltött évtizedei miatt nem jár önálló nyugdíj, csak az özvegyi. Vannak ellenkező jellegű példák, amikor az osztályhoz tartozásból következő momentumok lesznek a meghatározók. A *baloldali gondolkodás és praxis számára fontos feladat, hogy ezeket a szempontokat és tényezőket ne engedje egymás ellen kijátszani.*

Ugyanakkor az egyének és a társadalmi csoportok szociális, etnikai és nemek szerinti hierarchiája is vizsgálható, amely sok évszázados társadalmi és kulturális folyamatok eredményeként szilárdult meg. Tudománytörténeti konszenzus van a tekintetben, hogy e hierarchikus viszonyok

éppen úgy megnyilatkoznak a termelés és munkavégzés struktúrájában, mint a világrendszer egyes régiói közötti nemzetközi munkamegosztásban. E rendszer differentia specifica-ja, hogy állandóan újratermeli azokat az egyenlőtlenségeket, amelyek – változó korokban változó módon – egyes társadalmi csoportok esetében hátrányként, mások esetében előnyként halmozódnak fel.

A kapitalista világrendszer fejlődési sajátosságának látszik, hogy a felfelé ívelő társadalmi mobilitást mindig nagyobb arányú lesüllyedés kíséri. A legutóbbi hanyatlás a mi régióinkban is alátámasztja, hogy a hátrányos helyzet sajátosan halmozódik. A *szociális*, az *etnikai* és a *nemi* differenciálódás új előnyöket és új hátrányokat hozott létre. Magyarországon például a szub-proletár lét kiterjedése leginkább a más összefüggésben már említett cigány etnikumot sújtja, míg az Egyesült Államokban legerősebben a fekete nők esetében halmozódnak fel a hátrányok. Különleges problémája a világrendszernek, hogy a leginkább hátrányos helyzetű százmilliók képesek a legkevésbé érdekeiket megvédeni vagy akár csak kifejezni.

A fentebb vázolt bonyolult problémakör a kelet-európai rendszerváltás folyamatában – új formában – ismét előtérbe került. A régió számára a régi, a preszocialista valamint az államszocialista korszakból örökölt egyenlőtlenségek és hierarchiák mellett megjelentek a pénz- és általában a szabad tőkeviszonyokra jellemző „új” egyenlőtlenségek, illetve uralmi viszonyok is. A problémák *egyidejű* kieleződése elválaszthatatlan a háború utáni jóléti államok szerkezeti „dekonstrukciójától”, „demontázsától”, aminek az elméletre és ideológiára gyakorolt közvetlen hatása könnyen kimutatható. A jóléti állam, a szociális piacgazdaság, a szociáldemokrácia korszaka mint a tőke és munka közötti osztálykompromisszum fogalmazódott meg a polgári ideológiában is. A politi-

kai szociológia irányadó személyiségei (Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan stb.) ugyanolyan természetességgel, bár nem feltétlenül ugyanabban az értelemben használták az osztály kifejezést, mint a marxista elemzők. A hetvenes évek végén bekövetkezett neokonzervatív fordulat – amely az új nemzetközi munkamegosztás kialakulásával, a munkáosztály hagyományos struktúráinak felbomlásával, szervezeteinek meggyengülésével összefüggésben jelentkezett – ezt az osztálykompromisszumot felborította. A kilencvenes évekre a társadalomkutatók napirendjéről levették az osztályelemzés feladatát. A politikai diskurzusnak a nemek és a fajok viszonya felé való terelése (utóbbi jellegzetes esete Huntington tevékenysége) az új status quo szentesítésének programjába is illeszkedik, ami csak tovább bonyolítja a progresszív politika útkeresését.

A szociális és gazdasági javak csökkenése új elosztási módokat involvál a neoliborális világrendben, melyben törvénnyé emelkedett: *több munkáért kevesebb bért*. Különösképpen a kelet-európai munkaerő ára értékelődött le a rendszerváltás folyamatában. Ha csökken a javak piaci és állami újraelosztása, akkor a rendszer a társadalmi ranglétra alsó csoportjait hozza hátrányos helyzetbe, amelyek – mint jeleztük – kevésbé tudják érdekeiket artikulálni. Ebben az összefüggésben is egyidejűleg merül föl az „*osztály, etnikum, nem*” problematika. Elemezni kell tehát, hogy a növekvő arányú meg nem fizetett munka kinek a rovására nyert teret, és a fogyasztás csökkentése kiket sújt.

Ma a *szociális kérdés* etnizálódásának vannak más, új dimenziói is. A különféle „Bokros-csomagok” és megszorító intézkedések következményei világszerte nemcsak a tömegméretű elszegényedéssel járnak együtt. Az államok az állampolgárok számára átláthatatlan módon – részben vagy egészben – elvesztik a gazdasági folyamatok fölötti ellenör-

zésüket és beavatkozási lehetőségeiket is. Ennek részeként a nemzetgazdaságokban a korábbi évtizedekben sehol sem tapasztalt egyenlőtlenségek és társadalmi feszültségek alakulnak ki. Az állami bürokratikus és nemzetgazdasági kollektivitás helyét így egyre inkább új „imaginárius”, kulturálisan és szociálisan újra és újra megformált, ám nagyon is valóságos önvédelmi funkciókat betöltő közösségek foglalják el. Még sohasem éltünk egy annyira közösség nélküli világban, mint ma, és még sohasem halt meg annyi ember egy ilyen világ megteremtéséért, mint századunkban. Tovább élezi az etnikai konfliktust a nemzetközi tőke hatalmi centralizációja, aminek következtében a kis és adós országok parlamentjei gyakorlatilag elveszítették a hagyományos parlamentek számos funkcióját; a nemzetgazdasági létezés maga vált kérdésessé. Ez a folyamat maga is az etnikai ellentétek gerjesztőjévé vált, mivel az ellenállás a tőke uralmának kiterjedésével szemben – a Szovjetunió és általában a kelet-európai államszocializmus összeomlása után – jórészt nemzeti-etnikai zászló alá vonult. A szociális-szocialista ellenállás periferezálódott. Minél inkább peremre szorított egy régió, annál erősebb ott a társadalmi ellenállás etnikai jellege, noha a „törzsi-vallási” ellentétként interpretált konfliktusoknak mind a centrum, mind a periféria térségeiben kimutathatók a gazdasági gyökerei (ír és baszk szeparatizmus, flamandok és vallonok vitája, skótok és angolok, szerbek, horvátok, bosnyákok és _szlovének..., tuszik és hutuk stb.).

Az osztályellentétek csökkentése érdekében a nyertes csoportok, olykor saját frakciójukon belül, mindenütt próbálnak bűnbakokat állítani. Így lesznek bűnbakok – régióként eltérő módon – a kaukázusiak Oroszországban, a kurdok Törökországban és a törökök valamint az ossik (kelet-németek) Németországban, a horvátok vagy a szerbek, a hutuk és a palesztinok stb. Valamely oknál fogva kevésbé

kellemetlen arról beszélni, hogy az alsó osztály „néger” vagy „cigány”, mint arról, hogy az alsó osztály szegény. A *nacionálpopulizmus*, annak magyar formája, a csurkizmus a „dologtalan szegények” (cigányok) és a „parazita gazdagok” (zsidók) kategóriáival az egész szociális és osztálykérdést eltorzítja, és etnikai kérdéssé transzformálja. A nacionálpopulizmus a munkaerőpiacon a konkurenciát is *etnikai* (és *nemi*) színben tünteti fel. Nem a munkanélküliséget előidéző kapitalista struktúrákat és a gazdagokat preferáló magántulajdonos-rendszert bírálja, hanem az „idegen” munkavállalók ellen támad.

Az a jelenség, hogy a *nőkérdés* is újra reflektorfénybe került, számos ponton más okokra vezethető vissza, mint az etnikai kérdés kiéleződése. A nők a háború utáni prosperitás évtizedeiben Nyugaton és Keleten történelmileg példátlan intenzitással integrálódtak a piaci, illetve az államszocialista termelésbe. A politikai és az állampolgári jogok tekintetében – mint fentebb más összefüggésben hangsúlyoztuk – *de facto* majdnem mindenhol elérték a teljes egyenjogúságot. Emellett azonban otthon, vagyis a magánszférában sok tekintetben megmaradtak a patriarchális viszonyok, és érintetlen maradt az egyenlőtlen, hierarchikus munkamegosztás a két nem között. Az integrálódás a hivatalos vagy formális gazdaságba és nyilvánosságba az államilag szabályozott szociális biztonságot nyújtó körülmények között történt. A 80-as évektől az itt jelzett „jóléti háterszág” fokozatosan leépül, és így a nők történelmileg egy új szituációval néznek szembe: a „patriarchális”, családi védőhálóból sokan kiszorultak. Így a szociális háló összezsugorodása korszakában, a deregulált, kemény, „szabad piaci” viszonyok között sokan a legszűkebb szférákban találják magukat, és szexuális értelemben is – tömegesebben mint valaha – áruvá válik a női test. A nők szociálisan vesztes rétegeit azért kell külön is kiemelni, mert a

periferizálódás kettős vesztesei ők, amennyiben mind a termelésben, mind az otthon végzett munka tekintetében megnövekedtek a terhek. *Kelet-Európában sem véletlen a jelszó: vissza a családba, a gyerekhez, a fakanálhoz.* Ez a jelszó ma kevésbé jelenti azt, hogy a nők háztartásbeliekként tényleg visszamenjenek a hagyományos családba. Inkább azt jelenti, hogy a munkaerő piaci konkurenciaharcában perifériális helyzetbe lehessen őket kényszeríteni, és hogy a nők nagy többségének társadalmi státuszát az emlegetett jogi egyenlőség ellenére meggyengítsék.

Vannak persze az utóbbi évtizedek fejlődésének a nők között nyertesei is (főleg a jog és az oktatás terén). Például az értelmiségi nők egy része határozottan jobb feltételekhez jutott, mint korábban. Ugyanez igaz, főleg Nyugaton, a politikai és állami szférára nézve is.

A baloldal számára alapvető történelmi tapasztalat, hogy a *nemek* kérdését nem kezelheti a liberalizmus tartozéka-ként, miként megbocsáthatatlan bűn lenne, ha az *etnikai* problémák körét a nacionalisták kompetenciájának tekintené. Ennek tükrében az *osztály* kérdésköre is sokkal bonyolultabban vetődik fel, mint a hagyományos munkásmozgalom korszakában. A baloldal alapvető politikai és elméleti feladata a fejlődés e három dimenziójának összekapcsolása annak érdekében, hogy a gazdasági-anyagi és a kulturális egyenlőtlenségeket mérsékelni lehessen a világrendszer egészében. Más szavakkal: a baloldálnak többé nem szabad a *nemek* és az *etnikumok* kérdését elválasztania a gazdasági és szociális egyenlőtlenségek felszámolásának célkitűzéseitől. Minden program megfogalmazását e három alapkérdés *egyidejű* megoldásának kell alárendelni.

Az elméleti válaszkeresés ugyanakkor nem helyettesítheti a gyakorlati lépéseket. Hogy a feladatok sürgetők, azt néhány alapvető összefüggés könnyen megvilágítja. Ele-

gendő felmérni, hogy a gazdasági, a társadalmi és a politikai szervezetekben, üzemekben, illetve általában a munkahe-lyeken a nők és a férfiak, a különböző etnikumok milyen arányban vannak képviselve; a különféle vezető csoportok nemi és etnikai összetétele megfelel-e a vezetettek nemi és etnikai összetételének. Vannak-e jogi és törvényes garanciák arra, hogy minden tőkés vállalkozó vagy állami intézmény azonos munkáért azonos bért fizessen nemtől és etnikai ho-vatartozástól függetlenül? Vajon szót emel-e bárki is, ha a nemzetközi pénzügyi és politikai szervezetekhez való alkal-mazkodás ezeken a területeken a kedvezőtlen tendenciákat erősíti fel?

Eszmélet 32. (1996. tél) 4–10.

A Kommunista Kiáltvány néhány tanulsága a XXI. századra

MAGYAR JENŐ

A szerző a *Kommunista Kiáltvány* megjelenésének 150. évfordulóján a mű közismert gondolataiból levonható, nem közismert következtetésekre hívja fel a figyelmet.

„A bűnt meg kell torolni. De miért éppen azon, aki elkövette?” – értetlenkedik Nietzsche. Megesik, hogy Nietzsche kritikájának van alapja, és ténylegesen a bűn elkövetőjét büntetik. Sokan azonban ennek az ellenkezőjét vélik tapasztalni: nem az igazi bűnösök lakolnak, illetve az igazi bűnösök nem lakolnak. „E férfi méltó volt rá, hogy nyakáról aranylánc függjön; s íme a helyett ő függ a hóhér kötelén, S ennek nyakában aranylánc van, pedig hóhérkötélén kéne függnie” – írja Petőfi. „Aki száz meg százezert rabol, bírása készen annak, akit a szükség garast rabolni kényszerített” – panaszkodik Tibor.

A kultúrtörténeti példák hosszan sorolhatók. Ezek a példák arra utalnak, hogy az igazságszolgáltatás nem feltétlenül az igazságosságot szolgálja, hanem gyakran társadalmi igazságtalanságok megvalósításának eszköze. Arra utalnak, hogy a jogi gyakorlat nem egyenlő mércével mér: az igazságszolgáltatásnak vannak kedvezményezettjei, kivételezettjei. Arra utalnak, hogy valamennyi államilag szabályozott rendszerben vannak olyan – hatalommal rendelkező – kiváltságos csoportok, amelyek kiváltságait a jogrendben is érvényre

juttatják. Egyrészt kivonhatják magukat az érvényben levő jog hatálya alól. Másrészt egyes jogi szabályokat, törvényeket a maguk érdekei szerint hozatnak, illetve működtetnek. Bűn és bűnhődés szétválásának ez az egyik, a jogrendszer egészében érvényesülő formája. Mindez azonban nem fogatékossága, hanem alapja, létfeltétele az intézményesített jogrendszernek. A jogi szférát éppen ez a szétválás, tartalmi egyenlőtlenség élteti. Ha egy társadalomban hierarchikus különbségek vannak, egyebek mellett intézményes jogrend segítségével igyekeznek mérsékelni az egyenlőtlenségek, hierarchiák, igazságtalanságok miatti konfliktusokat. Minden intézményes jogrendszer fölöslegessé válna, összeomlana, ha azonos mércével mérné, egyenlőnek tekintené a gyengét és az erőset. Mivé fajulna az államrend, ha a törpe egyének egyenlőnek képelnék magukat a gazdasági vagy a politikai hatalom képviselőivel, vagyis érvényesíteni akarnák a jogilag deklarált egyenlőséget? Az erők – mint ez lenni szokott – élnek erőfölényükkel, és számos esetben hatályon kívül helyezik a törvényt. Történelmi tapasztalatok mutatják, hogy az erősebb joga erősebb jogként érvényesül a gyakorlatban. Jogállam vagy nem létezik, vagy társadalmi hierarchiát testesít meg. Társadalmi hierarchiák hiányában maga a bürokratikus állam veszítené el a funkcióját, létalapját.

A jogrendszer létszerű – vagyis a társadalmi hierarchiákat tükröző – „igazságtalansága” nem a jog hibája, a jogi „igazságtalanságokkal” szembeni kritika valójában a hierarchikusan berendezett társadalom és állam bírálatát fejezi ki burkolt formában. Miért ez a közvetett, áttételes kritika? Ennek oka lehet spontán vagy tudatos. Az első esetben öntudatlanul a felszínen, a jogi gyakorlat jelenségeiben vélnek igazságtalanságokat felismerni, és nem haladnak tovább ezek tartalmi gyökeréig. A második esetben eredményes manipulációval állunk szemben: hatásosan érvényesül, sikeresen

működik a tudatos figyelemelterelés, amelynek célja, hogy a lényegről, az egyenlőtlenségek forrásáról, a tényleges vétkekről átirányítsa a kritikát a felszíni jelenségekre, a pusztá következményekre. Úgy védelmezi a fennálló viszonyokat, hogy részjelenségek bírálatával igyekszik semlegesíteni, háttalanná tenni az érdemi, a gyakorlati konzekvenciákkal is járó kritikát.

Boszorkányok pedig vannak

Bűn és bűnhődés szétválasztásának van egy másik, a jogi gyakorlatban érvényesülőnél rejtőzködőbb, de még hatásosabb formája: a boszorkányképzés, fantomgyártás, gonoszalkotás politikai technikája.

Egyszerű pszichológiai összefüggés: a jelenségek, a tapasztalati tények mögött magyarázatokat keresünk. Ahol következményeket észlelünk, ott kíváncsiak vagyunk az okokra. Meggyőződésünk, hogy ahol igazságtalanságokat, bűnöket vélünk felismerni, ott a bűnösöket is meg lehet találni.

Társadalmi igazságtalanságokat (kizsákmányolást, hierarchiát, alávetettséget, zsarnokságot, visszaéléseket, nyomort) sokszor és sokan tapasztalnak. A társadalmi igazságtalanságok felszámolásáról, illetve egy igazságosabb társadalom megvalósulásáról sokszor és sokan álmodoznak. Némelyek közülük az igazságos társadalom megvalósításának útjában álló akadályokról is gondolkodnak. Így jutnak a társadalmi igazságtalanságok okozóihoz, elkövetőihez.

Mit tesznek az igazságtalanságok haszonélvezői, okozói, felelősei? Igyekeznek a figyelmet elterelni magukról, saját felelősségükről, és azt másokra hárítani. Mivel az igazságtalanságok társadalmi tényén nem kívánnak változtatni, megoldásként marad a tudati-lelki tényeken való változtatás: a

bűnös keresés irányának eltérítése, vagyis a tényleges elkövetők helyett mások „befekettítése”. Ilyenkor csillapíthatatlan politikai–hatalmi szükséglet keletkezik hiteles, hatásosan működő ellenségképzetek kialakítására. Bevetésre kerül a politikai technika egyszerű pszichológiai fogása, a közgondolkodás szervezett megdolgozása: a társadalmi bajokért felelőssé tehető fantomok méretre gyártása.

Fantomok, „gonoszok”, „ellenségek” mindig vannak, bár mikor fellelhetők, mert a kiváltságokat élvezőknek – mint mumusokra – szükségük van rájuk. De nemcsak nekik, hanem a vesztesek, kisemmizettek jelentős részének is szüksége van rájuk: mindazoknak, akik vagy nem találják a tényleges vétkeket, vagy nem vállalják a velük szembeni cselekvést.

Kik ezek a valódi ellenségeket lélektanilag helyettesítő fantomok, mumusok? Koronként, helyszínenként, csoportonként mások bizonyulnak hatásosnak, ezért bevethetőnek: panteonjukban megtalálhatók a különböző máshitűek, a különböző másként gondolkodók, a különböző másként élők (ezért deviánsnak minősítettek), a különböző idegenek, a különböző kisebbségek, a különböző kommunisták.

Az 1840-es évek Európájában divatban volt a kommunis-tákkal ijesztgetni az elégedetlenkedő állampolgárokat, illetve a politikai ellenfeleket kommunistának bélyegezni. „Akad-e ellenzéki párt, amelyről kormányon levő ellenfelei ne híresztelnék, hogy kommunista, akad-e ellenzéki párt, amelyik nem vágta vissza a kommunizmus megbélyegző vádját a haladottabb ellenzékieknek éppúgy, mint reakciós ellenfeleiknek?” Ha ez a megfogalmazás igaz, akkor valamiben minden számottevő politikai szereplő egyforma: valamennyi megkapta a kommunista jelzőt valakitől. Ha az európai hatalmaságok nem alkotják meg és nem helyezik üzembe a kommunizmus fantomját, ha nincs ez a kódosítás, akkor nem alakul

ki a tisztázási kényszer, és valószínűleg nem jön létre a *Kommunista Kiáltvány*. A Kiáltvány deklarált célja, hogy „a kommunizmus kísértetéről szóló mesékkel” szemben tisztázza magát: nyilvánosságra hozza a kommunisták tényleges elképzeléseit és törekvéseit. Az elképzelések és törekvések széleskörű tudatosítása nem veszítette el aktualitását: a kommunizmussal való ijesztgetés hatásosnak bizonyult, és azóta is szép karriert fut be.

Ennél is fontosabb, hogy az utolsó százötven évben nem változott meg a tőkés rendszer alaptermészete. A társadalmi hierarchiák és antagonizmusok ma áttételesebben, nehezebben átlátható, bújtatott formákban jelentkeznek, de lényegük – világméretekben tekintve – ugyanaz maradt. A Kiáltványban vázolt történet rólunk is szól, a Kiáltvány hozzánk is beszél. Ez indokolja, hogy megkíséreljük mai szemmel olvasva is értelmezni. Jelen írás néhány olyan problémakört érint, amelyek a következő század társadalmi küzdelmei számára tanulságosak lehetnek.

Történelmi humanizmus = kommunizmus (Kik a kommunisták, és mit akarnak?)

A Kiáltvány történelemszemlélete – általános megközelítésben – két alappilléren nyugszik. 1. A közelmúlt megtétele: „A burzsoáziának a történelemben fölöttébb forradalmi szerepe volt.” 2. A jövő lehetősége: „A régi polgári társadalom s a vele járó osztályok és osztályellentétek helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele.”

Az idézetek az emberiség világtörténelmének olyan felfogására utalnak, amely három fejlődési fokot, fejlettségi szintet különböztet meg. A kapitalizmus előtti társadalmakat a „helyi

elzárkózottság”, a hagyományokban gyökerező változatlan-ságra való törekvés, a természeti hatalmaknak történő kiszolgáltatottság, a társadalom tagjai közötti alá–fölé rendeltség jellemzi. Ehhez képest a „burzsoázia korszaka” kiszélesíti az ember szabadságát: szétszakítja az egyének közötti születési hierarchiákat, az ipar segítségével megnöveli az emberi erőket (termelőerőket), az egész korszakot a „termelési és érintkezési módokban végbement sorozatos forradalmi átalakulások” kísérik. Ennyiben a „burzsoázia korszaka” progresszív volt minden korábbi társadalmi rendszerhez képest, de a Kiáltvány keletkezésének idején már elveszítette progresszivitását, és az emberiség objektív lehetőségeihez viszonyítva világtörténelmi hanyatlást képvisel. („A társadalom rendelkezésére álló termelőerők már nem a polgári civilizáció és a polgári tulajdonviszonyok előmozdítására szolgálnak; ellenkezőleg, túl hatalmasokká lettek e viszonyok számára, e viszonyok gátolják őket... A polgári viszonyok túl szűkké váltak ahhoz, hogy befogadhassák az önmaguk által létrehozott gazdagságot.”) A burzsoá korszakban – a tőke kényszere hatására – már ki-fejlődött társadalmi erők (termelőerők, emberi képességek) bázisán *humánus történelmi alternatívára* nyílik lehetőség: a társadalmi egyének – a tőke kényszerét lerázva – birtokba vehetik és a maguk érdekében működtethetik a létrejött társadalmi erőket. Megérett a helyzet arra, hogy a „polgári civilizáció” meghaladásában érdekelt szubjektív erők koncentrációja („a proletariátus osztállyá alakítása”) révén a „burzsoázia korszakát” – belátható időn belül – világtörténelmileg pozitív alternatíva váltsa fel: „minden egyes ember szabad fejlődését” biztosító társulás, vagyis kommunizmus.

Mit tesznek a kommunisták a jelzett cél megvalósulása érdekében? Egyrészt: „a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik”. Másrészt: „a

proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekét képviselik.” „A munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövőjét képviselik.”

Mit nem tesznek a kommunisták, nehogy a végső célról (a humánus alternatíváról) eltereljék a figyelmet? Egyrészt „nem állítanak fel külön elveket”. Vagyis nem külsődleges, ezért elvont eszményeket akarnak megvalósítani, hanem csupán az egyének szabad fejlődését akadályozó társadalmi korlátokat (politikai állam, pénz által közvetített gazdálkodás) kívánják eltávolítani. Másrészt nem alkotnak külön pártot. Ehelyett mint a különböző munkásszervezetek jobbik élje tevékenykednek: a munkásokat részleges célok követése helyett a humánus társadalom útjában álló összes akadály felszámolására orientálják.

A fentiek magyarázzák, hogy százötven év elteltével az objektíve lehetséges humánus társadalom helyett miért élünk továbbra is a „burzsoázia korszakában”, és hogy miért rosszabbak ma az esélyek „minden egyes ember szabad fejlődésére”, mint akkor. A munkásságot szervező, orientáló csoportok a proletariátus erőit megosztották az alábbiakkal.

A munkásság nemzeti cselekvésében nem tudták, illetve nem akarták érvényesíteni az egész proletariátus közös érdekeit.

A munkásságnak a burzsoázia elleni küzdelmeiben nem tudták, illetve nem akarták az összmozgalomnak, illetve a mozgalom jövőjének érdekeit is érvényesíteni.

Elvont elvek, elméletek felállításával, taktikai kompromisszumokkal stb. gátolták, hogy a napi konfliktusokból eredő harc olyan megoldási irányt vegyen, amely szervesen összekapcsolódik a végső céllal (a minden egyes ember szabad fejlődését lehetővé tévő társulás létrehozásával). A mun-

kások vezetői a politikai hatalom meghódítását eszköz helyett célnak tekintették. Több energiát vetettek be a politikai hatalom meghódítása érdekében, mint azért, hogy a szabad egyének társadalmának programjával az emberek rokonszenvét meghódítsák.

Nem tudták, illetve nem akarták a proletármozgalmat *belülről* hatékonyan befolyásolni, ezért a burzsoá rendbe beilleszkedő burzsoá intézményt, külön pártot alakítottak.

Burkolt polgárháborúk a polgári civilizációban

Közismertek a „burzsoázia korszakának” – a Kiáltványban is – progresszívnek minősített mozzanatai. A tőke növekedési–felhalmozási természete kikényszeríti a termelés társadalmi erőinek állandó gyarapodását. Létrejön a modern nagyipar: a gépesítés forradalmasítja a termelést. A nagyipari tömegtermelés létrehozza a világerintkezést, a világpiacot. A „polgári civilizáció” túllép a nemzeti egyoldalúságon: a termelési eljárásokat és a fogyasztási cikkeket éppúgy, mint a szellemi termékeket az emberiség közkincsévé teszi. Ezáltal „valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbat is, belerántja a civilizációba”.

Forradalmasító és civilizáló tevékenységét a tőke (illetve megszemélyesítője, a burzsoázia) konfliktusok árán és antagonizmusok létrehozásával viszi végbe. A Kiáltvány a jelen konfliktusait, feszültségeit két síkon közelíti meg, egy közvetlenül megjelenő, felszínebb és egy mélyebb, rejtettebb szinten. Egyrészt burzsoák és proletárok (tőke és munka), másrészt piaccgazdaság és humánium (tőke és ember) kibékíthetetlen ellentétét elemzi.

1. A fennálló rendszer szerkezete, belső tagolódása minden korábbihoz képest egyszerűbbé válik: döntően termelő

nem-tulajdonosok és nem-termelő tulajdonosok (bérmunkások és tőkésék) alkotják. A piaci konkurrencia következtében a tőkés magántulajdon fokozatosan megsemmisíti a munkával szerzett tulajdont. Távlatilag mindenki burzsoává vagy proletárrá válik, illetve burzsoá vagy proletár álláspontra helyezkedik. (A proletárok köre nem korlátozódik a közvetlen termelőkre, hanem magába foglalja a legkülönbözőbb tulajdon nélküli csoportokat: „A burzsoázia... bérmunkásává változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét.”) A két nagy társadalmi osztály között kezdettől fogva „burkolt polgárháború” folyik.

2. A tőkésék bérmunkások fölötti uralmánál is lényegesebb sajátossága a kapitalizmusnak a piaczgazdaság (a dolgok) személytelen uralma minden emberen: így munkáson és tőkésen egyaránt. Ez utóbbi az előbbi uralom végső alapja. Könnyen értelmezhető a bérmunkások alávetettsége a gazdasági objektumoknak. „A polgári társadalomban az eleven munka csak eszköz a felhalmozott munka gyarapítására... A polgári társadalomban tehát a múlt uralkodik a jelenen... A polgári társadalomban a tőke önálló és személyisége van, a munkálkodó egyén ellenben önállótlan és személytelen.” A gazdasági tárgyak hatalma, logikája, természete uralkodik az emberi akaraton. A tőke belső természetéből fakad, hogy minden határon túl növekednie kell, és végső fokon ez határozza meg a tőkésék gazdasági magatartását is. A burzsoázia az ipar haladásának „akarat nélküli és ellenállásra képtelen” hordozója – fogalmaz a Kiáltvány. Végső soron tehát a tőkés is önállótlan, alávetett. A dolgok hatalma növeli az emberi erőket (a termelőerőket, termelő képességeket), de az emberi erők a dolgok erejeként tevékenykednek.

A Kiáltványban jelzett „burkolt polgárháború” a tőkés-munkás ellentétnél lényegesen tágabb, általánosabb dimenziót kap a piaczgazdaságnak az emberek fölötti uralmában. E

polgárháború valójában a dolgok logikája és az emberek, a személytelen gazdasági (intézményi) racionalitás és a személyes emberi racionalitás között zajlik. A személyek (így a tőkésék és a bérmunkások is) csupán hordozói e kétfajta logika (kétfajta racionalitás) konfliktusának.

Civilizációs alternatíva: termelő egyének társulása

Ebben a „burkolt polgárháborúban” mutatkozik meg a kommunizmusnak nevezett humánus társadalom alternatívája. A Kiáltvány az emberek társadalmi emancipációjának, az emberi oldal győzelmének gyakorlati lehetőségeit keresi. Olyan társadalmi rendszer megvalósítására orientál, amelyben a dolgozó ember eszközből célá válik, a gazdasági javak pedig célból eszközzé alakulnak át. (Marx későbbi szavai szerint: az a „termelés és a fogyasztás mértéke, amit az egyéniség teljes kifejlődése megkövetel.”) A célnak tekintett ember koncepciójából következik a kommunizmus alapelve: „minden egyes ember szabad fejlődése”. Ez a gazdasági logika elszemélytelenítő tendenciájának humanista ellenalternatíváját jelenti: az egyének sokfélesége megvalósulásának, a különböző személyiségek, sokoldalú egyéniségek kibontakozásának lehetőségét. (A későbbiekben Marx a kapitalizmus utáni történelmi lehetőséget a „szabad egyéniségek” társadalmának nevezi. Itt bekövetkezhet a társadalom szükséges munkájának redukálása azért, hogy az egyének szabad ideje, egyéniségük működése és fejlődése számára rendelkezésre álló ideje növekedjen.)

Az egyének emancipálódása a piaczgazdaság uralma alól, valamennyi egyén szabad fejlődésének társadalmi kiindulópontként kezelése a Kiáltványban nemcsak humánus meg-

fontolások miatt következik be. A humánummal egyidejűleg gazdaságossági érvek is megfogalmazódnak. A gyári nagyipar kialakulásával a „burzsoázia korszaka” betöltötte világ-történelmi szerepét. A tőkés termelési viszonyok a fejlődés ösztönzőjéből az emberi erők optimális továbbfejlődésének gátjává váltak: megbéklyózzák a kialakult termelőerők, emberi képességek szabad működtetését (túlermelési válságok, monopolizált tulajdon stb.). A termelőerők szabad fejlődésének már létrejött világtörténelmi lehetősége: az egyének fejlődésének össztársadalmi méretekben történő biztosítása.

A nagyipar megszüntette az *ínséget* a társadalom erőinek szintjén, de nem szüntette meg az egyének szintjén. A nagyipar társadalmi gazdagságot termel, de a „burzsoázia korszakában” a társadalmi gazdagság magánelsajátítása folyik. A tőke társadalmi hatalom, de magántulajdonként „monopolizálható társadalmi hatalom”. A nagyipar kialakulásától kezdve az emberiség civilizációs alternatíva előtt áll: választhat a „polgári civilizáció” jelene és egy humánus civilizáció lehetősége között. Az előbbi a technikai fejlődést, a tárgyi-dologi gazdagságot, az utóbbi az emberi fejlődést, a különféle személyiségek gazdagságát, egyéniségek sokoldalúságát preferálja.

Nem nehéz észrevenni, hogy a kapitalista és a humánus alternatíva küzdelme az utóbbi százötven évben nemcsak politikai síkon zajlik: a két civilizációs lehetőség között az egyes társadalmak, sőt az egyének életfolyamatában is folyik egyfajta „burkolt polgárháború” (pl. vagyonosodás kontra egyéniséggé válás).

A Kiáltvány megfogalmazása és szellemisége szerint adottak az objektív feltételek ahhoz, hogy a történelmi fejlődés humánus irányt vegyen. A „burzsoázia korszakában” létrejött termelőerők (azaz emberi erők) bázisán az a világtörténelmi fejlődés mérceje, ezért valamely társadalom fej-

lettségének mutatója, hogy milyen mértékben teszi tagjait autonóm személyiségekké, szabad egyéniségekké. Eszerint ami az egyének szabadságát növeli, az a történelmi fejlődést szolgálja, illetve ami az egyének szabadságát veszélyezteti, az e fejlődést gátolja. Innen tekintve azok a társadalmak, amelyek a gazdasági növekedést az egyének szabadságának ellenében, elszemélytelenítésük árán érik el, elmaradottaknak minősülnek.

Állami piacgazdaság a centrumkapitalizmusban

„Kommunista forradalomról” a Kiáltvány két összefüggésben szól: mint politikai forradalomról és mint társadalmi forradalomról. Az előbbi tartalma a „demokrácia kivívása”. Vagyis a dolgozó többség „uralkodó osztállyá emelése”: a politikai hatalom meghódítása a proletariátus által. Az utóbbi a civil társadalom forradalma: a civil társadalom polgári formájának felváltása a civil társadalom humánus formájával, vagyis termelő egyének társulásával. A tényleges cél a civil társadalom forradalma, ennek megvalósulásához *segédeszköz* a politikai forradalom. (Először 1843-ban fogalmazta meg Marx, hogy a politikai állam mozgásához képest a civil társadalom folyamatainak van elsőbbsége, meghatározó szerepe.)

A Kiáltvány a történelmi alternatívák optimista változatát valószínűsítette: a tőkés szabadverseny, szabadkereskedelem radikálisan növeli a termelőerőket, amelyek egyre inkább elmenthetők a tőkés viszonyokkal. A gazdasági, valamint a társadalmi feszültségek kiéleződnek és beletorkoltnak a munkásság politikai forradalmába. Ez a végeredmény, a politikai hatalom meghódítása adja meg jelentését (történelmi szerepét és helyiértékét) a tőkés szabadversenynek.

Az utóbbi százötven év történelmében nem az a változat valósult meg, amelyet a Kiáltvány preferált. Az iparilag élenjáró (a világot gazdaságilag és katonailag uraló) úgynevezett centrumországokban a tőkés állam különböző politikai intézkedésekkel beavatkozott a gazdasági folyamatokba. Ezzel megakadályozta, hogy a piacgazdaság öngyilkosságot kövessen el, azaz összeomoljon. Az állami beavatkozás kétirányú. Egyrészt a társadalmi-politikai feszültségek, másrészt a gazdasági-piaci feszültségek csökkentését szolgálja.

A szabadpiaci rendszer jellemző sajátossága, hogy – mivel nem a fizetőképes kereslet, hanem a technikai kapacitás határozza meg a termelést – állandó túltermelésben szenved. A túltermelési válság elkerülése miatt kénytelen mind a külső, mind a belső piac folyamatos bővítésére törekedni. Mint a Kiáltvány is kiemeli: „új piacokat hódít meg, és alaposabban aknázza ki a régiókat”. Ez azonban gazdaságon kívüli, direkt politikai eszközöket is igényel. Az előbbi – végső soron – gazdasági gyarmatosítást és az immanens feszültségeknek a gazdaságilag hátrányos helyzetű régiókba való kihelyezését jelenti („egyik nemzet kizsákmányolása a másik által”). A belső piac bővítése finomabb eszközökkel történik. Itt – jelentős mértékben – a piaci kereslet olyan megszervezése megy végbe, amelynek során fölösleges árukat transzformálnak szükségessé: a fogyasztási igények szervezett manipulálása révén enyhítik a túltermelés feszültségeit.

A szabad piacgazdaságot államilag szabályozott piac (az állami és a piaci törvényeket elegyítő piacgazdaság) váltotta fel. Ez valójában fékezi a termelőerők kihasználását és fejlődését, ugyanakkor biztosítja a számukra inadekváttá vált tőkés viszonyok között tartását.

Hogy a bér munkásság politikai radikalizálódását megakadályozza, a tőkés államnak olyan formális jogokat és gyakorlati életesélyeket („életszínvonalat”) kellett biztosítania,

amelyek rövid távon a gazdaságilag kizsákmányolt munkásokat is érdekeltté teszik az adott rendszer fennmaradásában. Emiatt mérsékelni kellett a tőke szabadságát: korlátozni kellett az egyes tőkések mohóságát az osztóke (a tőkésosztály egésze) javára, nevezetesen a tőkés rendszer folyamatos működőképessége és politikai stabilitása érdekében.

A centrumkapitalizmus politikai stabilizálásához jelentősen hozzájárult a hazai munkásság sajátos kettős helyzete: egyidejűleg kizsákmányolt és a tőkés értéktöbblet társfogyasztója. A centrumországok munkásosztálya egyrészt bér munkás, másrészt mint kizsákmányoló nemzet polgára – állampolgári jogon – ő is részesedik a gazdaságilag gyengébb régiókból szerzett profitból. Egyrészt tőkésosztályának és tőkésosztálya nem-termelő alkalmazottjainak eltartója, másrészt a kizsákmányolt nemzetek proletariátusának eltartottja. (Ez utóbbi státus a Kiáltvány lumpenekről adott jellemzését is felidézi: „élethelyzete következtében hajlandó arra, hogy magát reakciós üzelmekhez megvásároltassa.”) A kettős érdekelttség (osztályérdek és közvetlen anyagi jólét) dilemmájában végső fokon az utóbbi győz – ami a tőkés rendszerrel való gyakorlati kiegyezést, politikai osztálykompromisszumot eredményez.

Kommunista forradalom a civil társadalomban?

A centrumkapitalizmus gazdasági és katonai erőfölénye, illetve munkásságának felemás érdekelttsége következtében nincs közvetlen lehetőség a „burzsoázia korszakának” politikai meghaladására. De ez kevés ok arra, hogy a civilizáció polgári alternatíváját ne tekintsük a humánus alternatívájához viszonyítva retrográdnak (fejlődésellenesnek, emberel-

lenesnek és – amit Marx csak későbbi írásaiban elemez – a természeti környezetre ártalmasnak).

Felmerül a kérdés: mi a teendő akkor, ha (a *Kiáltvány* értelmében vett proletár álláspontból, kommunista, azaz humánus értékrendben) a mai kapitalizmus retrográdnak minősül, de nincs közvetlen politikai–hatalmi lehetőség a meghaladására? A közvetlen politikai lehetőség hiánya nem jelenti egyúttal a társadalmi és kulturális lehetőségek hiányát.

Érdemes elgondolkodni azon, hogy miként alakult ki a tőkés rendszer. A burzsoázia a maga képére formálta a civil társadalmat – ezzel alapozta meg a politikai hatalmát. A politikai hatalom átvétele általában akkor következett be, amikor a civil társadalomban már megnyerte a harcot: amikor ott már átvette a hatalmat. A politikai forradalmak lényegében a civil társadalomban bekövetkezett hatalomátvételt szentesítették és intézményesítették. A munkásság osztályküzdelseinek történetében viszont a politikai csatározásokhoz képest meglehetősen alárendelt szerepet játszik, sőt szinte teljesen figyelmen kívül maradt az a lehetőség, hogy az emberek a civil társadalomban kezdjenek hozzá egy civilizációs forradalom megalapozásához. Elhanyagolódott az emberek közötti társadalmi kapcsolatokban, gazdálkodásbeli módszerekben, életformákban, értékrendekben rejlő humánus alternatíva tudatosítása és gyakorlati alkalmazása.

Legalább két olyan cselekvési lehetőség van, amelyek – bár nem helyettesíthetik a politikai hatalom meghódítását, mégis – elősegítik a „burzsoázia korszakának” meghaladását.

1. A humánus civilizáció alternatívájának világtörténelmileg magasabbrendű lehetőségként való elméleti és gyakorlati tudatosítása azért, hogy az egyes egyének – gondolkodásukban és életükben – minél kevesebb engedményt tegyenek az ezzel ellentétes mindennapi elvárásoknak.

2. Egyének, csoportok, osztályok szintjén a magasabbrendű lehetőséghez való közeledés gyakorlati lépései, amelyek a politikai hatalom nélkül, sőt annak ellenében is megtehetők. Melyek ezek a gyakorlati lépések? Egyrészt kialakíthatók olyan életformák (termelési formák, önkéntes társulások, szabadidő-formák), amelyek elősegítik az egyének személyes szabadságának növekedését, valamint közösségi kapcsolatainak gazdagodását. (Világszerte számos ilyen irányú *spontán* kísérlet létezik kisebb-nagyobb csoportok részéről.) Másrészt lehetséges törekedni arra, hogy a humánus civilizáció alternatívája egyfajta *ellenhatalommá* szerveződjön a civil társadalomban. Ez olyan párhuzamos hatalom tudatos kiépítését jelenti, amely mind a politikai állammal, mind a civil társadalom államilag manipulált mechanizmusával szemben „burkolt polgárháborút” folytat.

Boszorkányok pedig vannak (II.)

Az úgynevezett rendszerváltás idején cikk jelent meg (egyetemi professzor tollából) a *Kommunista Kiáltvány*ról. (*Szem-Tanú*, 1990. 2. sz. A cikket átvette a *Népszabadság*.) A szerző a nagyotmondás hirtelen beköszöntött szabadságának friss bódulatában érdekes kijelentéseket tesz.

A *Kiáltvány*ban például az olvasható, hogy a polgárság egy része a proletariátus álláspontjára helyezkedik: „ugyanúgy, ahogy korábban a nemesség egy része átpártolt a burzsoáziához, most a burzsoázia egy része pártol át a proletariátushoz, és nevezetesen a burzsoá ideológusok egy része, azok, akik felküzdötték magukat az egész történelmi mozgalom elméleti megértéséig”. Megemészte és elmélyítve a gondolatot, a *Szem-Tanú* szerzője levonja a következtetést: „A kiáltvány nagy veszélye, hogy egyszerűsítéseivel a törté-

nelmet az anyag mozgására szűkíti le, és kizár belőle minden morális, szellemi, eszmei önmozgást.”

Olvasható a Kiáltványban, hogy a kommunisták szándéka olyan társadalom létrehozása, amelyben cél az ember, az egyének szabad fejlődése: „életfolyamatának kibővítése, gazdagítása, előmozdítása”. A gazdasági javak, a „múltbeli munka”, a dolgok e cél megvalósulásának segédeszközei. A kommunista társadalom mindenkinek biztosítja a „személyes tulajdont”, nevezetesen társadalmi termékek, létfenntartási eszközök, az „élet újratermelésére szolgáló munkatermékek személyi elsajátítását”. Ennek feltétele: munkavégzés a társadalom számára rendelkezésre álló termelési eszközökkel. Bekövetkezhet az ipari és a mezőgazdasági termelés egyesítése, ezáltal a város és a falu közötti ellentét megszűnése. Az egész termelés „a társult egyének kezében összpontosul”, akik összességük szükségleteinek kielégítésére termelnek. Így megszűnnek egyrészt a tulajdon nélküli dolgozók és a nem-dolgozó tulajdonosok osztályellentétének létfeltételei, másrészt a pénz által közvetített csere („kalmárkodás”) létfeltételei. Az osztálykülönbségek eltűnésével és a termelésnek a termelők közös szükségleteihez való igazításával „a közhatalom elveszti politikai jellegét”. Az olvasottak után a *SzemTanú* szerzője mély lélegzetet véve leírja: „Hogyan kívánják ezt a világot berendezni, nem tudhatjuk. Építésről nem esik szó, csak rombolásról.” A kommunizmus kísértete – úgymond – a káosz kísértete. (Mindehhez képest jelentéktelen pontatlanság az a kijelentés, amely szerint 1848-ban Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* szerzőjeként volt ismert. Mint köztudott, a GFK először 1932-ben jelent meg.)

Nehezen feltételezhető, hogy a cikk szerzője (vagy legalább a szerkesztőségek valamelyik tagja) ne lenne tisztában azzal, hogy a cikk számos alapállítása hamis. Mi lehet az oka annak, hogy egy tudós professzor – hiteles szemtanúként –

olyan állításokhoz adja a nevét, amelyekről maga is tudja, hogy nem igazak?

Elképzelhető, bár kevésbé valószínű, hogy egyszerűen a szerzőnek a tényektől elrugaszkodó „morális, szellemi, eszmei önmozgásával” állunk szemben. Elképzelhető (bár csak erős fantáziával), hogy súlyos anyagi gondok vitték rá a cikk megírására, és a tudományos korrektséggel szembeni torzításokat a felvevő piac ideológiai kényszere magyarázza. Végül elképzelhető, hogy a cikk – Lukács György kifejezésével – „társadalmi megbízatást” hivatott ellátni, és a politikailag irányított korszellemet jellemző „boszorkányképzéshez” kívánt hozzájárulni.

Minden társadalmi és politikai rendszert lényegileg minősít, hogy belső konfliktusaival, egyenlőtlenségeivel, igazságtalanságaival miképpen próbál szembenézni. Tényleges feloldásuk érdekében cselekszik, vagy bűnbakokat keres, és fantomok, boszorkányok, ellenségek gyártásával igyekszik a felelősséget magáról áthárítani.

Eszmélet 37. (1998. tavasz) 10–22.

Bibó szocializmusképe ürügyén

SZALAI PÁL

A magyarországi rendszerváltással együtt megszűnt az a felfokozott érdeklődés Bibó István munkássága iránt, amely az „ellenzéki” hazai értelmiség széles köreit a 70-es évektől kezdve jellemezte. Bibó ugyanis mindvégig szocialista volt, az őt jellemző politikai kultúra tehát mélységesen idegen a liberális és a jobboldali konzervatív politikai irányzatoktól és az új hatalmi harcok hangvételétől.

1976 volt az az év, amikor a magyar értelmiség fokozottabban kezdett felfigyelni Bibó személyére és munkásságára. A megelőző 1972–75. évek a kurzus megmerevedésének, az új gazdasági mechanizmus részleges „visszacsinálásának” éveit voltak: a rendszer és az értelmiség között kötött láthatatlan kiegyezés lazulni kezdett (maga Aczél György, e kiegyezés fő „mestere” elvesztette KB-titkári funkcióját). Érdekessé kezdett válni az a gondolkodó, aki a börtönben sem tört meg, aki a „kiegyezés” bizonytalan játékszabályait nem fogadta el. Az a Bibó István tanúsította ezt a magatartást, aki 1945–48 között nagyon is aktívan kapcsolódott be a kezdődő, majd megtörtetett magyar demokrácia közéletébe, támogatva annak valóban forradalmi jelenségeit. 1962-től a Kádár-rezsim olyan irányvonalként igyekezett magát feltüntetni, mely visszatért a Rákosiék által 1948 végén megszakított helyes útra. Ennek Bibó nem adott hitelt: egyáltalán

nem hitte azt, hogy az egypártrendszer egy demokratikus korszak folytatásának lehetne tekinteni. De ezen túlmenően: ő az 1956-os felkelést tartotta az 1945-ös demokrácia folytatásának, az 1956-ot követő terrort és konszolidációt pedig a magyar társadalom ama „megmerevedési” folyamatai egyikének tekintette, melyeket ő a magyar történelem végzetes zsákutcáinak tekintett.

Három évnyi idő sem adatott meg Bibó Istvánnak a növekvő érdeklődés és az értelmiségi öntudat feltámadásának halvány előjelei közepette. Ezalatt néhány jegyzetet készített „Az 1956 utáni helyzetről” cím alatt. A magyar helyzet elemzése után felújítja bennük az európai társadalomfejlődésről szóló tanulmányának gondolatait. Nagyon különös: hol szakad meg a gondolatmenet, mely túlnyomó részben a „létező szocializmust” bírálja, ám az abbahagyott rész másról szól: „...jól tudjuk, hogy a nagytőke, vagy annak legalább egy része adott esetben a legsötétebb reakcióval vagy a fasizmussal is képes kooperálni...”

Olyan szavak voltak ezek, melyek jelentősége akkor nem tűnt nagynak, hiszen – környezetükből kiemelve – szinte a kommunisták propagandaszólamaival tűntek egyeneműnek. De bőségesen van mondanivalójuk az 1989 utáni korszak számára. Melynek reprezentánsai, lett légyenek liberálisok, vagy ami rosszabb, „keresztény nemzetiek”, bizony nem kívánnak Bibóról tudni. Nem kívánhatnak: Bibó szocialista volt és ezen semmiféle csúrés-csavarás nem segít. Az őszintebbek ki is mondták: Bibó nem kell. Az első Tamás Gáspár Miklós volt: a hírhedt „Búcsú a baloldaltól” című dolgozatában már 89 januárjában kimondta, hogy a „magyar ellenzék bibói korszaka véget ért”. Ebben a mondatban az volt a megdöbbentő, hogy a valóban kiváló filozófus–közíró a maga „gondolkodói fordulatát” mintegy kötelezően előírta az akkor még úgy-ahogy kompakt demokratikus ellenzék

tagjainak. Távolról sem eredménytelenül: a két hónappal később elfogadott SZDSZ-program már a (demokratikus) szocializmus egyetlen elemét sem tartalmazta egy nehezen definiálható „szociális háló” prognosztizálásán kívül, melyből azóta sem lett szinte semmi – ahogy arra napjaink sivár társadalmi valósága ad tanúbizonyságot. A másik oldalon, a „nemzeti táborban” egyedül Pozsgay ragaszkodott egy darabig a Lakitelken meghirdetett demokratikus szocialista elvekhez, a többiek elég gyorsan feudális keresztény-nemzetiek vagy fasiszták lettek. Itt is gyorsan „meghalt” Bibó. Tőkéczi László, a felvilágosodással szembeálló hisztéria képviselője meg is kezdte Bibó szidalmazását, méltó helyen: az úri reakció szócsövévé züllesztett *Magyar Nemzet*-ben. Követte őt – valamivel civilizáltabb hangon – Zábori László is. Mindez természetes. A gondolkodónak, aki azt vallotta, hogy „1945–48 között élt”, 1948-tól haláláig nem volt helye hazájában, mely egy olyan diktatúra nyomása alá került, melytől éppen ő 3 éven keresztül óvta; de hontalan szellemének nincs helye azok között sem, akik mindent elátkoznak, ami 1945–48 között történt: a fasizmussal való leszámolást, a magyar feudalizmus megsemmisülését, a társadalom alá szorított rétegek felemelkedését.

Bibó szocialista volt. 1948–88 között Magyarországon egy államszocialista diktatúra kisajátította a szocializmus fogalmát, 1990 óta ugyanott a szocializmus fogalma bárgyú átkozódás és köpködés tárgya. Bibó 1945-ben a földosztást tartotta az egyetlen valóban forradalmi (bár még nem szocialisztikus) lépésnek, mert megingatta a kevesek magántulajdonának „szentségét”, és ezt a folyamatot tovább akarta vinni. 1956-ban egy újfajta demokratikus szocializmus lehetőségét pillantotta meg. Ámde ehhez – ugyebár – bizonyára jobban értenek a FIDESZ és a Magyar Polgári Demokraták Társasága „ideológusai”. Szerintük

1956 nem volt szocialista. Tőkéczi úr ki is mondta, hogy „értékkonzervatív” ellenforradalom volt és ez volt benne a jó. 1945-re pedig most már csak átkokat illik szórni (megint csak Tőkéczié az elévülhetetlen érdem, hogy most már az egyházi nagybirtokokat is vissza meri követelni). Tehát Bibó nem kell a FIDESZ-től a MIÉP-ig húzódó jobboldali frontnak. De mint szocialista, nem kell a „szociálliberális” koalíciónak sem.

De nemcsak a szocialista Bibó nem kell az 1989 utáni Magyarországnak. Bibó egyfajta politikai kultúrát képviselt, mely a mai Magyarországon ismeretlen. Ebben a tekintetben a „kommunizmus” 1962 utáni szakaszának – távolról sem magas – színvonala alá süllyedtünk. A Kádár-rezsim politikai köznyelve vulgáris, primitív és zavaros volt. De értelmiségi szinten a marxizmus – még a „marxizmus-leninizmus” is – kb. 1962-től kezdve mégiscsak tágítható volt, és lehetővé tett értelmes vitákat is (igaz, hogy ezek 1968. VIII. 21. után gyakorlatilag értelmetlenekké váltak). Később nem-marxista nézetek is nyilvánosságot kaptak (nem utolsósorban Bibó nézetei is). Az 1989 utáni Magyarországot a vitakultúra teljes hiánya jellemzi. A jobboldal olyan hangot használ, mely XX. századi történelmünk legsötétebb pontjain, 1939–44-ben és 1949–53-ban volt használatos. Viták Magyarországon gyakorlatilag nem folynak.

Ha valaki tudott vitatkozni, az Bibó volt. Megértve az ellenfél álláspontját, határozottan képviselve a magáét, minden fogalmat és fogalmi összefüggést a végsőig elemezett. Mármost: fel kell tennünk a kérdést: van-e összefüggés a bibói szocializmuskép teljes elvetése, másrészt a magyarországi vitakultúra teljes szétzúllása között.

Álláspontom szerint van: a szocialista perspektíva elvetése demoralizálja a társadalmat. A szabadság a társadalom életének csupán egyik, bár legfontosabb aspektusa. A társa-

dalmi szolidaritás, a társadalmi igazságosságra való törekvés a társadalom életének nélkülözhetetlen eleme. Ha a gazdaságot odadobjuk a gátlástalan szabad verseny fétisének, a társadalomban a legnagyobb igazságtalanságok jönnek létre. Ha ezeknek baloldali, a társadalmi igazságosságot megcélzó bírálata elől elzárják az utat, megjelenik a jobboldali bírálat: a szocializmus és a liberalizmus elleni támadás a nemzet és az intézményes vallásosság „értékei” nevében. Ezek azonban nem valós értékek: nem a társadalom valóságos reformjára irányulnak, hanem csupán valami ködös és agresszív „életérzés” elterjesztésére. Ez kizárja a tisztességes vitát.

Próbáljuk ezt szociológiaiilag konkretizálni. A kapitalizmus restaurációja – ez az állítólagos gyógyír bajainkra – felveti a kérdést: kik legyenek a tulajdonosok? Két tábor alakul ki. Az egyik oldalon a külföldi tőke reprezentásai állnak, szövetségben a múlt rendszer állami tulajdonának „féltulajdonosi”-menedzseri rétegével. A másik oldalon az a középosztály, mely „kinevezés” alapon kíván magából tulajdonosi osztályt „gyártani”. A két réteg között tisztességes vita aligha folyhat. A „külföldiek” és „posztkommunista menedzserek” rétege viszonylag előnyösebb helyzetben van, így civilizáltabb stílust engedhet meg magának (és gyökereiben is toleránsabb: a 60-as, 70-es évek „enyhülés”-léghőmérsékletéből származtatja magát); az új, „helyet foglalni” kívánó réteg pedig a legocsmányabb, már-már 1944-re emlékeztető hangon a felülkerekedő réteget támadja. E hangvételt még visszataszítóbbá teszi az a képmutatás, hogy képviselői azt állítják: a kereszténység nevében beszélnek.

Sokan látják ebben a helyzetben a népi–urbánus vita továbbélését, de valójában egészen másról van szó. Az a vita a demokratikus szocializmus felé vezető utakról szól: a kapitalizmust megkerülve, a paraszti életforma megőrzésével valóítsuk-e meg, vagy pedig a kapitalizmuson keresztül. Mind-

erről persze ma szó sincs. Sokkal inkább a hagyományos, 1514 utáni Magyarország feltámadását csodálhatjuk meg: „köznemesi” és „főnemesi” pártjával. Mindkét párt gyökereken népidéken, legfeljebb „kikacsintgat” a népre. A „főnemesi párt” előnye abban van, hogy legalább valahogy kapcsolódik az európai kultúrához (még az európai politikai kultúrához is), míg a „köznemesi párt” tökéletesen kulturálatlan, sőt: kultúraellenes. A „főnemesi pártnak” nincsenek eszményei a gazdasági egyensúlyon túl, a „köznemesi párt” eszményei tökéletesen reakciósak és a felvilágosodás „elé” próbálnak visszaráncigálni. Népies és humanista mozgalomnak nincs nyoma Magyarországon.

Mármint Bibó módszereit azért nehéz erre a helyzetre alkalmazni, mert ő ezzel egyáltalán nem számolt. Mind az 1956-ban készült tervezetekben, mind az „Európai társadalomfejlődés”-ben azt a véleményt fejt ki, hogy az ún. „szocialista” országokban lehetséges és kívánatos a diktatúra felszámolása, a kapitalizmus – vagy különösen a prekapitalista formációk – visszaállítása viszont nemcsak nem kívánatos, de lehetetlen is. Századunk új hisztóriája (hanyadik már?), a privatizáció, körülbelül akkor indult el világméretben, amikor Bibó meghalt. A „kommunizmus” bukását végső soron ez a reakciós antiegalitáriánus irányzat, és a vele szembenálló, nem kevésbé reakciós, sőt: reakciósabb vallási–nemzeti fundamentalizmusok vívták ki. Korunk újra elsötétült, mert elvetette a szocialista perspektívát. Erre Bibó nem számíthatott, bár a veszélyt – mint idéztem – megérezte (alighanem az 1973. szeptemberi chilei államcsíny hatására).

Bibó ugyanis az általános emberi emancipáció egy mozzanataként fogta fel a szocializmust: olyan mozgalomként, melynek célja, hogy a társadalomban ne csak az erőszakhatalmi, de a vagyoni központokat is felszámolja. Tehát a szocializmusba való átmenetek útját keresi, és kerüli azt, hogy

a liberalizmust a szocializmussal szembeállítsa, vagy akár csak elválassza őket egymástól. Ilyen elválasztást nála a történelem sem indokol: a liberális forradalmakat sokszor nagyon rövid idő alatt követik a szocialista forradalmak. Itt 1917 Oroszországra utal, amit én vitatok, mert 17 novemberében – megítélésem szerint – csak politikai fordulat történt. Viszont sokkal inkább megáll a lábán az 1870–71-es Franciaországra való utalás, ahol az 1870. IX. 4-i liberális-demokratikus forradalmat alig több mint fél év múlva követte a Párisi Kommün. Egyáltalán: Bibónál nyitva marad a kérdés: forradalom eredménye legyen-e a szocializmus? Az „Európai társadalomfejlődés”-ben a szocialista gondolkodók szemére veti, hogy inkább a szocializmushoz vezető utakkal foglalkoznak, mintsem azzal: milyen is legyen a szocialista társadalom. Mintha azonban ez valamennyire az ő fejtegetéseire is állna. Itt erősen jelentkezik az az – egyébként általam is osztott – ambivalencia, melyet Bibó a forradalom jelenségével kapcsolatban táplál. 1971/72-ben a forradalmakat bizonyos esetben kikerülhetetlen rossz dolgok közé sorolja, és óv a forradalom misztikus túldicsérésétől (ez ebben az időben elsősorban az „újbaloldalon” dívott).

1945-ben viszont hangsúlyozta – és ezt a véleményét, úgy tudom, nem változtatta meg – hogy a demokratikus társadalmak kiindulópontjánál mindig egy forradalom áll, melynek során valamely közösség megszabadul az „Istentől elrendelt” vagy „természeti” hatalmasságok uralma alól és megtapasztalja saját erejét: ez az emberi méltóság forradalma. A liberális társadalmakon belül már végbement: a szocializmus itt e társadalmak bizonyos értékeinek továbbépítése lenne. Természetesnek látja viszont, hogy a tekintélyelvű–feudális országokban végbemenő liberális–demokratikus változások szocialista értékeket hordoznak, sőt: tulajdonképpen itt mennek végbe szocialista forradalmak.

A probléma éppen az, hogy az így létrejövő szocializmus ne hasonlítson az abszolutista, tekintélyelvű feudális elődre. Ennek azonban éppen nem az az útja, hogy a forradalmat liberális korlátok között tartjuk. Mert éppen ezekben az országokban legalábbis a gazdasági liberalizmus fokozottan alkalmazhatatlan. Ugyanis az igazságtalan egyenlőtlenségeket, melyeket a klasszikusan liberális társadalmak is megtermelnek, itt a gazdaságilag érintetlenül hagyott feudális–tekintélyelvű egyenlőtlenségek meghatározzák. Az a nagyon szűk ösvény, azonban, amely így megmarad számunkra, nagyon termékeny lehet: talán éppen itt és így jöhet létre a demokratikus szocializmus ideáltípusa. Lényegében ezt a programot állította Bibó 1945-ben a magyar demokrácia elé, bízva még abban is, hogy az ország így a liberális és a totalitáriánus módon „szocialista” világ ki-egyenlítődesi terepévé válhat.

Bibó középponti ideológiusa volt a totalitáriánus „szocializmussal” szemben kirobbant reformmozgalmaknak és forradalmaknak, ezek nemcsak a totalitáriánus módon „szocialisták”, de a kapitalista restaurációtól is elzárkóztak. Dokumentumok tömege bizonyítja ezt 1956-tal kapcsolatban is, de ez 1968 és 1980/81 vonatkozásában is egészen nyilvánvaló. Mármint: 1956-ban Bibó – Németh László nyomán – egy politikai modellt is kidolgozott: legyen többpártrendszer, de a szocialista alapok megváltoztathatatlanságát, a kizsákmányolás tilalmát foglalják az alkotmányba, és a pártok csak ezek között a keretek között működhessenek.

Ezen a ponton nehéz problémához érkeztünk, mert itt az derül ki, hogy Bibó nemcsak a gazdaság területén volt „harmadik utas”, de a politikum területén is. Természetesen több szabadságot kívánt, mint amennyi a totalitáriánus „szocializmusban” volt, de – ne tagadjuk le – kevesebbet a liberális demokráciák szabadsági fokánál, hiszen ott minden párt

– a fasisztáktól a kommunistákig – szabadon működhet. Bibó leszögezte (és személyesen nekem is elmondta), hogy ezt a platformot nem szükségmegoldásnak, hanem egy új társadalmi rend megalapozásának tekintette. Nincs új ebben a szabadságkorlátozásban – mondta –, hiszen a polgári forradalmak is kizárták a politikai életből a királyi abszolutizmus híveit.

Kétségeim támadtak: a királyi abszolutizmus hívei a szabadságot korlátozni akarták. Rájuk a szabadság csakugyan nem vonatkozhatott. Ma sem kell (kellene) a szabadságot kiterjeszteni fasisztákra és orthodox sztálinistákra, hiszen ezek diktatúrát akarnak. De az antiszocialista liberálisokra? Nem szeretem őket, de hogy ne is szólalhassanak meg? Különben is, hol a határ? A kapitalizmus melletti propaganda is legyen tiltva?

Sokat töprengtem a Bibó-terven, és ma sem tudom megnyugtatóan tisztázni az álláspontomat (később majd megpróbálom mégis kifejtetni). De: nem igazolja-e vissza mégis a terv korlátozásait mindaz, ami Kelet-Európában 1989 óta történik? Vajh' miféle toleranciát láttunk és látunk itt a kapitalizmus vagy a jobboldali tekintélyelvű állam hívei részéről? Nem dolgoztak és dolgoznak-e tudatosan ezek mindenfajta autentikus szocializmus elpusztításán? Igaz: nem vetettek be tankokat, géppisztolyokat (mint ahogy Közép- és Dél-Amerikában bizony többször is megtették). De tisztességes vitatkozást hol láttunk részükről? Nem áldoztak rá minden pénzt és propagandát, hogy ebben az országban gyarmati típusú, szakszervezetmentes kapitalizmus legyen? Létezhet akár egyetlen szocialista tv-csatorna? Most a „jobbközép” (mi benne a „közép”, én bizony nem látom) gátlástalanul követeli magának a koncot, de vajon hol voltak 1989-ben a liberálisok gátlásai? Nem ők kezdték felkorbácsolni azokat a beteges indulatokat, melyekről minden

higgadtan gondolkodó ember tudhatta, hogy rövidesen ellenük fordulnak majd?

Ami 1989 óta Kelet-Európában folyik, az nagyon sokban alkalmas arra, hogy a tisztességes, humanista embereknek a szabadságba vetett hitét megingassa. A kommunisták állítása, mely szerint a polgári szabadságjogok nem szabadítanak meg a pénz hatalmasságok diktátumaitól – bevált; és az is bevált, hogy ugyanakkor szabaddá válik a reakció és a fasizmus legalpáríbb, legembertelenebb formáinak megjelenése. Mint „kritikai elmélet”, a „marxizmus-leninizmus” sok tekintetben igazolódni látszik – mint konstruktív elmélet azonban nem sok jót hozott. Az utóbbit nem szabad kiverni a fejünkből. Amiatt, hogy a polgári szabadságjogok világa felett gyakorolt államszocialista bíráló sok tekintetben igazolódni látszik, nem szabad újra szabadságellenes elméletekbe és gyakorlatokba menekülnünk. Hiszen a szabadság mindenfajta korlátozásának fel kell vetnie a kérdést: ki korlátozza a szabadságot, milyen jogon és milyen céllal? Azok az emberek, akik valaminő magasabb célok jegyében korlátozzák a szabadságot, mennyiben letéteményesei magasabb célnak, és milyen garanciát tudnak nyújtani arra, hogy csakugyan azokat képviselik?

Nem: nem tudunk jobbat kitalálni a polgári szabadságjogok rendszerénél, és lehetséges, hogy ebbe a legalantasabb ocsmányságok kimondásának lehetősége is beletartozik. hiszen utólag beperelhetik ezek kimondóit, ha viszont előzetes cenzúrát alkalmazunk, akkor ugyan hol lesznek a határok? Az ocsmányság, alantasság, antihumanizmus morális kategóriák, melyek jogi kategóriákká nem emelhetők. Csak azt nem szabad képzelnünk; valami jó van abban, hogy a Tőkéczi Lászlók, Lovas Istvánok és Schmidt Máriák szabadon hirdethetik antihumanista frázisaikat. Lehet, hogy ez kikevülhetetlen: a rossz lehetőségét is biztosítani kell; inkább,

mintsem a jót el lehessen fojtani. És hát mi a rossz és mi a jó? Ez szubjektív... Teljesen? Hm... Talán azért teljesen mégsem. És attól, hogy a rosszat megengedjük, még nem vált emberivé: a gonoszságára állandóan rá kell mutatni.

Egy bizonyos: Bibó korlátozottabb szabadságfogalommal operált, és tervezetét a liberális demokráciákban nem lehetne alkalmazni még egy demokratikus szocialista átalakulás esetében sem. Az ő élménye egyfajta „megegyezés” volt, melynek (akkori cikkei adják a tanúbizonyságot rá) már 1945-ben létre kellett volna jönnie, és szerinte 1956-ban létre is jött. Ez az állapot bizonyosan demokrácia, de nem a pártoknak a hatalomért folytatott éles küzdelme jellemzi, hanem inkább olyan megegyezésük, mely lehetővé teszi a mindennapok konkrétabb problémáinak – pl. az önkormányzatok és a központ viszonyának – szinte permanens megvitatását. Vita és mozgás, de a társadalom harmóniájának légkörében. Különböző irányok, de nem az „elitek” gátlástalan hatalmi harca: tehát valami egészen más, mint a mai Magyarország. A társadalmi harmóniát megalapozó gondolat Bibónál a szocializmus.

Ez a szocializmus távolról sem a totális állami gazdálkodás rendszere, melyet a klasszikus szociáldemokrácia a demokrácia keretei között, a kommunista mozgalom (következetesebben, de pusztítóan) a diktatúra viszonyai között hiposztazált; sem a kissé sivár, bár nem egészen eredménytelen harc, melyet a „modern” szociáldemokrácia folytatott (folytat?) a munkavállalói rétegeknek a nemzeti jövedelmekből való nagyobb részesedéséért. E harc eredményeit igyekszik most a thatcherista–friedmannista ellenforradalom minél nagyobb „hatékonysággal” visszavenni. Bibónál a szocializmus a munkástanácsok és a munkásrésztvények rendszerével azonos. A kapitalista polgári demokráciákban lehetségesnek látja a gyárak tulajdonjogának munkástulaj-

donba való fokozatos átadását (kártérítés mellett). Kelet-Európában „egyszerűbb” a helyzet: a kommunisták tabularását: állami, állkősségi tulajdont teremtettek, ezt kell valóságos közösségi tulajdonná átalakítani. Bár Bibó nem használja ezt a hasonlatot, de ebben az értelemben az államszocializmus olyasfajta átmenet volna a kapitalizmusból (vagy prekapitalizmusból) a valóságos szocializmus felé, mint amilyen az abszolút monarchia volt a feudalizmusból a polgári demokratikus társadalom felé. Így a kelet-európai forradalmak és reformmozgalmak a polgári demokratikus forradalmakkal volnának analógok, hiszen azok megdöntötték az abszolutizmust, de éppen nem a feudális anarchia helyreállítása céljából.

A mai neokapitalizmus-apológiák azonban nem elsősorban a munkásoknak a vállalatok vezetésében való részvételét támadják (bár azt sem kedvelik), hanem a tervgazdaságot. Ezek szerint a tapasztalatok egyértelműen a piaci módszerek mellett döntöttek, mindenfajta gazdasági tervezést el kell vetni. Két ok szólna emellett: egyrészt a piacgazdaság a hatékonyabb, másrészt – állítólag – kizárólag a piacgazdaság biztosítja a demokratikus politikai megoldásokat.

Az érvelés második felével kapcsolatban mi, szocialisták azt mondjuk: a piacgazdaság éppen nem biztosítja a demokratikus megoldásokat. Mert az öntörvényűvé vált gazdaság, kikerülve mindenfajta – demokratikus vagy nem-demokratikus – ellenőrzés alól, óriási egyenlőtlenségeket, igazságtalanságokat hoz létre. Ezek az „1 ember – 1 szavazat” demokratikus világot meglehetősen illuzórikussá teszik. Ki hihetné, hogy a nagyobb pénzösszegek birtokában lévő csoportok ne tudnának a közvéleményre nyomást gyakorolni a maguk javára? Hogy más csoportok is szerezzenek nagyobb pénzösszegeket? Honnan? Hogy képviseljék a tulajdonnal nem bíró munkavállalók érdekeit? Azoknak nincs pénzük! Így például

a mai Magyarországon egyáltalán nincs munkavállalói párt. Igaz: a fejlett liberális–kapitalista országokban végül is a szociáldemokrata pártok ki tudtak fejlődni, és bizonyos eredményeket ki tudtak harcolni a munkavállalók számára. De egy alternatív gazdaságot, mely a kooperáción alapulna, mégsem tudtak kialakítani (legfeljebb szigetszerűen). És tulajdonképpen nem volt-e már az első világháború is a szociáldemokrácia erkölcsi bukása? Nem volt-e érthető egy ilyen katasztrófa után a bolsevizmus kifejlődése: a bolsevizmus végül is békét ígért és ezt egy ideig be is tartotta, még saját területi veszteségei árán is.

Másrészről azonban a tervezés demokratikus módszerrel – legalábbis részletezően – szinte megvalósíthatatlan. Még az információs eszközök rohamos fejlődése mellett sem tudnak az egyes személyek annyi információt elraktározni, hogy a gazdaság fejlődéséhez termékenyen hozzá tudjanak szólni. Honnan is tájékozódának részletesen mások szükségleteiről, hogyan is lehetne ezek sorrendjét szavazásra bocsátani? A tervezés szinte elkerülhetetlenül egy tervező bürokrácia kialakulásához vezet, mely maga akarja megszabni a szükségleteket – és ennek léte nehezen fér össze a demokráciával. Hiszen a bürokráciát nem befolyásolhatja az, hogy melyik párt van többségben a parlamentben – nem változtathatja össze-vissza a terveket. E bürokrácia léte szinte kikerülhetetlenül uralommá válik. És akkor nemcsak a szabadság vesz el, de az egyenlőség sem valósulhat meg.

Láthatjuk tehát a „totális piac” és a „totális tervezés” bajait, és nehezen találunk kiutat. Sokak szerint a baj mélyebben van: a gazdasági növekedés, mint elv, vált totálissá, és ezt kellene valahogy meghaladni. Bizonyos, hogy a gazdaságot az ember szolgálatába kellene állítani, de nem tudjuk: hogyan történjen ez. Ami a divatos környezetvédő mozgalmakat illeti, némi aggodalommal látom bennük új hisztériák

kialakulását. Tartok új diktatúráktól, melyek a környezet tisztántartása ürügyén rendeznek koncepciók pereket, neveznek bizonyos népcsoportokat „piszkosnak” stb. Ez nem az a pont, ahol a korszak problematikáját tevékenyen meg lehetne fogni.

Lehet a modern társadalmat – mindenekelőtt annak gazdaságközpontúságát – valamely vallás (elsősorban a kereszténység) nézőpontjából bírálni. Azonban a vallást másnak, mint magánügynek, nem tekinthetjük, hiszen ki tudna hitvitákat racionálisan eldönteni? Ez minden vallásos „modernitás-bírálat” gyenge pontja.

Bizonyos, hogy a liberális gazdaságpolitika a gazdasági spontaneitás területének túl nagy szabadságot ad, a totalitáriánus „szocializmus” túl keveset: a kettő között kell megtalálnunk az optimumot, mely biztosítja az emberek (termelők és fogyasztók) beleszólását a gazdasági folyamatokba, ugyanakkor a gazdaság hatékonyságát is biztosítja.

Bibó a magántulajdon méreteit kívánta alkotmányjogilag korlátozni. Én nem a méretekre helyezném a súlyt, hanem arra, hogy alkotmányjogilag írják elő: minden termelő üzemben legyen munkástanács. E munkástanácsok jogköre aztán változhasson üzembről-üzemre, legyen „helyi alkotmányozás” tárgya. A pártokon felépülő parlament „mellé” pedig válasszanak az egyes szakmák képviselőiből második házat, mely elsősorban a gazdaság problémáival foglalkozik. Bizonyos termelési ágak (fegyvergyártás, környezetveszélyes anyagok gyártása, energiatermelés) pedig igenis maradjanak az állam kezében, és legyenek ellenőrizhetők.

Mindettől ma nagyon messzire vagyunk. Egy embertelen vadliberalizmus és egy, a fasizmusig elnyúló „keresztény-nemzeti” gengszterizmus küzdelmének vagyunk tanúi. Ez a Magyarország száműzte a szocialista perspektívát, szellemileg száműzte Bibót, és ne adja Isten, hogy megint csak

valami súlyos megrázkódtatás tudja a züllésből kirángatni. De lehetséges, sőt: valószínű, hogy az Egyesült Európa fog szembekerülni a szocializmus problematikájával. Szembe kell kerülnie, hiszen az egyes európai államok közötti fejlettségi szintet ki kell egyenlíteni. Bízom benne, hogy Bibó szelíd, határozott és mértéktartó szelleme vissza fog térni.

Eszmélet 37. (1998. tavasz) 72–81.

{ 14 }

Kik azok a szocialisták?

PAUL LE BLANC

Egy olvasónk nemrégiben ezt írta: „Egyértelműen támogatom *A szocializmus alapjai* című sorozat folytatását, de azoknak a kifejezéseknek a tisztázásával kezdeném, amelyekkel a különféle baloldali csoportosulások Amerikában és másutt önmagukat definiálják: úgymint szocialista, szociáldemokrata, kommunista, forradalmi szocialista. És vajon a IV. Internacionálét támogató trockistáknak miért tetszik jobban a ‘forradalmi szocialista’ elnevezés, és mi a különbség az önmagukat marxistának minősítő csoportok között, de a bármelyikük által kiadott propaganda-, illetve elméleti anyag is elemzést érdemelne, ideértve a *Labor Standard*-et is.”

Milyen igaz. Kik is a szocialisták, és hogyan lehet megkülönböztetni a mintegy 31 különböző „ízű” marxistát és az 57-féle szocialistát egymástól, és miben tér el a szocialista a szociáldemokratától, a kommunista a trockistától? De miért érdekes ez? Hogy mindezekre a kérdésekre egyetlen cikken belül adhassunk választ, a szokásosnál terjedelmesebbnek kell lennünk. De talán megéri ez az egyszerű kivétel.

Miért érdekes ez?

Egy korábbi cikkünkben a *kapitalizmus* természetét tárgyaltuk. Egy hihetetlenül erőteljes, nagyban kreatív és fokozottan romboló hatású gazdasági rendszerét, amely a keveseknek kijutó gazdagságot és hatalmat a sokak kárán állítja elő. Egy embertelen, erkölcstelen és antidemokratikus gazdasági formáét, amely azzal fenyeget, hogy elpusztítja a bolygót, melyen élünk.

Egy másik cikkünkben azzal a ténnyel foglalkoztunk, hogy az *emberi természet* képes egy emberségesebb és demokratikus társadalmat támogatni, és hogy csak egy efféle társadalomban tudna alapvető hajlamainak – úgymint kreativitás, közösségi lét és szabadság – eleget tenni.

Egy harmadik írásunk a *munkásosztályról* szólt, arról a többségi osztályról, amelyet a kapitalizmus hozott létre, és amely ennek megfelelően a kapitalista gazdaságban az alkotás és a termelékenység forrását jelenti. Megállapítottuk, hogy ez a munkásosztály az a hatalommal bíró és kreatív erő, amelynek megvan az igénye és képessége a kapitalizmus trónfosztására, és helyébe egy humánus és demokratikus gazdaság bevezetésére, amit mi *szocializmusnak* nevezünk.

Ha mindezek igazak, akkor ezek külön-külön minden ember számára, gyermekeinknek és az eljövendő nemzedékeknek is fontosak. Olyannyira azok, hogy nélkülük lehetetlen meghatározni, mit is jelent az „emberi”, mi, illetve mi lehetne az emberi lét feltétele, és egyáltalán, mi életünk értelme. Sokan, akik ezekről a kérdésekről ebben a felfogásban gondolkodnak, természetesen jutnak arra a következtetésre, hogy a munkásosztály számára nagyszerű volna a szocializmust kivívni.

A hosszú távú osztályérdekek tudatosítása

Csak hogy a valóság nem ilyen egyszerű. A munkásosztály számtalan különböző embert tömörít magába, akik közül sokan nem ezt a felfogást követik. (A korai, még a cárizmus idejének oroszországi munkásmozgalmában azokat a gyári és más dolgozókat, akik *annak idején* ezt a felfogást vallották, „öntudatos munkásoknak” nevezték.) Tehát a kérdés a következő: ki segíti majd elő ennek a tudatosságnak a munkásosztályon belüli terjedését, továbbá: miként fogják azok a bizonyos „öntudatosak” előidézni a számunkra szükséges változásokat?

Nyilván a már jelenleg a szocialisták lesznek azok, akik hozzájárulnak majd ennek a tudatosságnak az elterjedéséhez munkatársaik, barátaik, családtagjaik, ismerőseik stb. körében. És ugyancsak a szocialisták fognak – remélhetően – előállni azzal a tervvel, mely alkalmas lesz a szocializmus ügyén lendíteni. Hogy mennyire meggyőzőek, értelmesek és tájékozottak, mennyire józan gondolkodásúak, mindez sokat számít abban, hogy mekkora hatásfokkal tudnak majd a szocializmus megteremtésében közreműködni.

Nem meglepő, hogy a szocializmus jellegéről és létrehozásának módjáról eltérőek a vélemények. Nem elégedhetünk meg a pusztá csatlakozással egy olyan személyhez, aki a szocializmus mellett szónokol. Bizonyos, feltételezetten a szocializmushoz vezető ösvények valójában nem tartanak sehová, míg mások esetleg nem is a szocializmust célozzák, hanem valami olyasmit, ahová nem is kívánczunk.

A szocialista gondolkodásnak és politikának ugyancsak megvoltak a maga eltérő „iskolái” és irányzatai. Némely szocialisták az 1880-as évtized elején (ezek később az „utópista szocialisták” címkét kapták) kidolgozták a tökéletes társadalom részletes tervét. Ezt követően befolyásos, gazdag és ha-

talommal rendelkező személyeket igyekeztek rávenni ennek a tökéletes társadalomnak a létrehozására. Vagy arra próbáltak meg néhány értelmiségit rábeszélni, hogy kisebb csoportjaikkal alkossanak szocialista közösségi modelleket, és ezáltal mutassák be, mennyivel jobb lesz a szocializmusban. Azt remélték, hogy ettől egyre több ember válik majd szocialistává. Egy-két esetben abban reménykedtek, hogy egy erőszakos *politikai merénylet* révén valahogy magukhoz tudják ragadni a politikai hatalmat, és jó értelemben vett diktatúrát alakíthatnak ki, amely aztán afelé tereli (vagy kényszeríti) az embereket, hogy valamiféle „szocialista tökéletesség” eszményei szerint éljenek.

A szocialisták és Marx

Amikor Karl Marx és barátja, Friedrich Engels csatlakozott a szocialista mozgalomhoz az 1840-es években, mindketten kétségbe vonták, hogy a szocializmus varázsütésszerűen, vagy elitista, illetve autoriter módszerekkel volna elérhető. Legfőképpen amellet kardoskodtak, hogy a szocializmusnak a valóság és az emberi társadalom tényleges működésének felkészült és kritikus megközelítésén kell alapulnia. A szocializmusból csak akkor válhat igazi lehetőség – vélekedtek –, ha szervesen fakad a történelmi, gazdasági, társadalmi és kulturális talaj valóságos mozgásából.

Ezért ragaszkodtak ahhoz, amit maguk *tudományos szocializmusnak* neveztek. (Még napjaink nem marxista vagy nem szocialista kutatóira és értelmiségére is hatással van mindaz, amit Marx a filozófiához, a történettudományhoz, a közgazdaságtanhoz, a szociológiához, az életmódtörténethez és a politikatudományhoz hozzatett.) Marx szocializmus-felfogásának középpontjában az a másik kulcsgon-

dolat állt, hogy a szocializmusnak *demokratikusnak* kell lennie: ez a nép uralmát jelenti, tehát a szocializmust olyan emberek tudják kivívni, akik az önfejlesztés valamelyik formáját választják, ami végül *politikai és gazdasági önkormányzathoz* vezet.

Marx úgy érezte, hogy a társadalomban élő emberek többsége a *munkásosztály* részévé válik. A szocializmus – érvelt – csak a munkásosztály önfelszabadítása révén születhet meg, ha a munkások öntudatra ébrednek, hogy létrehozzák új szervezeteiket, ha megvívják saját csatáikat, hogy megnyerjék a demokráciáért folytatott háborút, ha mind a kormányzati, mind a gazdasági irányítást kezükbe veszik. A munkahelyi körülmények javításához célravezetőnek tartotta a munkások szakszervezetekbe tömörülését. Engelsszel együtt ugyancsak célravezetőnek találták, ha a munkások politikai és társadalmi mozgalmakba tömörülnek a reformok (kedvező változások) kikényszerítéséhez, mint amilyen a napi munkaidő csökkentése, a minimálbér megállapítása, a gyerekmunka beszüntetése, a közoktatás bevezetése, a választójog kiterjesztése minden nagykorú állampolgárra stb. Azt javasolták, a munkásosztály tagjainak legyen saját önálló munkaspártja, hogy ezeket a reformokat eredményesebben tudják kikényszeríteni, végső soron hogy politikai hatalmat szerezzenek.

Ami azt illeti, a munkásosztály efféle szakszervezetszerű szerveződései, a reformküzdelmek és a munkaspárti erőfeszítések kibontakozóban voltak az 1840-es és 1880-as évek kapitalista társadalmán belül, ezért aztán Marx nézetei nagy hatást gyakoroltak a munkásmozgalomra, és számos munkásosztálybeli aktivista úgy látta, hogy ezekben törekvéseik értelmes célja ölt testet. Azt a tényt, hogy a munkásosztályal szemben a tőkés sokszor lépnek fel az erőszak eszközeivel, hogy gazdasági erejükkel a kormányt és a politikai fo-

lyamatokat ugyancsak a munkások ellen irányítják, nos, mindezt Marx és Engels előre megjósolta.

Arra is felhívták a figyelmet, hogy a munkások mozgalma – még a viszonylag nyugalmas politikai fejlődés szakaszaiban is – elkerülhetetlenül forradalmi jellegűnek tűnik, mert ha az lenne a látszat, hogy a munkások békés és legális úton is megnyerhetik a demokráciáért folytatott csatát, a tőkésék máris erőszakot alkalmaznának gazdagságuk és hatalmuk védelmében. Ha viszont a munkások résen vannak, összetartanak, és lankadatlanul harcolnak a jogaikért, esélyesek lesznek a győzelemre.

Röviden szólva Marx szocializmusa demokratikus, a munkásosztályra épülő, *forradalmi* szocializmus.

Szocializmus – kommunizmus

Sokan és gyakran megkérdezik: mi a különbség a szocializmus és a kommunizmus között? A válasz így hangzik: valamikor régen bizony nem volt köztük különbség – két eltérő szóval illették ugyanazt a jelenséget. Marx és Engels első népszerű politikai röpiratuknak azért adták a *Kommunista kiáltvány* címet, hogy nézeteiket elhatárolják az utópista szocialistákétól. Engels később írt egy másik népszerű pamfletet *Utópista és tudományos szocializmus* címmel, melyben Marxot és önmagát szocialistának nevezte. Tulajdonképpen az a helyzet, hogy mivel a Marx hatása alatt álló munkásosztálybeli szocialisták lényegi kapcsolatot érzékeltek szocializmus és demokrácia között, ezért a „szocialista” és a „szociáldemokrata” kifejezéseket ugyancsak szinonimaként használták.

Ezek között a szocialisták vagy szociáldemokraták között azonban az 1890-es évek vége, az 1900-as évek eleje

táján súlyos nézeteltérések kezdtek kialakulni. Abban mindannyian egyetértettek, hogy először reformokat kell kiharcolni, a munkásosztály csak ez után veheti át a hatalmat. Csakhogy míg néhányan kitartottak Marx mellett abban, hogy a munkásosztály hatalomra kerülése csak forradalmi úton lehetséges, addig mások erről másképp vélekedtek. Azt hangoztatták, hogy a forradalom *nem* szükségszerű – ha a munkásmozgalom folyamatosan ki tudja vívni a reformokat, úgy a békés és fokozatos átalakítások révén képes lesz megszüntetni a kapitalizmus ártalmait, és ez elvezet a szocializmus evolúciójához.

A fokozatosságnak ezek a visszafogott hívei lettek aztán a *reformisták*, nevükben is elkülönülve a *forradalmi szocialistáktól*. A reformisták inkább hajlottak a megállapodásra, a kompromisszumokra a tőkésekkel, illetve a kapitalizmuspartí politikusokkal. Ez olyannyira így volt, hogy amikor 1914-ben kitört az I. világháború, országaikban szívesen támogatták a tőkés háborús céljait. Akik kitartottak forradalmi szocialista hitvallásuk mellett, elleneztek ezt a háborút, és azt hangoztatták, hogy ez a gyilkos szembenállás csak a kapitalistáknak előnyös, de a munkásosztály kárán.

Az orosz birodalom némely forradalmi szocialistája, V.I. Lenin és Lev Trockij mögött felsorakozva élére állt annak a munkás- és parasztforradalomnak, mely elűzte a cárt, és 1917-ben megalapította a munkásköztársaságot. Arra hívták fel a világ szocialistáit és munkásait, hogy kövessék példájukat. Minthogy a „szociáldemokrata”, sőt magát a „szocialista” szót is eltorzították a reformisták, a forradalmiak a kommunista név mellett döntöttek. 1917 után a szociáldemokrata reformszocialistát jelentett, megkülönböztetve azt ezáltal a forradalmi szocialistától.

Sajnos más országban nem zajlott le sikeres forradalom. Az orosz forradalom magára maradt, kegyetlen inváziók, gaz-

dasági blokádok és véres polgárháború sújtotta, aminek az lett a következménye, hogy a kommunista kormány olyan sürgősségi intézkedéseket kényszerült bevezetni, melyek korlátozták a demokráciát. Ezek az antidemokratikus korlátozások folyamatossá váltak, így aztán az újonnan létrejött országot (végül Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége néven) a munkásosztály demokráciája helyett a Kommunista Párt diktatúrája uralta.

Az oroszországi és nemzetközi kommunizmus bürokratizálódása

A kapitalisták szerepét a gazdasági irányításban a Kommunista Párt új főtitkárának, J.V. Sztálinnak a vezénylete alatt a bürokraták vették át. Halála előtt a befolyásos, de súlyos beteg Lenin kísérletet tett arra, hogy valamilyen formában helyreállítsa a munkásosztály demokráciáját, és Sztálint elmozdítsa. Miután Lenin meghalt, a sztálinista diktatúra ellen Trockij megszervezte az úgynevezett baloldali ellenzéket, de Sztálin erősebbnek bizonyult. Miközben azt hangoztatta, hogy Lenin legjobb tanítványa, elérte, hogy a kommunizmus egyet jelentsen a véres antidemokratizmus-sal. Sztálin és elvtársai azáltal is erősítették a szocializmus antidemokratikus jellegét, hogy kizárólag állami tulajdonban, a gazdaságnak csakis állami irányításában gondolkoztak, „a nép érdekében”, de anélkül, hogy ezt a többségi munkásosztály demokratikusan ellenőrizhette volna.

Más országok kommunista pártjai – Sztálin vezetési módszereit követve – hagyományosan forradalmi marxista–leninista retorikájukat sztálinista elgondolásokkal és intézkedésekkel ötvözték, így aztán amikor a II. világháború után Kelet-Európában, Kínában és másutt ezek ke-

rültek hatalomra, országaik politikai és gazdasági élete kiáltóan antidemokratikussá vált. Néhányan ugyanakkor élesen elválasztják egymástól a szocializmus és a kommunizmus fogalmát. Nemcsak a reformista szociáldemokraták, de olykor azok is, akik hűségesek a Marx, Lenin és Trockij nevéhez fűződő eszmékhez, szocialistának aposztrofálják magukat – ámbár ez utóbbiak *forradalmi szocialistának* tekintik csoportjukat.

A forradalmi szocializmus

A forradalmi szocializmus tanításának követőit a sztálinisták és a szociáldemokraták gyakran illették a „trockista” jelzővel. Ezzel szemben azok, akik önmagukat forradalmi szocialistáknak tartják, nem feltétlenül Lev Trockij követői, ugyanakkor Trockij minden követője nyilván forradalmi szocialistának nevezi magát. (Néhányan úgy tartjuk, hogy Trockij képviselte a legkövetkezetesebben és a legkoherensebb módon a forradalmi szocializmus eszméjét, és az ő különböző országbeli hívei hozták létre a IV. Internacionálé nemzetközi szervezetét.)

E három áramlat – reformszocialista, sztálinista és forradalmi szocialista – mindegyike mást-mást ért *szocializmuson*, és eléréséről is eltérően vélekednek.

A reformisták kitűzött céljaikat annyira fokozatosan gondolták megközelíteni, hogy néha rászolgáltak a „slowcialista” névre, és olyan lényeges kérdésekben voltak hajlandóak kompromisszumot kötni a tőkéssekkel, hogy az már-már a szocializmusról való teljes lemondást sugallta. Készségük a „népuralom” gazdasági bevezetésének késleltetésére két-ségeket ébreszt a politikai demokrácia mellett hangoztatott elkötelezettségük iránt.

A sztálinisták – és még sokan mások, akikre a sztálini tradíció egészen az 1990-es évekig hatással tudott maradni – enyhén szólva szintén ellentmondásosan viszonyulnak a demokráciához. A szocializmusnak általuk megtestesített formája oly csekély támogatást élvezett, hogy csak egy-két évtizedig tudott fennmaradni.

A forradalmi szocialisták – akik akár a reformer, akár a sztálini platformról kívántak egyszerűen elmozdulni, vagy akikre Trockij konkrét elgondolásai voltak hatással – ennél többre törekedtek. Úgy tűnik, a *Kommunista Kiáltvány*ban megfogalmazott utat igyekeztek járni.

Am néha áldozatul estek annak a politikai kórnak, melyben a csoport felfuvalkodott tagjainak (vagy vezetőinek) véleménye mint sajátos kisebbségi gondolkodásmód jelentkezett. Az úgynevezett „forradalmi” csoport egyedi nyelvezete és tevékenysége egyre valóságosabbá és fontosabbá vált, miközben a munkásosztály tagjainak tényleges élete és küzdelmei kezdtek a háttérbe szorulni. Az önmagukat forradalminak kikiáltó különféle csoportosulások arra vesztegették az időt, hogy egymást sértegetssék, ahelyett, hogy a munkásosztályt komolyan támogatták volna jogai védelmében.

Akadtak azért olyan csoportok, illetve egyének is, akik többre vitték. Az, hogy valakire a „szocialista”, a „szociáldemokrata” vagy a „forradalmi szocialista” címkét aggatják, nem sokat számít. Minden esetben csak az lehet a kérdés, az illető személy vagy csoport hozzájárult-e ahhoz, hogy a munkásosztály javítson körülményein, hogy „a demokráciáért vívott küzdelmet megnyerje”.

Trockij sokszor határvonalat húzott azok közé, akik forradalminak minősítették magukat (és ezt marxi kifejezésekkel próbálták igazolni), és azok közé, akik ténylegesen a forradalmi marxista elmélethez folyamodtak, hogy segítségével a forradalmi változás irányába vivő mozzanatokot idézzenek elő.

Jegyzet

- 1 Lefordíthatatlan szójáték. Angolul *slow* annyit tesz: lassú. (A ford.)

Fordította: Battyán Katalin

Eszmélet 46. (2000. nyár) 131–139.

Miért beteg
a közép- és kelet-európai baloldal?
Az *Eszmélet* körkérdése
és a beérkezett válaszok

AGÁRDI PÉTER – ARTNER ANNAMÁRIA – HARSÁNYI IVÁN
– KÁLLAI R. GÁBOR – KRAUSZ TAMÁS – KUNFI FRIGYES
– MARK PITTAWAY – SZALAI ERZSÉBET – SZERDAHELYI
ISTVÁN – TAMÁS PÁL – Z. KARVALICS LÁSZLÓ

Vajon miért nincs Magyarországon – s voltaképpen az egész közép- és kelet-európai régióban – antikapitalista baloldal? Mik lehetnek azok az objektív és szubjektív tényezők, történeti-ideológiai, esetleg pszichológiai okok, amelyek idevezettek? Miképp lehetséges, hogy Németországban, Franciaországban, de másutt is, léteznek erős baloldali antikapitalista mozgalmak és szervezetek – nálunk viszont nem? Hogy Dél-Amerikában a populista (vagy annak nevezett) antikapitalista baloldal kormányzó erővé válhat – s nálunk jószerével még e mozgalmak neve is ismeretlen? Mi léphet a kommunista és szociáldemokrata mozgalom helyére? Netán ezek újjászületésében kell bízunk? És addig mit tehetünk?

Agárdi Péter

Sok területen nem érezvén magamat elég tájékozottnak, még a látszatát is el szeretném háritani annak, hogy szak-

szerű, átfogó és magabiztos válaszm lenne erre a kérdésre. Adalékokkal, szempontokkal, mások számára akár élesen vitatható meggondolásokkal szolgálhatok csupán – olyan baloldali értelmiségiként, aki elsősorban a felső- és felnőttoktatás, a művelődés- és irodalomtörténet, valamint a jelenkori kultúra és média területén látja elsődleges hivatását. S aki évtizedek óta, sok tépelődéssel és nem kevés önkorrekcióval, de történetesen a *baloldal kulturális tradícióit* kutatja, rekonstruálja, ébresztgeti és törekszik megújítani.

A baloldal, történelmi léptékkal mérve, sohasem volt igazán erős Magyarországon. Amikor – önmagát is torzító-csonkító módon – „hatalmon volt”, akkor sem elsősorban saját ereje révén, hanem a világháborúk utáni traumák és társadalmi kataklizmák kínálta remények, valamint a nemzetközi katonai egyensúly jóvoltából érte ezt el. Ugyanakkor tény: az államszocializmus borzalmakkal terhelt, diktatórikus, majd tekintélyelvű évtizedei *valóságos* társadalmi szükségletekből fakadó, korlátozott, de érzékelhető demokratisálódást és szociális igazságtételt, *társadalmi-kulturális felemelkedést* is hoztak, ezzel együtt felemás modernizációt és polgárosodást szintén. Mindez persze nem igazol semmiféle régi vagy újabb keletű «kádárista» nosztalgiát. Ám a periódus történelmietlen kiiktatása a nemzeti folytonosságból, mégoly ellentmondásos progresszív tendenciáinak totális tagadása szégyenlős «baloldali» tisztálkodásként szintúgy méltatlan, mint az egypártrendszer évtizedei jobboldali előjelű kriminalizálásaként: egyaránt szemérmetlen hamisítás és öncsaló historizálás, ami semmit nem old meg a mában, csak újabb tévutakra és zsákutcába vezet. A baloldal mai erőtlensége azonban nemcsak, nem elsősorban a szocialisták gyakran tetten érhető történelmi és kulturális *amnéziáival*, *önérzettelenségével*, *túlhevült kényszeres kompenzációival* és *mazochista szégyenlősségével* magyarázható – bár, pestiesen

szólva, ez sem semmi. Többről, mélyebb okokról van szó, s természetesen nemzetközi dimenziók keretei között.

A világfolyamatok korszerű, marxi mélységű értelmezésének, elméleti és mozgalmi kritikájának ez idáig – minden tiszteletre méltó és intellektuálisan olykor felvillanyozó külföldi, illetve hazai kísérlet mellett is – erőtlen voltán túl az elsődleges ok szerintem a magyar helyzet *feladattolulások természetében* érhető tetten. Illetve abban, hogy erre a *napirend-torlódásra* a baloldal nem találta meg a hatékony teoretikus és gyakorlati választ. Mintha analóg lenne a helyzet azzal a 100 évvel ezelőtti szituációval, amelyben Ady Endre is a „*két meggyőződésű*” embereket méltatta fanyar lírával. Ma egyszerre kellene

(1.) megállítani az ország pénzügyi romlását, helyreállítani a gazdasági egyensúlyt;

(2.) áttörést elérni az évtizedek óta, de legalább az elmúlt másfél évtizedben elodázott gazdasági, társadalmi, infrastrukturális és kulturális modernizáció terén (amit én nem tudok eleve burzsoá szlogennek, a multinacionális globalizációs tőke fedőszövegének tekinteni); végül

(3.) mindezeket a területeken s egyéb vonatkozásokban is megteremteni a szolidárisabb társadalom, a kiáltó esélyegyenlőtlenségeket legalább csökkentő magyar demokratikus modell stabil kereteit, garanciáit. Méghozzá egy olyan közegben, amelyben a

(4.) re- és újkapitalizmus megannyi ellentmondását, illetve a *feladattolulás sokkját* egyre agresszívebben használja ki a nemzetközi és a hazai jobboldali radikalizmus, a szélsőséges, vezérelvű „nemzeti” populizmus. Ha első látásra csak a „3. napirendi pont” tűnik is par excellence baloldalinak, a többit sem tudom elválasztani tőle, még kevésbé szembeállítani vele. Ugyanakkor látom e gubanc sűrűségét és kioldásának súlyos nehézségeit is – a zsákutcás magyar politikai

kultúra rossz beidegződéseitől kezdve a társadalom egészének s főleg a leszakadó rétegeknek a tűrőképességén át a közszereplők többségének „*tehetségig*”.

Természetesen tudom, hogy a *jobboldali radikalizmus sikere a történelemben gyakran a baloldal gyengeségének, a szociális és a jogállami konfliktusok kezelése erőtlenségének büntetése*. Közvetve és részben a magyar liberális és a szocialista mozgalom, a baloldali-liberális kormányzatok nem egy tévedése is felelős lehet e veszély hazai terjedésért, sőt intézményesüléséért. De miközben a baloldal öntisztulásának szükségességéért, egy gyökeresebb és következetesebb esélyegyenlősítő stratégiáért, szociálisan érzékenyebb fejlesztéspolitikáért, markánsabb és konstruktívabb kapitalizmuskritikáért perelünk, ettől még nem „érthetjük meg” s nem „mentegethetjük” – hinaus mit uns – ezeket a veszélyeket, köztük a fiatal korosztályok soraiban terjedő szélsőséges és historizáló radikalizmus, a nemzetközi terrorizmus, az „egyetemes” fundamentalizmus, a nemzeti jelszavakkal visszaélő balos populizmus, egyáltalán, az erőszak tüneteit. Ez az *Eszmélet* hasábjain talán szokatlanul megengedő, „opportunistább” helyzettudat motiválja bennem azt a személyes hitvallást, hogy igenis: lehet demokrataként egyszerre aktív kiállással és belsőleg kritikusan kötődni a mégoly polgári baloldali arculatú, de sokszínű MSZP-hez.

Magam mind a modernizációt, mind a globalizációt, mind a nemzeti felemelkedést, mind az európaiságot belső alternatíváiban s nem predeterminációkban látom működni; s jelenleg – a demokratikus jogállam megvédése mellett – éppen eme *alternatívák föltárásában és a baloldali „pólus” realizálásáért való szívós küzdelemben* látom a hazai szocialisták egyik legfontosabb teendőjét. Azzal együtt persze, hogy tisztelem, magasra értékelem a hosszabb távú jövő- és szocializmustervezést, amellyel kapcsolatban e folyóirat oldalain és

a hazai nyilvánosságban a legutóbb Ágh Attila, Bayer József, Dessewffy Tibor, Fejtő Ferenc, Földes György, Gyurcsány Ferenc, Hegyi Gyula, Kiss Viktor, Krausz Tamás, Mészáros István, Szalai Erzsébet, Szigeti Péter, Tamás Gáspár Miklós, Thoma László, Vitányi Iván és mások tollából is számos izgalmas fejtegetést olvashattunk. Tanulságos volt a *Népszava* hasábjain 2007 tavaszán lezajlott baloldaliság-vita is.

Igenis: a kiigazítási s főleg a modernizációs stratégiákon és fejlesztési projekteken belül *valódi alternatíva* az, hogy mit választ az ország, illetve a kormányzat. Például az *egészségügy*, jelesül a *gyógyszerkassza* elodázhatatlan rendbetétele kapcsán: a nemzetközi gyógyszeripari konszernek diktálnak-e, avagy – még ha nem iktathatók is ki az előbbieik érdekei – a társadalmi s ezen belül a szociális és a népegészségügyi szempontok dominálnak. Vagy hogy a *kultúra övezetét*, a *közművelődést* említsem: az elitművészet és a nagy nemzeti intézmények jogos támogatása mellett jut-e figyelem az elsősorban a legszegényebb rétegeket «elérő» közintézmények, a települési művelődési házak, könyvtárak, teleházak, a délutánra-estére is talán kinyitó iskolák valódi modernizációjára, digitalizációjára és szolgáltatásaik árának alacsonyan tartására. Van-e, lesz-e koncepció, akarat és pénz a népesség mind nagyobb része számára jelenleg szinte az egyetlen kulturális «fogyasztást» jelentő *közszolgálati média értékközvetítő és társadalmi kiegyenlítő szerepének* megújító védelmére – a digitális átállás periódusában is? S vajon merre megy a hazai *felnevelés és képzés*? Az alternatíva baloldali pólusa – szerintem – itt azt jelentené: az államnak az eddiginél sokkal célratörőbben és eredményesebben kellene támogatnia a munkaerőpiacról kiszorult vagy kiszoruló, a jórészt az általános iskolát sem elvégzettek, a félalnfabéták tanulását, a társadalmi trombózissal fenyegető szövegértési krízis enyhítését, másoknál pedig a szakmaváltáshoz, a beilleszkedéshez

és alkalmazkodáshoz nélkülözhetetlen általános műveltségi szint emelését, egyáltalán a közkultúrát. Miközben természetesen bőséges tere van s legyen a konkrét munkaerőpiaci képzés, a vállalkozói szektor és a hobbi jellegű önképzés piacosításának. A gazdasági innovációs képesség mellett a *magyar társadalom politikai mentalitása, konfliktuskezelő képessége, hiszterizálhatósága bizony nem kis mértékben szintén kulturális, jelesül felnevelési és médiaszociológiai kérdés*, ahogy ezt már a múlt században jól érzékelte Kunfi Zsigmond, Lukács György, Márai Sándor és Bibó István, s ahogy erre a 2006. őszi eseményeket elemző Gönczöl-bizottság jelentése is rámutatott.

Mindez talán apróságnak tűnik a globalizáció, a kapitalizmus, az ökológiai kockázatok és a szocializmus nagy világtörténeti kérdései felől. De miközben tisztelettel és nemegyszer azonosulással olvasom az újszocializmusra vonatkozó fejtegetéseket, sterilnek, sőt a baloldal pluralizmusa és hosszabb távon eredményes jövője szempontjából önvészítőnek tartom a végletekig kiélezni azt a vitát, hogy vajon a *kapitalizmus szociáldemokrata reformja, avagy az új szocialista rendszer osztályharcos megalapozása-e* a baloldal elsődleges feladata és távlat. Szerintem belátható időn belül az utóbbihoz az előbbin át vezet az út, ha nem is automatikusan és kacsaringók nélkül, ha akár drámai kollíziók árán, arról nem is beszélve, hányféle kapitalizmus van ma a világban. A szocializmusfelfogások közötti viták termékenyek és jövőépítők, de csak addig a mértékig, ameddig nem kockáztatják, hogy – mégoly sebzett parlamenti demokráciánkat is veszélybe sodorva – a baloldali szociális és érzelmi szükségletekkel, illetve jelszavakkal visszaélő szélsőjobboldal legyen a *nevető harmadik*.

Amennyire hiba csak a szociáldemokráciát tekinteni ma a releváns és progresszív baloldalnak, annyira felelőtlen dolog az előbbire újra és eleve rásütni „a kapitalizmus szekérto-

lójá"-nak bélyegét, s a (persze esetenként tévedő) baloldali politikusokat vulgáris osztálymeghatározással kompromitálni, illetéktelenné nyilvánítani. E tekintetben is van keserű tanulsága a fasizmusok egykori győzelmének és eszmei hagyatékuk új „népszerűségének”, főleg a tízen- és huszoneves ifjúság körében, ahogy ezt a legújabb szociológiai fölmérések mutatják. Igaza van Krausz Tamásnak (Eszmélet 71. sz.), amikor egyként bírálja a globalizációkritikai mozgalmak romantikus nemzeti és romantikus kommunista változatát. Magam egy picit még tovább is lépnék: nem a globalizáció vagy éppen a modernizáció általános kritikájára van szükség, hanem a globalizáció többarcú, alternatív természete *baloldali lehetőségeinek a fölerősítésére, érvényesítésére*, ahogy ezt Manuel Castells is képviseli a hálózatosodás nemzetközi trendjének természetrajza kapcsán.

Attól még lehet valaki következetesen baloldali, hogy nem szidalmazza napjában legalább háromszor a globális kapitalizmust. S attól még korántsem, sőt végképp nem baloldali, hogy – nem kínálván ésszerű, reális és demokratikus válaszokat a nagy társadalmi kihívásokra – pusztán szitokszóként emlegeti a (neo)liberalizmust és valamiféle (bármiféle?) antikapitalizmust tűz a lobogójára. Ugyanakkor a következetes és távlatos baloldaliság, sőt *maga a szociáldemokrácia sem érheti be* a kapitalizmus (éppen regnáló, bár nagyon is sokféle arculatú) formációjával, illetve annak különböző jelzőkkel történő eufemizálásával. A *szocializmus* nemcsak emancipációs értékrend, nemcsak eleven történelmi és kulturális tradíció, nem is csupán rendszerkritikai mozgalom, hanem évszázados remény, távlat, jövőkép – még ha XX. századi inkarnációi sok vonatkozásban kompromittáltak is. És még ha humánus-demokratikus realizálódása (ami vélhetőleg maga is elválaszthatatlan a globalizációtól) jelenleg nem is tűnik közelinek.

A közelmúltban volt ötven éve, hogy elhangzott Lukács György egykor veszélyesnek minősített 1956-os nyári előadása, *A haladás és reakció a mai kultúrában*. Azé a Lukács György, akit magam, sokaktól eltérően – minden tévedése, vétsége ellenére is – *a demokratikus baloldal és a nemzeti progresszió* nagy személyiségei közé számítok. Persze a tanulmányra érett előadás számos tétele mára megfakult, utópianak vagy éppen doktrínérnek minősül, de lényegi mondanivalója – mutatis mutandis – ma is időszerű. Az leginkább, hogy az aggasztó világtrendek keretein belül, a szocializmus értékrendje és távlata mellett kiállva is, Lukács a demokratizmus és a humanizmus széles szövetségi táborában látja a valódi progressziót. Miként a lényegi irányvétel, a *tertium datur igényét* tekintve szintén újraolvasandóan aktuálisnak hiszem az 1968-as *A demokrátiázás jelene és jövője* c. munkáját – ha megannyi passzusa elavultnak tűnik is. „Pillanatnyilag” mindenesetre az ebben a tanulmányban előre jelzett diszkontinuitások drámái, roppant ellentmondásos, *feladattolulások korszakát* éljük.

Ha a szocializmus itt és most *egyelőre „csupán”* a kapitalizmus kritikai-korrektív ellen súlya, a modernizációs reformok baloldali irányának «eszköze», a jövőre való *kulturális-elméleti fölkészülés széleskörű és eleven mozgalma* is, ez sem kevés. Elvtelenségeket és megalkuvásokat persze aligha igazol. De éppen elegendő kihívás arra, hogy – akár éles belső vitákban, de a fő frontot nem feledve – magához térjen és megújuljon a magyar baloldal.

Artner Annamária

A kérdésre adott válaszom központi eleme a múlt rendszer értékelése. Ez véleményem szerint már létére is rányomta

bélyegét, nagyban előkészítette bukását, azt követően pedig különösen hatékony fegyverré vált az emberiség ocsmány-ságainak történetében csúcsot döntő kapitalizmus, illetve annak urai és fizetett vagy önkéntes apológiai kezében.

A kiindulópont: a világhelyzet

A baloldal nyomorúságos helyzetének közvetlen oka a szocialistának nevezett rendszer összeomlása. A Szovjetunió szétesése s a nyomában fellépő elméleti zűrzavar és gazdasági válság a kapitalizmus látszólagos győzelmét hozta az emberiség számára lehetséges társadalmi formációk versenyében. Ezen a talajon a baloldal szerte a világon defenzívába került. Nyugaton sincs ütőképes, következetesen antikapitalista baloldal, amely alternatívát tudna kínálni. Amire jut: némi reformista követelés a kapitalizmus keretein belül.

Lásd például az európai ATTAC-ok 10 pontját, amely a polgári demokrácia intézményeibe követel nagyobb/következetesebb beleszólást a választópolgárok számára, átláthatóbb döntéshozatalt és a közelebből meg nem határozott erők lobbizási lehetőségeinek visszaszorítását. (Még csak meg sem említve például a tevékenységét egyébként teljes nyíltsággal, intézményes keretek között végző, az EU neoliberalis fejlődését meghatározó nagyvállalati lobbist, a „European Round Table”-t.) Gazdasági téren a jóléti állam intézményeit követeli vissza, esetleg bővített formában. Csupa „wishful thinking”.

A történelmi múlt

Régiókban formailag még rosszabb a helyzet, ami azonban nem jelent lényeges tartalmi különbséget a nyugati baloldal illúziókban fürdő szabadidős tevékenységéhez képest. Ennek a rosszabb helyzetnek az oka Kelet-Európa történelmileg kialakult félperifériás, függő helyzete, amely

kapitalizmusát is csak félig engedte kiemelkedni a feudalizmusból: „dzsentri-kapitalizmus”, klerikális talajon. A félperiféria kapitalizmusa nem rendelkezik nagytőkével, a nemzeti burzsoázia tehát kiszolgáltatott a külföldi nagyvállalatok versenyének. Ez táplálja idegenellenességét, nacionalizmusát.

Hasonló módon működik az antiszemitizmus is: ahogyan a külföldit gyűlölik a nagytőke helyett, úgy gyűlölik a „zsidót” az uzsorás helyett (lásd Marx: „A zsidókérdésről”).

A rendszer függő jellegéből következik gyengesége is. A félperifériás fejlődés az osztályokat elmaradott helyzetükben rögzíti: az uralkodó osztály vagy feudális alávettsége, vagy komprádor jellege miatt függő, ezáltal ingatag, ami a pozícióját veszélyeztető legkisebb megnyilvánulással szemben is különösen ingerlékennyé teszi. Hasonlóképpen áll a dolog a dolgozó osztályokkal is: paraszti jelleg, a nagyüzemi munkásság hiányával. Ezek nem tudnak/mernek szembenézni a rendszerrel és a saját helyzetük javítását ígérő megoldás szükségszerű természetével. Szervilizmusuk ajándék uraik számára.

A jelen

Az 1945 utáni fejlődés („kimozdítva” a történelmet addigi „rendes”, darutollas, kutyaőrös, kardlapos menetéből) lerombolta a múlt hierarchiait, és egy új típusú integráció révén felszámolta a nemzetek közti kizsákmányolást is.

Ebből különösen nagy teher hárult a természeti kincsekben bővelkedő Szovjetunióra, amelytől évtizedeken keresztül országok sora kapta megfizethető áron, a közvetlen termékcsere alapján a fűtőanyagot – még az olajárrobbanások után is csak „csúszó árbázison”, tehát a világpiacianál évekig olcsóbban -, csökkentve ezzel a Szovjetunió saját termelőalapjainak fejlesztési ütemét.

1989 után azonban egy csapásra helyreállt a régi képlet, annyi módosítással, hogy a globalizáció korában (és mert a rendszerváltás külföldi tőke nélkül nem volt végrehajtható) a félperiférián kiéleződött a zombiként újraeledő komprádor és dzsentrí uralkodó osztály ellentéte, miközben az alul lévők nem képviseli senki.

Semmilyen társadalmi mozgás, semmilyen osztály érdek-képviselése nem lehet meg saját értelmiség nélkül. A baloldali mozgalomban kiváltképpen kitüntetett szerepet játszik az értelmiség, lévén a mozgalom alapja a ráció. A félperifériás közép- és kelet-európai értelmiség azonban vagy az uralkodó osztályhoz dörgölődik, vagy «népi», «nép-nemzeti» jelszóval a korlátolt paraszti érdekek szolgálatába szegődik; ezzel – paradoxnak tűnő módon – a dzsentrí uralkodó osztály malmára hajtva a vizet. A globalizációs akolba megtérve csak annyiban változik a helyzet, hogy az értelmiség egy része a globális tőke szolgálatába áll, szaporítva a törésvonalakat az amúgy is szanaszéjjel szabdalt félperifériás társadalomban. Komprádor elit és neoliberális értelmiség, nemzeti tőke és «nép-nemzeti értelmiség» áll szemben egymással, miközben mindkettő szemben áll a történelmileg progresszív (de atomizált) dolgozók hadával és ezek forradalmi értelmiségével – amely, az előbbieket nagy szerencséjére, ma gyakorlatilag nem létezik, de szabad szemmel legalábbis nem látható. (Ha valahol egy-egy képviselője véletlenül mégis felüti a fejét, akkor önkéntesek hada jelentkezik, hogy lecsapja.)

A központi kérdés: a múlt rendszer jellege

A történelemnek ez a „normális” fejlődése azonban csak megnehezítené, de nem tenné teljesen lehetetlenné a progresszív antikapitalista baloldal létét. Ami lehetetlené teszi, az a múlt rendszer értékelése, ami már a rendszer működése során is mint „titkos féreg” rágt a gyökereit, bizonytala-

nította el híveit, gyengítette vezető erejét – mind a dolgozó tömegeket, mind a pártok legigazabb tagjait.

Ma a szocializmust széles körben azonosítják a letűnt rendszerrel, kiváltképpen annak fonákságaival, tévedéseivel és bűneivel, és tetteit egészben elutasítják. Államosítás, centralizálás, tervezés, tervezett külgazdasági kapcsolatok, szövetkezetesítés, a szólásszabadság szükségszerű korlátozása, az álinformációkat kiszűrő cenzúra, államilag irányított tömegoktatás, népművelés és kultúra, a tömegek kulturális-ideológiai felvilágosítása, a rendszerellenes erők behörtönzése stb. összekeveredik a kiskirálykodással, a visszaélésekkel, a közösséggel szembeni lelkiismeretlenséggel, az ártatlanok bebörtönzésével, a jogos kritika elnyomásával stb. Ez utóbbiak óriási méretűre duzzasztásával az alternatíva bukásán ujjongó uralkodó osztályok és kiszolgálóik sikeresen kriminalizálják a kapitalizmus meghaladásának történelmi kísérletét.

Az elutasítás magán a kommunista mozgalmon belül sarjadt, és alapja a türelmetlenség: a kapitalizmus megdöntésétől sokan rögtön a szocializmust, sőt a kommunizmust várták és várják. Ezért nem fogadják el (anarchista és/vagy liberális indíttatásból) azt a rendszert sem, amelyet Marxék a proletáriátus diktatúrájának neveztek. Azt pedig, hogy ez egy egész (közelebbről meg nem határozott, de a történelmi tapasztalatok szerint igen hosszú) korszakon át tarthat, végképp elutasítják. Ez a gondolkodás különösen jellemző a köztes helyzetű értelmiségre, amely az új rendtől mindenképp el volt saját felemelkedését várta.

Átmeneti társadalom

A múlt rendszer csak akkor lehetett volna eltorzult szocializmus, ha előbb szocializmus lett volna. De nem volt. (Ezért nem tartom helyesnek az államszocializmus kifejezést, és

ezért volt hibás az 1936-os szovjet alkotmányban rögzíteni a szocializmus tényét.) A legfontosabb, a termelés leválasztása a magántulajdonról (magánérdekről) megtörtént, a termelést nem a profitszempontok irányították, ezért kapitalizmus sem volt. A termelőeszközök azonban továbbra is elváltak a közvetlen termelőktől, és megmaradt a munkamegosztás is. A rendszer jellegét illetően osztom Rozsnyai Ervin álláspontját, aki szerint a kapitalizmus és a szocializmus közti átmenetről, formációelméleti értelemben *átmeneti társadalomról* volt szó.¹ Az *átmenetben*, amely tehát *nem osztály nélküli és nem állam nélküli állapot*, és nem is egyirányú utca, szükségszerűen *egyszerre vannak jelen a szocialista és kapitalista jegyek* (demokrácia és diktatúra, terv és piac, együttműködés és verseny, közösségiség és individualizmus stb). Jó esetben az utóbbiak egyre kisebb arányban. De ahhoz, hogy ez bekövetkezzék, szüntelenül küzdeni kell, és a tévedések, hibák lehetősége óriási.

Hiszen már az is milyen konfliktussal jár, hogy államosítani kell az ipart – előbb a legnagyobb vállalatokat, aztán a kisebbeket és tovább. Meddig és milyen ütemben? Az 5, 10 vagy 50 alkalmazottat foglalkoztató vállalatot mikor? Ha ezeket nem, mi lesz, ha növekedni kezdenek? És a sarki cipész, aki persze csak saját munkájából él, és csak annyit keres önállóan, amennyi megélhetéséhez szükséges? És a lángossütő? A butikos? Ők meddig élhetnek, mint hal a vízben? Ha örökké, akkor miből lesz a szocializmus? És meddig kell várni arra, hogy a parasztság önként szövetkezetbe tömörüljön? Stb., stb.

De még ennél is lényegesebb, mert a társadalom egyenlőségszményének mond ellent, hogy a fizikai és szellemi munkák elválnak egymástól, privilegizált helyzetet biztosítva az utóbbit végzőknek. E kettéválás megszűnéséhez a technológiai fejlődésen át vezet az út. (Ezt a feladatot mára

a globális kapitalizmus részben és technikai értelemben elvégezni látszik, a mögöttünk lévő történelmi jelentőségű kísérlet idején azonban még messze voltunk a fizikai munkák kiküszöbölésétől.) Az átmeneti társadalom technikai fejlődéséhez képzett és odaadó mérnökök kutató-fejlesztő munkájára van (volt) szükség – vagyis jórészt szellemi munkára, miközben a termelésnek lehetőleg napról napra magasabb szinten kell(ett) kielégíteni a szükségleteket, sok-sok fizikai munkával (is). A mérnöknek, tanárnak, kutatónak és művésznek önmaga privilegizált pozíciója megszűnéséért kellene fáradozni (amit a fizikai munka és ekképpen a „proli” iránt érzett megvetésük miatt a legkevésbé sem szeretnének), miként az átmenet államának saját elhalásáért. Mindez nem megy máról holnapra, s addig a társadalmi különbségek tovább élnek.

A döntő kérdés az átmenet egyes eseményeinek, korszakainak, intézkedéseinek, eszközeinek stb. megítélésben, hogy *melyek mutattak a szocializmus felé*, és melyek vissza. Tovább nehezíti az értékelést, hogy nem a közvetlen hatás, hanem a hosszú távú szempont a döntő.

Lehetséges, hogy a piaci viszonyok élesztésére van szükség az előrehaladáshoz, de az is, hogy ezzel éppen a visszatat egyengetjük. Az elsőre az oroszországi NEP, a másodikra a magyarországi 1968-as új gazdasági mechanizmus, vagy a vállalati gazdasági munkaközösségek 1980-as években történő bevezetése a példa.

Ez azt is jelenti, hogy az eszköz (lévén az csak egy forma) ellentétben állhat a céltársadalomban majdan alkalmazandó (alkalmazható) eszközökkel. Ha nem lenne ilyen eltérésre szükség, akkor az azt jelentené, hogy a céltársadalom már meg is valósult: már most olyan eszközöket alkalmazhatnak az emberek az egymás közti érintkezésben, a társadalmi újratermelési folyamat egészében, amelyeket egy osztály nél-

küli társadalom alkalmaz. Éppen abból tanulhatnánk a legtöbbet a jövőre nézve, ha meg tudnánk állapítani, mi volt szükségszerű a szocializmus (majdani) győzelme szempontjából, mi nem, és mi volt egyenesen káros – ahelyett, hogy arra keressük a választ: mi volt kellemes vagy kellemetlen, szép vagy rúta létező szocializmusban.

Az „új ember” születése

Az átmenetben nemcsak a gazdasági-társadalmi alapokat kell kiragadni a kapitalizmus kezéből, hanem a kapitalista viszonyok tudati elemeit is. A tudat (erkölcs, kultúra, értékrend) pedig még sokkal lassabban változtatható, mint a gazdasági, jogi formák.

A kapitalizmus tudati lenyomatai, az önzés, kapzsiság, hiúság, irigység, lustaság, kishitűség, rosszindulat, bizalmatlanság (a jóval, az önzetlenséggel szemben), hiszékenységek (vonzódás a könnyű megoldások iránt), miszticizmus, intolerancia stb. és a már említett türelmetlenség dolgoznak az átalakulás ellen. Ezek a tudatos és ösztönös romboló erők ott élnek a rendszert fenntartó politikai, adminisztratív és értelmiségi rétegek soraiban, és szüntelen utánpótlásra lenek a nagyon is kapitalista tudatú tömegekből, saját boldogulásukra használva fel a hatalmat, amit önmaguk hatalma ellen kellene fordítaniuk. Az ilyen rosszindulat, szabotázs vagy ostobaság előszeretettel támad a szocialista eszmék és megoldások legbecsületesebb hordozói ellen.

A rendszer ellenérőinek leszerelése végett korlátozni kell a szabadságjogokat, ami megint csak ellentmondásos dolog: a kapitalizmust nem lehet meghaladni az emberek cselekvő együttműködése nélkül, hiszen az új társadalom éppen az emberek felszabadított energiáira épül. Az új tudatosság, a közösségi gondolkodás és cselekvés azonban csak a gyakorlatban alakulhat ki: nem lehetnek „szabadok”, mielőtt létre-

jönnének. Ráadásul a szabadságjogok korlátozása több társadalmi réteg ellenkezését vívja ki, kivált azokét, akik a legkevésbé képesek individuumukat alárendelni a közösség érdekének.

Igaz, a politikai szabadságjogok e korlátozásáért cserébe az átmeneti társadalom a legalapvetőbb emberi jogokat (lakhatás, egészség, oktatás, kultúra stb.) általánosan és egyetemlegesen, alanyi jogon biztosítani tudja, ami közvetlenül és szinte azonnal bizonyítja az emberek számára az új (bár még csak átmeneti) rendszer fölényét a régivel szemben. Ez ma is így van például Kuba esetében, amelyet a kelet-európai és magyar „baloldali” értelmiség nagy része minden alaposabb megfontolás nélkül, pusztán a politikai szabadságjogok – a szigetországgal szemben immár fél évszázada embargópolitikát folytató, hangsúlyozottan szocialistaellel, sőt fasizálódó impérium, az USA (!) propagandája alapján vélt – korlátozása miatt elutasít.

Állandó harc ez tehát az átmenet két arca (szocializmus, kapitalizmus) között, ahol a *kimenetelt semmi nem garantálja*.

*

Az antikapitalista baloldal siralmas állapota a múlt rendszer bukásából adódik. Ez a baloldal csak akkor fog felébredni tetszhalott mivoltából, ha a múlt rendszer értékelése a helyére kerül. Amíg ez nem következik be, addig el van zárva az az egyébként is roppant göröngyös út, amely kifelé vezetne a kapitalizmusból. Ameddig a médiában gyakran szereplő vezető baloldali értelmiség a felmérések szerint napjainkban radikálisan (szélső) jobbra tolódó egyetemi ifjúság körében kijelenti, hogy tisztességes antikapitalista mozgalmak nem dumálni, hanem kapitalizmust dönteni szoktak, de abból ugyanaz lesz, mint lett, 17 után „és tudjuk, hogy az tarthatatlan”, addig nincs más lehetősége az ifjúságnak,

mint vagy a magyarság szent ügyét sikerre vivő nemzeti államban hinni, vagy a „semmi hatalmat senkinek” anarchista frázisába fojtani ösztönös forradalmiságát – és mindkét esetben a tőke ámokfutását egyébként tényleg párját ritkító arroganciával vezénylő „szoclib” miniszterelnök lemondását követelni, utat nyitva a szélsőjobb felé...

A „mi a teendő?” kérdésére tehát csak azt a számomra is fájoan sovány választ tudom adni: minél többször, minél többekkel megismertetni *egyfelől* a kapitalizmus alapvető (marxi) törvényszerűségeit (leszámolandó a „lehetséges jó kapitalizmus” illúzióval), *másfelől* pedig a múlt rendszer átmeneti természetét, kettős jellegét. A múlt rendszerben dolgozó elkötelezett öregek tapasztalatait – amíg még lehet – begyűjteni arról, milyen kezdeményezések voltak, azok milyen sikerrel zárultak és miért. Mik, kik, hogyan voltak a kudarcok (szabotázások, bűnök) okai, miben rejtett a siker? Mit kellett volna másként tenni? Mert a múlt rendszer a mi múltunk. Tanulságai és az általa kínált perspektíva nélkül a tőke elnyomásával szembeni lázadás csak a fasizmus veszélyét idézheti fel.

Jegyzet

- ¹ Lásd Rozsnyai Ervin: *Szocializmus volt vagy valami más?* Budapest, 2002., a szerző kiadása; uő: *Forradalmi és ellenforradalmi Szovjetunió*. Budapest, a szerző kiadása, é. n.

Harsányi Iván

„Egyszer régen – írta Korolenko, a XX. század elejének nagy orosz elbeszélője –, sötét őszi estén, egy zord szibériai folyón vitt végig az utam. A folyó egyik kanyarulatánál, a sötét hegyek lábánál, hirtelen fény villant föl előttünk. – Hála Istennek! – mondtam örömmel –, közel már az éjszakai pihenő! Az evezős megfordult, vállán át rápillantott a fényre, és fálsultan újból nekifeküdt az evezőnek. – Messze van az még!

Nem hittem neki: előttünk ragyogott a fény, élesen, kiálva az alaktalan sötétségből. De az evezősnek igaza volt: kiderült, hogy tényleg messze van.

Mostanában gyakran jut eszembe ez a sziklás hegyektől beárnyékolt sötét folyó és a lobogó fény. Azelőtt és később is sok fény csalogatott a közelségével, nem csupán engem egyedül. Az élet azonban mindig csak ugyanazon zord partok között folyik, a fények pedig messze vannak. És megint csak neki kell feküdni az evezőnek...

De mégis... mégis... előttünk – ott a fény!>

Objektív okok

A baloldal tétovaságának, gyengeségének legfőbb oka az, hogy ez a fény, ha egyáltalán, hát roppant messze lobog. A rendszerváltást követő évtizedben a tisztánlátást nagyon megnehezítette a világ és a térség helyzetének kaotikusnak látszó kavargása, az új nemzetközi hatalmi struktúra minőségének és ellentmondásainak időleges átláthatatlansága. Nem csak a baloldal szédült tőle. Súlyos perspektíva-avárokkal küzdött a konzervatív jobboldal, amely évtizedekkel előbbi hagyatékát próbálta kiásni a föld alól, és a demokrácia felhőtlenné tetsző diadalától megszédült liberális világ is (lásd: „a történelem vége”). A beállott, megrázó erejű változás haszonélvezőinek interpretációs offenzívája csupán

másodlagos szerepet játszott a baloldal tanácstalanságában. Jelentős dolgozó tömegek valóban azt várták, hogy a szociális emancipáció történelmi léptékkü, de felébe-harmadába maradt projektumai után az új világ legalább gyors, kézzelfogható anyagi felemelkedést hoz nekik. Az első csalódások után az Európai Unióba való belépés távlata keltette új életre a várakozásokat. Ez a helyzet nem kedvezett a reális tájékozódásnak, a követelményeknek megfelelő baloldal kialakulásának.

Szubjektíve

A „szociológiai” baloldalt (vagyis a társadalomnak azt a jelentős hányadát, amely számára itt és most a kapitalizmus nem hozhatta meg életproblémáinak elviselhető rendeződését) az előző évtizedek ebben a térségben nem készítették föl az ellenálláshoz szükséges gyors, spontán megszerveződésre. Még kevésbé a megfelelő politikai reagálásra, legkevésbé a sémáktól mentes, mindezek kibontakozásához elengedhetetlen elemzésre. Az addigi baloldal új politikai formációkba csoportosuló, szükségképpen tarka, egymás között is torzszalkodó erői, nem kevésbé zavarodott ideológusaikkal, szintén kevésbé tudtak hozzájárulni a kellően rugalmas és hatékony fellépéshez. Egy részüket ebben akadályozta, hogy a megújulást a nyugati szociáldemokrácia más társadalmakban kialakított, korábbi évtizedek viszonyaihoz kötődő sémáiból akarták levezetni. Másokat a történelem „kratkijs kursz”-szintű ismerete és szemlélete kötötte gúzsba. (Mindkettő napjainkban is él.)

Mára a nemzetközi és a térségbeli realitások is többé-kevésbé tisztázódtak; jóval átláthatóbbá vált a helyzet. A *kezdetben létező vagy létezni látszó alternatív lehetőségek azonban régen lezárultak*. A térség nem kereshetett adottságainak megfelelő sajátos megoldásokat, hanem integrálódott (nem

csak mások integrálták; saját elitjeinek mozgékonyabb, a szituációt és lehetőségeit gyorsabban átlátó része is törekedett erre) a globálkapitalista nemzetközi gazdasági rendbe és intézményrendszerbe, ennek összes következményével.

Egyszersmind a világ más részein – különösen a legutóbbi évek során – olyan folyamatok indultak el viharos sebességgel, amelyekre ugyan a kelet-európai baloldal kevésbé figyel, de amelyek merőben új tendenciákat táplálnak. A centrumból kiáramló pénz- és működő tőke, amelyet (ki emlékszik még?) a profit utáni hajsza ismét „végigkergetett az egész földgolyón” (most elsősorban az 1990-ben tőkés irányban elindult államokon és térségeken), ezen is túllépett azóta. Bizonyos értelemben „visszaviszi” az elmaradottabb országokból kiszivattyúzott anyagi erőt, hogy ott helyben csinálja a profitot, előnyösebb feltételekkel, de immár hamisítatlan tőkés formákban. Ezáltal azonban, a történelemben első ízben, ott is létrejön (létrejött) a világpiacon is versenyképes korszerű ipari és pénzügyi nagytőke, amely máris az élvonalba tör (Kína, India). Ez az egyenlőtlen fejlődés (lám, egy másik elfelejtett fogalom) új hullámát gerjeszti, aminek az eredményei kiszámíthatatlanok. Európa – benne most már a mi szűkebb régiókn – és némileg Japán is nehéz versenyhelyzetbe kerül. A kelet- és közép-európai baloldalt ez annyiban érinti, hogy reménytelen minden olyan útkeresése, amely a szokatlan, országait nyomasztó feszültségek okát és megoldását saját nemzeti talaján vagy akár a szűkebb régióban keresi. A baloldal új stratégiái Kelet- és Közép-Európában is csak a legújabb fejleményeket is számításba vevő globális elemzés alapján születhetnek. Különösen áll ez a rendszerkritikus baloldalra.

A kapitalizmus a 19. századtól mindig is világrendszer volt, de korábban a különböző térségekben eltérő módon érvényesült. A centrum és részben a félperiféria területén jól strukturált társadalmi-gazdasági rendként volt jelen; a

többi részt többé vagy kevésbé *prekapitalista mivoltában* tagolta be a tőkés világpiacba. Mészáros István professzor még néhány évvel ezelőtt (2004-ben) is arra figyelmeztetett, hogy «csaknem hárommilliárd ember ma sem az értéktöbblet kapitalista termelésének a szabályai szerint teremti meg életfeltételeit». ¹ Ám, bár hiba volna akár egy erőteljes tendenciát is kész tényként regisztrálni, úgy tetszik, hogy ez a megosztottság napjainkban utolsó évtizedeit éli. A tőke vihara a kelet- és közép-európai félperifériát bekebelezve, olykor rajta csak átfutva, továbbhalad Kelet és Dél felé. Ennek a fejlődésnek a következő két-három évtizede döntő jelentőségű lesz annak az *ellentmondáshálónak* a kialakulása szempontjából, amely a mi országainkban is létrehozhatja a szociális emancipáció erőinek, netán a politikai baloldalnak valamilyen, a mostaninál sokkal egészségesebb, világosan rendszerkritikus, de a nosztalgiáktól megszabadult, szükségképpen globális erejét. Kína nem a tegnapi szocializmus sokak képzelte sikeresebb továbbélésével, hanem markáns, olykor brutális kapitalista fejlődésének konfliktuskeltő, kihívásokat támasztó erejével járulhat hozzá ehhez. A kelet-közép-európai baloldalnak ilyen erőterben kell helytállnia, miközben erre alig van felkészülve.

Térjünk vissza a körkérdésben érintett térségbe!

A baloldal cselekvőképtelenségének a legfontosabb politikai oka itt az, hogy a kormányrúd a régió minden országában a tarka összetételű, új birtokon belüli rétegek kezébe került, és a *széles értelemben vett baloldal* ezek két szárnya közé szorult. Egyikük az összeomlás (asz) ott kommunista vezetésű állammal olyan retorikát, víziót állított szembe, amely *konzervatív-konfesszionális-etnocentrikus eszméivel*, az 1920-1945 közötti korszak tapasztalatai miatt baloldali gyomor számára befogadhatatlan. Támogatói között a térségben nemcsak az uralkodó elit egy része található, hanem olyan milliók, akik

nem tudnak lépést tartani a globalizálódó világ tőlük megkövetelt igényeivel. Ettől lesznek antiglobalisták, euroszeptikusok, múltba forduló. Ennek a szárnynak a hívei az újkapitalizmussal (amelynek létrejöttét pedig sokféleképp elősegítették, és tudtukon kívül fenntartásához most is hozzájárulnak) régi családi, társadalmi életmodelleket állítanak szembe, vallási, nemzeti alapon. Szemléletükben ennek megfelelően (és nem pusztán valakik propagandájának a hatására) megtalálhatók a rasszizmus alig álcázott elemei. Ez a szárny a világgazdaság mai tendenciáit figyelembe véve *az ár ellen úszik*, hosszabb távon kudarcra van ítélve, de ennek a kifutását évtizedekkel mérhetjük. Tömegeinek megőrzése végett gyakran éles, demagóg, szelektív antikapitalista szövegekkel áll elő. Nem véletlen, hogy megnyilvánulásából a baloldal egyes szektorai az övékkel rokon hangokat vélnek kihallani, akcióik ezért keverednek olykor azokéival; irratlan szövetségre lépnek velük. Ezt a betegséget nehéz kinőni, mert a kétféle tiltakozás gazdasági alapja szinte ugyanaz, csak a tiltakozástól várt kibontakozás távlatára tér el.

A kelet- és közép-európai jobboldal fontos, súlyos következményekkel terhes törekvése, hogy fölülvizsgálja a 20. század döntő mozzanatának, a második világháborúnak a tanulságait, *kimozdítsa sarkukból a Hitler-ellenes koalíció győzelmével előállt történelmi helyzet eszmei és politikai alappilléreit*. Ennek felel meg a két háború közti radikálkonzervatív és szélsőjobb államalakulatok és eltérő arculatú vezetőik (Piłsudski, Horthy, Antonescu, Tiso, mostanság már Szálasi, Pavelić) rehabilitálása, nemkülönben kisebb-nagyobb sarzsit viselő csicskáik rehabilitálása, piedesztálra emelése. Ennek a jelentősége nem csupán a történelemoktatást, egyes, annak idején általuk különösen sújtott rétegek közérzetét érinti, hanem a baloldalnak az antifasiszta ellenállásban kikovácsolódott világlátását, *végző soron az emberi emancipáció alapérté-*

keit kezdi ki. A baloldal bénultsága azonban nehezíti, hogy ezzel szemben hatékonyan lépjen föl.

A baloldal egyes osztagai és a szélsőjobb közötti érintkezésnek – a most említett törekvéseken túl – határt szab, hogy az elit jobbszárnya az antikommunizmus olyan durva formáját képviseli, amely a baloldal legtöbb komponensét, az egykori kommunista kormányzatokhoz való viszonyuktól függetlenül, taszítja, félelemmel tölti el. Erősíti ezt a hatást, hogy a jobboldal a KP-k egykori tagjainak (több országban ez azonos a néhány évtizeddel ezelőtti társadalom közéleti aktivitást tanúsító részének többségével) a politikai életből való kiszorítását, életfeltételeinek a korlátozását, szervezeteinek a betiltását tűzte napirendre. A tehetetlenséget fokozza a kommunista vezetésű rendszerek torz hatalomgyakorlási módszereinek (a sublótífiókban bomladozó valódi és imaginárius csontvázaknak) az emléke. Valódi alapja azonban az alternatíva hiánya. Az uralkodó elit másik szárnya ugyanis, a baloldallal való találkozási pontjai dacára, nem kínál megnyugtató alternatívát a rendszer elháríthatatlan bajaival szemben.

Ez a másik szárny, amely önmagát *modernizálónak* tekinti, átlátja, hogy a bajokból a kiutat nem lehet „hátrafelé”, avas régi létformák újraépítésével és a nekik megfelelő eszmétörvények fölélesztésével keresni. Hajlandó feltétel nélkül vállalni a *világpiac és urai által diktált irány- és szerkezetváltást*. Reménye és állítása, hogy ezen az úton «előremenekülve» társadalmaink fölkapaszkodhatnak a centrum szekerére. Ezzel egy-két évtized leforgása alatt haszonélvezőivé válhatunk a világgazdasági centrum által biztosított komparatív előnyöknek. (Mint láttuk, ezek néhány évtizedes távlatban jelentősen megcsappanhatnak.) Szemléletének fontos – nem teljesen alaptalan – eleme, hogy «tulajdonképpen nem nagyon van választási lehetőség»: ha előre akarunk jutni, az

árral egy irányban kell mozogni, vállalva ennek összes, olykor fájdalmas szociális következményeit. Ez belesimulást feltételez a nem összeesküvők, hanem a viszonyok által diktált neoliberális világrendbe.

A modernizáló szárny vezető erejévé bizonyos időszakokban térségünkben is a *szociáldemokrácia* válik. Ez összefügg viszonylagos nemzetközi szervezetségével, világhálózatának kohéziós erejével, bizonyos, nem is keskeny rétegekben máig megőrzött rokonszenv-potenciáljával. Befolyását annak is köszönheti, hogy a Willy Brandt – Bruno Kreisky – Olof Palme-trió az 1970-es években (történelmileg az utolsó lehetséges pillanatban) kiterjesztette a világmozgalom hatókörét a «harmadik világra». Kelet- és Közép-Európában, ahol a korábbi, kommunista vezetésű rendszerek bizonyos szintű létbiztonságot garantáltak a nép nagy rétegeinek, a szociáldemokraták objektív, illetve vállalt feladata néha az, hogy megpróbálják elviselhetőbbé tenni a globalizáció okozta, e téren mutatkozó legkirívóbb visszaeséseket. Ez nem is mindig jelentéktelen enyhítéseket hoz. Végül azonban szinte minden esetben «fálnak ütköznek» velük. A modernista szárny főszereplői ugyanis, választói befolyásuk mértékétől függetlenül, a liberálisok, illetve a szociáldemokratáknak hozzájuk legközelebb álló része. Nem vitás: az ő fejlesztési vízióik illeszkednek leginkább a jelenlegi világtendenciákba. A tőkefelhalmozás gyorsítását gátló szociálisintézkedés-csomagokkal a gazdaság külső és belső egyensúly-követelményeit szegezik szembe, amiben a nagy világgazdasági centrumok támogatják őket. Az eredmény rendszerint a meakulpázó önbírálat és a fő sodorba való visszaigazodás. Ennek azonban az a következménye, hogy a szocializmus, amely érett formájában úgy jelent meg a történelemben, mint az *egész emberiség teljes emancipációjáthozó eszme és mozgalom*, ebben a mai, töb-

bek közt kelet-közép-európai formájában igencsak korlátozott értelemben tudja ellátni emancipáló hivatását. Ez is fokozza a potenciális baloldali bázis zavarodottságát.

Az uralkodó rétegek modernizáló szárnya mégis fontos történelmi szerepet tölt be: nagyjából azt, amelyet Marx a *Kommunista Kiáltványban* a felemelkedő burzsoáziának tulajdonított. Tevékenységével megérleli, kiélezi, világossá teszi a fennálló világrendnek és helyi változatainak az ellentmondásait. Ezalatt új generációk nőnek föl, amelyeket már nem nyomaszt a 20. századi társadalmi kísérletek nyomasztó terhe. A modern technika segíti majd őket a szervezkedésben, kiváltképp pedig az információk gyűjtésében, amely feltétele jó tájékozódásuknak. (Igaz: eszközül szolgálhat manipulálásukhoz, féken tartásukhoz is.) Ki tudja, mikor, milyen események hozzák majd meg talpra állásukat? És ki tudhatja, milyen társadalmi erők vállalják majd magukra ennek a végső konzekvenciáig vitelét?

Minden további, erre vonatkozó találgatás üres spekuláció lenne.

Jegyzet

- ¹ Magyarul lásd Mészáros István: Kortársunk, Marx és globalizáció-értelmezése. In: *Yearbook 2006. International Labour Movement. Évkönyv 2006. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből.* XXXII. évf. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2006. 110.

Kállai R. Gábor

Baloldali hipochondria

A feltett kérdés, még ha megfogalmazásában részt vettem is, megválaszolhatatlan, mert – mint tudjuk – az orvos a teljes és tudományosan is igazolt diagnózisra akkor tesz szert, ha a beteg már békésen hűl a boncasztalon. Magyarországon viszont, de a régióban másutt is, az a furcsa helyzet állt elő, hogy nagy vonalakban minden rendelkezésre állna, ami egy aktív, tetterős, kritikai, antikapitalista baloldali baloldalhoz szükséges, még sincs sehol ilyen, valóban komolyan vehető társadalmi-politikai erő.

Baloldal – baloldalak? – természetesen van(nak), már csak azért is, mert lenniük kell, az itthon és globálisan felhalmozódott társadalmi, gazdasági, politikai, ökológiai problémák megoldása – felmutatása, minimalizálása, leírása, visszaszorítása, a további bajok mérséklése, az összeomlás elhalasztása (nem kívánt rész törlendő) – mástól nem várható.

Kiindulópontként tegyük fel, hogy ha fragmentáltan is, de többé-kevésbé ismerjük a mai kapitalizmus természetét, folyamatait, továbbá megfelelő ismereteink vannak a társadalom szellemi és szociális állapotáról. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy ismerősek azok a technikák is, amelyek alkalmazhatók a társadalmi cselekvés érdemi befolyásolására. Nincs ezekben a feltételekben semmi utópizmus; Kelet-Közép-Európában jószerével minden elképzelhető elmélet, politikai gyakorlat, spontán tömegmozgalom megjelent az elmúlt másfél évtizedben – különösebb tömeghatás és társadalmi következmény nélkül. Mindazonáltal az is tapasztalat, hogy ha valahol megjelenik egy baloldalinak látszó kormány, mögötte s némiképp ellenére megjelenik az érzelmi baloldaliság, egyfajta baloldali szubkultúra is.

A baloldal betegsége egyfelől politikai hipochondria, amely – mint tudjuk, esetleg tapasztaljuk is – az önbeteljesítő jóslat egyik fajtája: ha más betegség éppen nincs, akkor önálló depresszióvá fejlődik; a képzett hipochonder éppen annyira tehetetlen, mint a valódi beteg. Maradva a betegség-metaforánál, a baloldal másik nyavalyája a frusztráció, ami abból fakad, hogy – leszámítva néhány esetet – nem válik baloldali tömegmozgalommá.

Elgondolkodtató, hogy ha egyszer a kapitalizmus ellentmondásai – hagyományos kifejezés – evidens módon tapintathatóak, s ha másként nem is, de adekvát elméletek szintjén létezik a baloldal minden szokásos és új elmélete, továbbá annak sincs akadály, hogy akár naponta alakuljanak megfelelő habitusú pártok, mozgalmak, önszerveződések, újságok, egyetemek és szakszervezetek stb. (olykor létre is jönnek effélék), hatásuk, befolyásuk azonban csekély, ha van egyáltalán. Lehet azzal védekezni, meg is tesszük, hogy a tudás és a szervezet nehezen jut el az érintettekhez, ám ha mégis eljut – azért van erre is precedens -, akkor sem ragadja meg a tömegeket, hogy finoman fogalmazzunk.

Az antikapitalista és kritikai baloldal, ennyiben a történelmi tapasztalat feltétlenül irányadó, akkor szokott tömegmozgalomként is megjelenni, ha a tömegek számára a kapitalizmus ocsmány valósága közvetlenül is megjelenik a mindennapi életben.

A baloldal – a baloldali árnyalatok között szándékosan nem szelektálok -, kivált az antikapitalista, azaz kritikai baloldal nem l'art pour l'art létező, elméletileg végtelenül kicsiszolt, olykor akadémiák is akkreditált, magasztosan nagyvonalú társadalomformáló programjai rövid vagy középtávon a mindennapi jólét – beleértve az anyagi, szellemi és politikai javakat – megteremtésére irányultak. A baloldal sikeres korszakaiban, s ahol manapság sikeres, általában ott

kereste/keresi a problémák megoldását, s az ehhez nélkülözhetetlen tömegtámogatást, ahol volt/van, s arra, amire éppen múlhatatlan szükség volt/van. Dél-Amerika radikális baloldali „populizmusa” (tényleg, miért is populizmus?) azért sikeres, feltehetően ideig-óráig, mert aktivista programja maga mellé állítja a favellák lakóit és a tradicionális falusi és/vagy indián közösségeket azzal az egyszerű eszközzel (már ha ez egyszerű), hogy biztosítja a munkát, a mindennapi kenyeret s valami vázlatos társadalmi gondoskodást. A Távol-Kelet államszocializmusainak lakói évezredes éhezés és évszázados háborúk után békén jóllakhatnak, anyagi javak tömegéhez jutnak hozzá, utazhatnak, kereskedhetnek, tanulhatnak, egyszóval emberi életet kezdenek élni, noha munkakörülményeik, olykor politikai rendszereik embertelenek. Nem volt ez másként Kelet-Közép-Európában sem.

Mintegy mellékesen a történelmi baloldal leginkább a romeltakarításban, a soros háborúk és szélsőjobbos-konzervatív rezsimek felszámolása után serénykedett sikeresen, vagy – ma inkább ez a jellemző – a polgári jogállam védelmében mutat fel eredményeket.

Mindenesetre a kérdést úgy kell adekvátan feltenni, hogy miért nem talál az elvben létező kritikai baloldal befogadó közeget.

1. Kelet-Közép-Európa lakossága az új – vagy régi, de jócskán felújított – kapitalizmus újjászületését egyfajta győzelemként élte meg; az általános jog- és kifosztást nem akadályozta meg, de nem is követte, nem követi ma sem spon-tán tömegmozgalom. Nem valami logikus a dolog, elvégre a rendszerváltozás az elemi érdekeket, a mindennapi megélhetést, a biztonságot sértette, de a tény ettől még tény marad. Különösebb utóvédharcok nélkül adta fel a régió lakossága azokat a pozíciókat, amelyekért a mai baloldal küzdeni szokott, a bértarifa-rendszert, a bölcsődéket, az általános fog-

lalkoztatottságot, a beleszólási jogot, az ingyenes közoktatást és egészségügyet, a biztos és korai nyugdíjat, az olcsón hozzáférhető, államilag támogatott kultúrát – a sor jócskán folytatható. Lehet, ezen jogosítványok bornírtan és korlátozottan működtek az államszocializmusban – de működtek. Bizonyra megkönnyítette a kapitulációs folyamatot az államszocializmus depolitizáló mechanizmusa, esetleg a manipuláció, a polgári szabadságok megteremtése, az is igaz viszont, hogy a jól érzékelhető egyéni és csoportérdekeket nem olyan egyszerű elhazudni. De nem lehetetlen.

2. Az elmúlt másfél évtizedben mindvégig lehetséges volt – vagy annak látszott – az élethelyzet egyéni javítása. Mindig volt/van olyan kitérés pont, amely lehetővé teszi az emberek jelentős hányada számára, hogy megtalálják azt a módszert, amely átmenetileg vagy tartósan javít az élethelyzeten, vagy legalábbis elviselhetővé teszi. Történelmi analógiaként adódik a 19. század végi, Amerikába irányuló kivándorlás, amikor az itthon lehetetlen helyzetben vergődő emberek az óceánon túl belevágtak valamiféle új életbe – olykor sikerrel, többnyire természetesen nem. Az, hogy a lakosság mintegy fele-kétharmada formálisan kimarad a legális gazdaságból, s valahogy mégis megél, többek között erre utal. Az önfoglalkoztatás trükkjei, a szürkegazdaság, a kis kényszervállalkozások, a munkavállalás különféle formái, a segély- és nyugdíjsonglorkodás, a pályázati értelmiség megélhetési szalomozása, a fogyasztás minimalizálásán alapuló robinzonád és még egynéhány forma afféle Óperencián túli emigráció.

3. A régióban a rendszerváltozást követően, nagyjából 1995-97 táján lezajlott „az olcsó bugyi” forradalma. 1989 után, az alatt a néhány év alatt, amíg a családi tartalékok kimerültek, olcsó, ócska, de még éppen használható, elsősorban távol-keleti tömegárukkal telt meg a piac, különösen a

ruházati, de voltaképpen szinte minden fogyasztási cikk proli változatához hozzá lehet férni – legfeljebb a minőség csapnivaló. Ezzel egy időben persze tönkrement a hazai textilipar, és sok minden más is, a kieső fogyasztási cikkekhez azonban hozzá lehet jutni. Így a bérek – nyugdíjak, segélyek stb. – reálértékének csökkenését nem lineárisan követte a mindennapi fogyasztási cikkek vetített vásárlóerő csökkenése. Bizonyos értelemben ezzel párhuzamosan s ehhez hasonlóan csökkent vagy szűnt meg a régióban a világháború óta tartó elemi lakásínség – a fenntartási költségek emelkedése más kérdés. A lakhatás lehetősége, a lakáshoz jutás kényszerű szabadsága létező dolog, még ha sokan ki is esnek a rostán, s hamar eljutnak a végállomást jelentő aluljáróig vagy a temető szóróparcellájáig.

4. A szintén ugyanebben az időszakban lezajló technológiai forradalomról sem árt tudomást venni, különösen azért, mert az új eszközök elterjedése egyúttal a mindennapi élet átrendeződését is jelzi. Ma úgyszólván minden háztartásban van egy vagy több mobiltelefon, sokcsatornás tévé, Magyarországon van hárommillió személyautó, s közel egymillió internetre csatlakozó computer – ehhez hasonló adatok állnak rendelkezésre a régió többi országából is. Az is feltűnő, hogy bármennyire is nyomorog egy személy vagy család, utoljára ezeket a különleges tárgyakat és a hozzájuk kötődő fogyasztási szokásokat adja fel. E mellékesen aránylag olcsón hozzáférhető eszközök nyújtotta lehetőségek még jószerével kihasználatlanok, a mindennapi élet szintjén jó ideig azok is maradnak, ugyanakkor már elemi szintű használatuk is olyan életmód-forradalmat jelent, amelynek perspektívái beláthatatlanok. Nem a tudásalapú társadalomról vizionálok, megteszi majd más, hanem a közvetlen kapcsolattartásról, elektronikus fényképezésről, levelezésről, informálódásról, az utazás, közlekedés megváltozott le-

hetőségeiről és így tovább. A mobiltelefon és társai a mindennapi élet szintjén; ha mást nem is, de annyit biztosan jelentenek, hogy egy éppen csak elviselhető munkahelyet (ha van), nehéz anyagi helyzetet, magányt, betegséget, öregséget, tartalmatlan fiatalkort áthidalhatóvá tesznek. Ez akkor is civilizációs áttörés, ha – nagy valószínűséggel – megszületett már az utolsó olyan nemzedék, amelyik még tömött könyvespolcokat láthat maga körül.

5. A 20. században lezajlott két nagy antikapitalista forradalmi hullám nem kevés doktriner hezitálás után rálátt az adott korszakok politikai ugrópontjára, arra az instrumentumra tudniillik, amely nem csupán az adott korszak társadalmi kríziseinek politikai megoldási eszköze volt, hanem akár a forradalom másnapján, esetleg már előtte úgyszólván mindenki számára érthető, követhető volt, mi több, tömeges és reális aktivitásra adott keretet. Súlyos, de nem megalapozatlan leegyszerűsítéssel 1905-1923 között a tanácsok (önigazgató közösségek) a tevékeny tömegemberek (Gramsci) természetes szerveződési és valódi részvételi centrumai voltak. 1945 után a forradalmi és a szociáldemokrata tömegpártok s egyéb szervezetek (kivált a szakszervezetek, ifjúsági szervezetek stb.), illetve az általuk megragadott állami-politikai hatalomban való – akár csak illuzórikus – részvétel bírt kellő vonzerővel. Már csak azért is, mert abban a szűk időintervallumban, amikor az új államalakulat eredeti funkcióját betöltötte, az államosítás, az állami ellenőrzés, az államgépezet kisajátítása, az állami oktatás és egészségügy megszervezése valóban progresszív volt – persze mihez képest. Az is igaz, hogy mindkét forma meglehetősen hamar kiüresedett és elbürokratizálódott, az antikapitalista célokat pedig vagy részben, vagy sehogyan sem teljesítette be, ám mindez semmit sem von le abból, hogy az antikapitalista baloldal szerveződési centrumai voltak. A tömegpártok és a

tanácsok rekrutációs bázisa – mutatis mutandis – egyaránt a szervezett, öntudatos, tanult nagyüzemi munkásság volt, az az osztály, amelynek maradványai manapság segélyből vagy nyugdíjból élnek, s szórakozásképpen olykor megnézik a régi munkahely telkén épült plázát.

6. A baloldali mozgalmak úgy nagy általánosságban egyfajta együttműködést, szolidaritást, altruista beállítódást telengettek fel, illetve alakítottak ki az emberek között. Ugyanakkor Marx már ezelőtt jó százötven évvel írt arról, hogy a kapitalizmusra jellemző általános konkurenciaharc amúgy magától értetődően a bér munkások között is megjelenik, melynek győgszere a közös érdekek felismerésén vagy felismertetésén, esetleg a humánus megfontolásokon alapuló szolidaritás. Bár tudható, hogy a mainstream által meghirdetett egyetemes nagy gazdasági verseny világméretekben pusztító, a mindennapi életben embertelen és halálos (ettől még realitás), a jelen társadalomban az élet szerves része. Egymás legyőzésének olykor igen nagy a tétje, a cél, mondhatni, az életben maradás – kenyérharc, pozícióharc és egyebek formájában; az együttműködés, a kölcsönös bizalom, a segítségnyújtás, azaz a Morál néne dohogására való odafigyelés fölösleges és ártalmas luxus.

7. Időben fel kell ismerni: Kelet-Közép-Európa, talán a volt Szovjetunió egyes utódállamai kivételével, a modern kapitalizmus győztes oldalára csöppent, azaz nem elszenvedője, hanem aktív résztvevője a harmadik (negyedik, ötödik) világ kirablásának, a környezet tönkretételének, a neo-imperializmusnak, a végképp leszakadtak féken tartásának. Ahogy lenni szokott, ebből a pozícióból következik, hogy valami mindenkinek, tehát az Ózd mögötti (a Zsil-völgyi, a Bielsko Biala környéki) lepukkadt bányászfalu románainak és téesszynyugdíjasainak is csurran-cseppen, ha más nem, az elemi létezéshez minimálisan szükséges fogyasztási javak

formájában. A baloldaliság ön(át-/újra)értékelése, a baloldaliság önkritikája a történelmi tapasztalatok feldolgozása, a realitások analízisére szokott épülni, a tömegek megragadása, aktivizálása, a spontán mozgalmak meg- és önszerveződése, hogy úgy mondjuk, ezzel jár együtt. Amennyire ismerjük baloldali eleink sikereinek titkát, az, úgy tűnik fel, részben abból állt, hogy kellő rezignációval felmérték: ha kilépnek az íróasztal mögül, kikkel, milyen emberekkel kell együttműködni az ismert – na jó, megismerhető – korproblémák megoldásában.

Most realista módon abból kell kiindulni, hogy a potenciálisan tevékeny tömegember keze ügyében a mobillal, kínai joggingban a tévé és a számítógép előtt ül. Megélhetése bizonytalan, munkahelyén kiszolgáltatott, kollégáit, főnökeit, beosztottjait utálja, mert fél tőlük, munkája valamely szellemi vagy fizikai részfeladat mechanikus ismételtetése, emberi kapcsolatai beszűkültek, az államban és intézményeiben, továbbá a politikai szervezetekben nem bíz, egyre mélyebbre keveredik a hitelfüggőségbe, s erőtlenség gyűjtőget betegségeire és nyugdíjára. Az órákon keresztül nézett tévéműsor hűen, tehát kellően zagyván és manipuláltan elé tárja a politikai látványt, a neten vázlatos ismeretekre tesz szert a globalizációról és a globális problémákról, valamint megsejdi, persze torzán, a kapitalizmus természetéről, a hazai és a világproblémákról.

Eltársak: hic Rhodus, hic salta.

Krausz Tamás

Miért beteg a baloldal a kelet-európai régióban? Visszatérünk-e a 19. századba?

Érdekes, hogy 1908 elején az akkor még Lenin által is csodált Kautsky *Marx Károly történelmi jelentősége* című brosrájában¹ a munkásmozgalom és a szocializmus egyesítésének kérdését a marxi tradíciónak megfelelően úgy vetette föl, mint az «elmélet és a gyakorlat egységének» valaminő létrehozását (ami a proletárság számára előfeltétel, ha a kapitalizmus forradalmi megdöntését, vagyis önmaga mint osztály felszámolását meg akarja valósítani). Már Kautsky utalt arra, hogy Marx előtt is tűztek ki szocialista célokat, „azonban csak szektákat hoztak létre, széttagolták a proletárságot, mert a szocialisták mindegyike a szociális kérdés megoldásának arra a különös módjára helyezte a fókust, amelyet ő fedezett föl. Ahány megoldás, annyi szekta.”²

A mai „betegség” diagnosztizálása nyilvánvalóan nem lehetséges történelmi szemlélet nélkül, hiszen a nem történelmi jellegű oknyomozás szükségképpen félrevisz a szubjektivistára, a politikai-ideológiai magyarázatok irányába. Ennek megfelelően a diagnózis és gyógyítás folyamatait sem lehet összekeverni, noha nyilván nem választhatók el egymástól. A magyar és kelet-európai antikapitalista³ (nem-kapitalista) baloldal «betegségének» diagnosztizálása ma már nem bizonyult feladat, hogy mást ne mondjak, végül is több mint 20 éve ezzel foglalkozunk az *Eszmélet* szerkesztőségében (az első néhány évben még a folyóirat konkrét létezése nélkül).⁴ Nehezebb a «mi a teendő?» kérdésre választ adni, hiszen nincsenek jelen egy kapitalista összeomlás és a közösségi értékekre alapozó új munkásmozgalom felemelkedésének társadalmi-politikai és pszichológiai feltételei sem a centrumországokban, még kevésbé az olyan szatellitállamokban,

mint Magyarország és általában a kelet-európai régió. Ami munkásmozgalmi önvédelem megmaradt Európában, az gyakorlatilag mind a régi szakszervezetekhez megy vissza; más kérdés, hogy Kelet-Európában a régi szakszervezetek erkölcsi kopása erőteljesebb volt, mint Nyugaton.

Sokan gondolták azt 1989 tájékán, főként a „naiv” nyugati baloldalon, hogy az államszocializmus összeomlása egy új, baloldali, szocialista fellendülés kiindulópontja lesz. A valóságban éppen az ellenkezője történt. Az egész baloldali kultúra került le – látszólag legalábbis – a történelem súlyllesztőjébe. De az nem világos, hogy milyen mélyre. Az viszont világos, hogy az államszocialista kultúra elhalálózása, amely még mélyen a Kádár-rendszerben kezdődött, és amit szimbolikusan is kifejezett Aczél György híres-hírhedt megfogalmazása: „a kultúra is áru”, jelentős mértékben aláásta a rendszerkritikai (antikapitalista) baloldal anyagi és erkölcsi pozícióit, társadalmi-szellemi befolyását egyaránt. Az autonóm közösségi kultúrának még olyan csúcsai, mint Ady és József Attila, vagy Tolsztoj és Solohov, Iszaak Babel és az egész későbbi szovjet irodalom, vagy Illyés és a háború utáni egész magyar szocialista irodalom is „átadta” a helyét a giccsnek, az üzleti irodalomnak az értelmiség közvetlen támogatásával. A jelenség ismert. Tehát a baloldali (autonóm közösségi) kultúra „kimúlása” az újkapitalizmus, a „szabadpiac” világában szükségképpen magával vitte mindazokat az életképesnek látszó elemeket, értékeket, elméleteket, tradíciókat stb., amelyek mindenfajta elnyomás tagadásából és egy szabad közösségi társadalom lehetőségéből indultak ki.⁵ Mivel ilyen antikapitalista kulturális értékrendben – elvben – érdekelt társadalmi csoportok, mindenekelőtt a nagyipari munkásság és a belőle kinőtt értelmiségi rétegek szociológiai és kulturális értelemben megszűntek létezni, vagy legalábbis oly mértékben átalakultak a rendszerváltás nyomán, hogy e

kultúra hordozására alkalmatlanná váltak, a rendszerkritikai értelmiség kis csoportjának szerepe e téren kétségtelenül megnövekedett.

Tehát az antikapitalista (közösségi) értékrend, törekvések és célkitűzések (társadalmi öngazgatás, társadalmi önvédelem, hatalomtól és piactól független szükségletek kielégíthetősége stb.) fenntartására, szellemi „újratermelésére” a rendszerváltás folyamatában megszerveződött struktúrák, mint az *Eszmélet* vagy a Baloldali Alternatíva Egyesülés (minként a hasonló szervezetek az egykori Szovjetunió területein és más, korábban államszocialista országokban) nem rendelkeztek sem társadalmi, sem anyagi forrásokkal. E tradíció alapján jelentős antikapitalista mozgalmak nem jöhettek létre. Ismétlem, a régi hagyomány elsüllyedt a piaci és reklámkultúra förtelmes tengerében.⁶ Ráadásul a fiatalok irtózatosságon mennek keresztül; egy olyan liberális agymosáson, hogy az új, represszív demokrácia a szabadság megtestesülése. És mint tudjuk, kényelmetlen és kockázatos a mainstreammel szembenemenni...

Nem meglepő, hogy a társadalmi önszerveződés és önvédelem szervezeti és eszmei mozzanatait csak kis körökben eresztettek gyökeret. (Magyarország még a kedvezőbb feltetelekkel bíró országok közé tartozik a balti államokkal, Horvátországgal vagy Romániával összehasonlítva.) A jelen helyzetben ebből következik elsőrendű feladatunk: a nagy szavak és forradalmi frázisok helyett ezeket a gyökereket kell első sorban ápolni, életben tartani. Tehát azt mondani, hogy az államszocializmus „államkapitalizmus” volt (kinevezni egy nem profittermelésre épülő rendszert kapitalizmusnak, ahogyan mondani szokták, „nem semmi”!), s mint ilyen, nem tartalmaz számunkra semmiféle progresszív hagyományt, vagy hogy „a baloldal ma szigorúan antileninista alapra épülhet” (mintha az orosz forradalom és benne Lenin

semmiféle progresszív antikapitalista hagyományt nem hozott volna létre!), tárgyilag téves, elméletileg helytelen, politikailag pedig örök időkre szektára ítélné az antikapitalista baloldalt.

Ez a helyzet azt mutatja, hogy alkalmazkodni kellene a történelmi múlt valóságos és nem steril folyamataihoz, a fennálló viszonyokhoz, ha nem akarunk a vallási kisközösségek, szekták sorsára jutni, ha nem akarunk csupán kisebbségi, emberjogi harcosok furcsa gyülekezetévé válni.

A rendszerkritikai baloldal számára a feladat alapján továbbra is a szerény szervezeti és kulturális eredmények megőrzése és népszerűsítése, a létező szervezetek, intellektuális csoportosulások kifinomult, intelligens összetartása, egyesítése a tevékenységi specifikumok megőrzése mellett. Az ilyen együttműködés alapját a szociális-gazdasági, politikai-szellemi és erkölcsi elnyomás konkrét formáival, a munkanélküliséggel, a szegénységgel, a rasszista, szociális vagy szexuális alapú kirekesztéssel, a közsféra és közfogyasztás pozícióinak további szétzúzásával, a rendszerből kisarjadó neofasizmussal, az erőszak világméretű kiterjedésével (Bush – Bin Laden) szembeni ellenállás képezheti. A rendszerkritikai csoportosulások Moszkvától Budapestig az elmúlt csaknem két évtizedben – s ennyiben a kép a jövőre vonatkozóan nem teljesen reménytelen – nemcsak szervezeteket, eszméket, hanem az együttműködés közös tapasztalatait is felhalmozták (egészen az antiglobalista vagy alterglobalista mozgalmakban való aktív részvételig). Eme relatíve új fejlemények életben tartása nemcsak az előbb említett egységesüléstől függ, hanem attól is, hogy e hagyomány alapján a rendszerkritikai erők képesek lesznek-e megőrizni cselekvési önállóságukat.

Am mindenütt a régióban két alapvető veszély bukkan fel. Az egyik a hivatalos szociálliberalizmusban (pl. Magyar-

ország) vagy szociálnacionalizmusban (pl. Oroszország, Szlovákia, Románia) való politikai feloldódás veszélye, vagyis fennáll a nemzeti burzsoázia vagy/és a multinacionális tőke vonzásában való elhalálozásunk veszélye.⁷ A parlamenti baloldal neoliberális eltorzulása, korrumpálódása (vannak, akik ezt szociáldemokráciának hívják!) fontos oka annak, hogy az új, antikapitalista baloldal olyan követeléseit is a jobboldal-szélsőjobboldal tűzi a zászlajára – felhasználva a szociális demagógia hitlerista hagyományát –, mint a társadalmi önvédelem, az „ellenhatalom kiépítése”, a privatizáció leleplezése és meggátolása, a közfogyasztás védelme a magánfogyasztás totális uralmával, a luxusfogyasztással szemben stb. Az értelmiség jelentős tömegeinek prostituálódását nem erkölcsi, hanem anyagi-hatalmi mozzanatok alapozzák meg, ezért a moralizáló beállítódások, amelyek oly jellemzők, teljesen terméketlenek, pusztá siránkozások.

A másik veszély belső eredetű, az előbbinek egyfajta el-lenpólusa, „az elvi tisztaságra”, a „tisztá antikapitalizmusra” stb. hivatkozó új szektásság, új dogmatizmus megjelenése, a munkásmozgalom korábban letűnt tévútjainak életre keltése,⁸ amely persze egész Európában megjelenik az antikapitalista társadalmi kezdeményezésekben (a «nemzeti romantika» és a «romantikus kommunizmus» irányzatai). A parcialitás, a részlegesség empirizmusa és az absztrakt univerzalizmus egymás rossz kiegészítői.

Ezekről a politikai és módszertani vonulatokról nemigen lehet elválasztani egy, a szervezeti és szellemi aprómunkát elutasító, elméletileg rendkívül labilis pozíciót – egy újfajta *megváltás-ígéretet*, amely hol «generációs érdekellettekre», hol a «tekintélyek uralmára» hivatkozva követeli a rendszerkritikai irányzat «teljes és végleges kiszakadását» a liberális-kapitalista szervezetestiségből.⁹ A «tanársegédek forradalma», a pusztán érdekracionalizáló ideológiák, magatar-

tásmódok megnyilvánulásai többnyire az értelmiség narcisztikus, magamutogató jellegzetességeivel állnak kapcsolatban, de saját személyes ambícióikon kívül nemigen kínálnak semmilyen reális megoldást a jelenlegi helyzetre vonatkozóan. Könnyebb senkit sem mozgósító, hangzatos álforradalmi jel-szavakat megfogalmazni és hirdetni, mint «beállni a sorba», vállalni a felkészülést az eljövendő nagy harcokra, ami sziszifuszi szervezeti, politikai és elméleti munka nélkül persze továbbra is elképzelhetetlen. Büntetés ez a hagyományos baloldal neoliberalizmusban (vagy nacionalizmusban) való feloldódásáért; tulajdonképpen magával a rendszerrel szembeni ellenállásnak a további leépülését idézi elő.¹⁰ Így válik mindkét «veszély» egyszerűen rendszerfenntartóvá. (Mindig a konkrét elemzés dönti el, nem pedig az absztrakt elvekre való hivatkozás, hogy mely cselekedet a helyes és miért egy adott, konkrét feltételrendszerben!)

A rendszerkritikai csoportosulások szervezkedése két évtizede több síkon is zajlik egyidejűleg, ugyanis mindegyik területen másféle feladatok láthatók el. A probléma akkor merül föl, amikor összekeverednek az egyes síkok, például amikor egy civil szervezet (Védegylet) – képletesen és példaképpen szólva – politikai jó szándékból egy jobboldali köztársasági elnökkel ajándékozza meg Magyarországot, vagy ha az antikapitalista mozgalmak tevékenységi irányát a benne lévő tagok pártpolitikai elkötelezettsége határozza meg, feladva az alapvető rendszerkritikai értékeket és törekvéseket.

A pártokban való politikai jelenlét számunkra természetesen mindig csak taktikai jelenlét, aminek alapfunkciója a rendszerkritikai mozgalmak „működésének” és propagandalehetőségeinek infrastrukturális és anyagi háttérét szolgálja; ennek a szerepvállalásnak a mai helyzetben reális, hasznos és hatékony ellenalternatívája nemigen van.

Még egy szót a „civil sík” autonómiájáról. A rendszert egészében támadó, egyfajta kulturális „ellenhatalomban” gondolkodó civil szervezetekbe tömörült csoportok lehetőségei jóval tágabbak, mint a pártpolitikai síkon adódó lehetőségek. Itt nyílik mód arra, hogy a társadalom szélesebb csoportjai előtt megmutassák, hogy nem egyes parciális kérdések (zöldek, szociális szerveződések, békeaktivisták stb.) különálló megoldásairól lehet szó, hanem a rendszer *egészének* átalakításáról. Az ún. civil mozgalmak, amelyek nem adták el lelküket a kapitalista ördögnek, azzal a legnagyobb problémával küzdenek, hogy miképpen lehet a rendszer alapproblémáit úgy megfogni, hogy ők maguk ne oldódjanak föl a rendszer által felkínált hamis alternatívákban, az ismert parcializálódásban. E „szétesettséget” jól példázó akció a NATO-radar mecseki áthelyezésének követelése. Az ügy persze fontos, de nagyon korlátozott hatékonyságú, mert hiszen ha máshová helyezik, akkor az a másutt lakó embereket fogja zavarni. Így az emberek nem értik meg, hogy a probléma maga a NATO, maga a rendszer. Ismét példaként említem a Védegylet nevű szervezetet, amelyben jó szándékú és jól szituált, de létbiztonságukban veszélyeztetett „középosztálybeli” fiatalok felvetik a rendszer számos alapproblémáját a környezetpusztítástól a háborús politikáig, de azt a – mi szempontunkból naiv – benyomást keltik, mintha ezek a problémák a kapitalista rendszer keretein belül megoldhatók volnának. De ebben van az erejük is. Ugyanis a rendszerkritikai baloldal úgy vélekedik, hogy magának a rendszernek a lényegét, a gazdasági-civilizációs alapjait kell kétségbe vonni és a társadalmi önigazgatás, a közösségi társadalom irányába túllépni, ám ezzel a távlatossággal kevés vonzalmat kelt a közeljövőben megoldásra számító, illetve a problémákat itt és most „megoldani képes” alternatívát követelő emberek körében. Ezért a velük való együttműködés

minden konkrét kérdésben, amely a rendszer fonákságait leleplezi, fontos és hasznos. A politikai jobboldalhoz való viszony kérdése persze egy önálló problematika, amely befolyásolja az együttműködés kereteit, lehetőségeit és színvonalát.

Ráadásul a rendszerkritikai baloldal mai gyengeségét erősíti az a tény is, hogy míg a tőke megtalálta a globális szándékainak megfelelő gazdasági, kulturális és nyelvi együttműködés szervezetét és általában strukturális formáit, a munka, a munkásosztály jelentős mértékben megmaradt egy sajátos nemzeti izolációban, legfeljebb a rendszerkritikai, alterglobalista értelmiségi csoportok szervezkednek a nemzeti munkásosztályok fölött. Ez az ellentmondás a fejlődés mai szintjén nem megoldott.

Végül van egy harmadik sík, az elméleti-intellektuális felkészülés, amely a rendszerkritikai értelmiség számára a mai korszakban a legfontosabb területnek tűnik, de erről fentebb és másutt már sok szó esett. Mindenesetre fontosnak látszik, hogy az elméleti felvilágosítás egyelőre nem képes eredményesen felhasználni az informatika új eszközrendszerét. Önálló honlapok hiányában sok rendszerkritikus sajnos olyan fórumokon képviseli antikapitalista nézeteit, amelyeken szélsőjobboldali demagógok is fejtegetik – és most tisztán intellektuális értelemben mondom – agyalágyult nézeteiket liberális üzleti (vagy nem üzleti, vagy ami még rosszabb, amatőr) vállalkozások keretében. Mindez a problémakör szintén egyfajta egységesülés elkerülhetetlenségének irányába mutat.

Végezetül a rendszerkritikus-antikapitalista irányzatok közül a „pártépítők” szándékairól szólva tennék egy utolsó megjegyzést. Egy valóban közösségi társadalom célkitűzését komolyan vevő politikai párt létrehozásához a következő dolgok minimálisan szükségesek: a) fellendülő munkásmoz-

galom; b) megfelelő infrastruktúra; c) milliárdos pénzügyi háttér, vagyis kapitalista támogatás (amelynek következményeit ismerjük, «feloldódás a rendszerben»). Arról nem is szólva, hogy a hagyományos pártelképzeléssel szemben a bér munka politikai szerveződését nem a polgári politikacsinálás síkján, hanem a társadalmi-kulturális ellenhatalom eszközeként kell létrehozni olyképpen, ahogyan Marx annak idején elvileg felvázolta a *Kommunista Kiáltvány*ban. Ebben az értelemben e „párt”, mint a „társadalmi ellenhatalom” intézménye, talán már a létrejövés folyamatában van. Minden szervezeti sietség csak a szektarianizálódás tendenciáit erősíti, miközben az ilyen pártot létrehozni igyekvők éppen az ellenkező céllal kívánják a szervezeti egyesítést végrehajtani. Kellő türelemmel és főleg a fiatal generációk támogatásával talán még mi is megérhetjük e régióban a közösségi mozgalmak reneszánszát.

Jegyzetek

- ¹ Karl Kautsky: *Marx Károly történelmi jelentősége*. Budapest, 1919. (Ford.: Garami Ernő.)
- ² Kautsky: i. m. 45–46.
- ³ Az antikapitalista baloldal fogalma lényegében azt jelenti, hogy elméletileg a marxi tudományos örökségből indulunk ki, vállalva a kapitalizmus meghaladásának minden olyan hagyományát, amely a közösségi társadalom, azaz a közvetlen demokrácia, a társadalmi önkormányzás felé mutat. Politikailag-gyakorlatilag pedig egy olyan utat próbálunk egyengetni, amely mindenfajta elnyomás meghaladásának minél kedvezőbb lehetőségét bontakoztatja ki. Az a baloldal, amely nem törődik azzal a kérdéssel, hogy vajon egyik vagy másik cél megvalósítható-e, amely nem keresi a célokhoz

vezető különböző gyakorlati utakat-módokat, az «átmeneteket az átmenetekben», az nem illeszkedik a marxi tradícióba.

- ⁴ Nemrégén egy egész kötetet publikáltunk az «előtörténet» témakörében: Krausz T. – Szigeti P. (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések, viták, tanulságok.* L>Harmattan, Budapest, 2007.
- ⁵ Ha volt és van a magyar baloldalnak «fenntartható» jeles hagyománya, az éppen az elméleti kifinomultság (utalok itt Szabó Ervinre, Lukács Györgyre, Kunfi Zsigmondra, nem is említve az 1945 utáni nemzedékeket). Ebből is következik, hogy nem adható föl az 1960-as évek «marxista reneszánsza» sem a maga autentikus szocializmusfelfogásával (Tőkei, Heller, Márkus, Mészáros István és mások), noha tudni kell, hogy követőik száma egyelőre csak arra lesz elegendő, hogy ne pusztuljon ki teljesen e hagyomány. (Tipikus jelenség, hogy azóta már Heller Ágnes is – sokezeredmágyával – köntörfalazás nélkül átvált a polgári osztály oldalára.)
- ⁶ A baloldali kultúra eltűnésének jellegzetes vonása, hogy a baloldali hagyományhoz kapcsolódó emberek jelentős tömegekben már «komoly dolgokat nem olvasnak», az elméleti és tudományos irodalom jelentőségét veszítette, amiről nem régen érdekesen számolt be egy, a jobboldalhoz kapcsolódó könyvkiadó vezetője a *Népszabadságban*. A jobboldal viszont „rászokott” az olvasásra, de ismert módon persze főképpen a szélsőjobboldali szennyirodalomra vevő.
- ⁷ E kérdésről több összefüggésben írtam már, legutóbb az *Eszmélet* 71. számában: Merre tovább – melyik úton? Vitaindító tézisek a globalizációkritikai «civil mozgalmak» jellemzőiről és perspektíváiról a kelet-európai tapasztalatok fényében (5–12.).
- ⁸ A politika beleette magát a civil ellenállás szöveteibe is. Előkerültek a politikai küzdelmek réges-régi kelléktaíraiból is

mert kifejezések, miszerint csak «osztályharcos antifasizmusról» lehet szó, amely arra a «tartalmas» gondolatra megy vissza, hogy «a demokrácia és a fasizmus rokonságban állnak egymással», csupán a kapitalista állam különféle megjelenési formái – innen azután már csak egy lépés az ismert szektás tézis, amely a szociáldemokrácia vagy a kommunizmus «fasiszta természetéről» értekezik nagyon radikális hangnemben. Az ilyen gondolkodásban az elmélet és gyakorlat különbsége teljes egészében eltűnik, a jelenhez való bármilyen artikulált viszony gyakorlatilag lehetetlenné válik. A másik oldal azt nem akarja látni, hogy a neoliberális politikai és szociális programok maguk teremtik meg a szélsőjobboldal felemelkedésének feltételeit, közegét, noha ettől persze ok és okozat még nem lesz azonos egymással...

- ⁹ Ez a pozíció gyakran fogadtatja el magát olyan erkölcsi hittelekkel, hogy nem piszkolja be a kezét a liberális, szociál-liberális polgári szervezetekből eredő alapítványi pénzekkel – kvázi, piszkolják be mások! Ők csak felhasználják ezeket a pénzügyi forrásokat. A moralizálás így válik erkölcstelen képmutatássá: élösködjünk, de tagadjuk a felszínen a polgári intézményekkel való kapcsolatunkat.
- ¹⁰ Gyakran elfelejtjük Kautsky régi megfigyelését a szervezeti konfliktusok jelentőségéről (amely egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a politikai-gyakorlati és az elméleti összefüggések összekutyulása, a dilettantizmus és az amatőrizmus, a szakadások és szakítások szervezeti ügyekben magának a kapitalista rendszernek a kezére játszanak): «De aligha volt valaha is olyan marxista vagy olyan marxista csoport, amely pusztán elméleti eltérések kedvéért szakadást idézett volna elő. Ahol szakadások következtek be, ott mindig gyakorlati és elméleti, mindig taktikai vagy szervezeti ellentétek okozták azokat, és az elmélet csak bűnbak volt, amelyre ráhárították az összes elkövetett bűnöket.» (Kautsky: i. m. 51.)

Kunfi Frigyes

I. A történelemben nincsenek csodák. Magyarország közepesen-fejlett ország volt 1989 előtt, s ma is az. Aki ismeri a világrendszer-elméletet, az ennek okait és feltételeit is érti. Mégis sok minden megváltozott: az új rendszer a jó évtizedes visszaesés után, 1998-tól, immáron a multikkal együtt számolva elérte korábbi kibocsátási szintjét, de azt sokkal differenciáltabban, polarizáltabban, a tulajdonosi és hatalmi pozíciók függvényében, tehát igazságtalanabbul osztja el, mint a régi. Innen a hárommillió szegény és a csekély számú nagyon gazdag ember. A politikai passzátszelet azonban nem Magyarországon kezdik fűjni. A politikai tagoltság alakulása egy országban egyfajta visszatükröződése a fennálló társadalmi erőviszonyoknak. Nem mechanikus tükröződése, mert minőségileg is más, mint az alapjukul fekvő viszonyok, de a kor uralkodó politikai nézetei, észjárásai, gondolkodásmódjai a létviszonyok egyfajta lenyomata. A polgári, magántulajdonosi berendezkedésre épülő társadalom kifejeződése politikai társadalmunk szerkezete. Sokaknak, mindenekelőtt magántulajdonosoknak, felső menedzsereknek és technokratáknak, a politikai osztálynak és a vezető értelmiségi, média- és kulturális elitcsoportoknak megvan a konszenzusuk abban, hogy nem akarnak posztkapitalista ideológiákat terjeszteni. Ebben liberálkonzervatív, tehát polgári konszenzus van közöttük. Az állami-politikai felépítmény, az ideológiai államapparátusok, de maga a parlamentarizmus sem kedvez annak, hogy a rendszeren belüli ellenzéki ségen túl a politikai életvilágban és intézményeiben az ellentársadalom igencsak szunnyadó, embrionális erőit támogassa. A munkatársadalom szervezettsége és öntudata pedig – szemben a győztes, osztálytudatos polgársággal – magánvaló, kifejeletlen (Klasse an sich) állapotában van.

II. Látni kell: a centrum országaiban sem sokkal jobb a helyzet, ha nem Magyarországhoz, hanem korábbi önmagukhoz viszonyítjuk őket. Immár majdnem negyven éve nem volt rendszert megrázó felfordulás, sehol, 1968 óta. Hatalmi befagyás jellemzi ezeket az országokat. Élvezik, és népességüket nagymértékben pacifikálja is, hogy rendszeresen pótlólagos erőforrásokhoz jutnak a világgazdasági és geopolitikai függési viszonyok következtében a félperifériákról s perifériákról. Ez összetartja az euroatlanti integrációt, amelyhez Magyarország a NATO-ba és az EU-ba való belépéssel csatlakozott – anélkül, hogy a népesség 9/10-nek életlehetőségeiben a centrum ún. középosztályának nivóján állna. De sokan erről álmodnak, s úgy veszik, mintha az álmok nem hazudnának. Mások: multik jól megfizetett, napi 13-15 óras feszített munkát és állandó készenlétet produkáló menedzserei pedig (egyelőre) elfogadják kizsákmányoltságukért cserébe a fogyasztói és a presztízsjavakból való részesedés kissé elidegenedett életmódját. «Életem a cégem» – importált minta, de bevett. A munkanélküliség és elszegényedés árnyékában hatásosak a fegyelmező társadalom formális-demokratikus *facade* mögötti fegyelmező mechanizmusai. Ezek is hazai realitások.

III. Nem az államszocializmus, hanem a kapitalizmus győzelme takarította el Magyarországon a közélet és a politikai nyilvánosság mértékadó fórumairól a kapitalizmuskritikus és antikapitalista erőket. Nehéz tudomásul venni ezt azoknak, akik nem ilyen lovat akartak, de ilyen vagy olyan módon támogatták a rendszerváltást – mert több-kevesebb törvényszerűséggel mégiscsak azt kapták, amit kaphattak. *A la guerre comme à la guerre* – tartja a francia mondás, itt és most: a kapitalizmust a kapitalizmus törvényei szerint játszószák. Marginalizálódott az antikapitalista baloldal, mert bár szellemileg, tudományosan és kulturálisan létezik, de tény-

kérdés: nem vagy nem jelentős politikai tényező. Szervezeti befolyásra és médiatámogatásra nem tudott szert tenni, a hatalom pedig – jellege következtében – ebben nem fogja segíti.

IV. Autonóm munkáskultúra és a társadalmi csoportokhoz tartozás tudata helyett mindenütt elszigetelt, korlátozottan önző egyéneket, izoláltságot látunk, ahol nem természetes és szerves érintkezési formák, hanem egy közénk iktatódott közeg, a média kapcsolja össze s formálja meg az alapvető mondanivalókat. Ennek a társadalmi munkaszervezeti és üzemszervezési formák átalakulásán túl információs, ideológiai és intézményes összetevői is vannak. A munkahelyekről népszavazással kitiltott politika eleve *outra* tette a munkásmozgalom szervezési lehetőségeit. Messze attól népességünk, hogy át- és túlláthasson a hazai politikai tagoltságon és a kissé irányított politikai nyilvánosságon. Azon, ahol a jobboldal szociális téren plebejus felhangokat hallatva balról akarja előzni a baloldalt, míg a parlamenti baloldal gazdasági téren – és némelykor ideológiailag is – jobbról akar túltenni a jobboldalon, új baloldali blairizmusával. Liberalizálódó szociáldemokrata párt és nacionalista, konzervatív jobboldali radikalizmus a fő kínálat és törésvonal, amit két kisebb párt, az SZDSZ és az MDF egészít ki (nem számítva a KDNP-t, amely a FIDESZ-MPSZ hátán, taktikai okokból került csak be az országgyűlésbe). Csoda, bár a kiélezett küzdelem vonzása sok mindent magyaráz, hogy kettejük éles küzdelmét átvéve olyan magas a választásokon a részvételi hajlandóság, mint 2002-ben (70,5 és 73,5% az első és a második fordulóban) és 2006-ban (67,8 és 64,4%) volt. Mutatja, hogy a kormányzati hatalomért folyó harc milyen jól „eladható”, milyen jelentős befolyást gyakorol a közvéleményre. Tehát Magyarországon még egyáltalán nem fáradt meg a pártok parlamenti politizálása. Sajnos, TGM – feltehetően –

csak kevesekkel együtt gondolja úgy, hogy „A pártrendszernek annyi. Vágod?” (*Élet és Irodalom*, 2007. január 18.). A parlamentarizmus pedig egy olyan politikai szerkezet és működésmód, amely alapvetően a fennálló újratermelésére való, s a rendszer konfliktusainak a rend keretein belül történő kompromisszumos kezelésében erős. Nem pedig nagy társadalmi változások politikai intézményesülése. Ilyen módon az aktuális és legális politikai küzdelmek tétje a polgári demokrácia védelme az «Autoritát nicht Majoritát» jobboldali és szélsőjobboldali törekvésekkel szemben, amely könnyen nemzetietlennek nyilvánítaná s politikai kutyaórla zárná a csak mégoly szórványos rendszerkritikus erőket.

V. Néma kulturális avangarde a marginális csoportoknál szerencsére jelen van – távol attól, hogy az osztály és politikai szerveződés iskoláját végigjárják. Inkább csak a negatív, kvázi gépromboló fókán állnak. Az anarchista érzületekben rejlő kritikai potenciálnak pedig csak akkor van pozitív hatása, ha nem idegenkedik a tanulástól, s a tudással akar leleplezni. Az egykor önszerveződő munkásmozgalomban az volt a legnagyobb, hogy – találkozással szerves értelmiséggel – képes volt erre. A gazdasági, a politikai és az ideológiai harc együttes felvállalásához messze nem jutottak el az ebben érdekelt tömegek, s félő, hogy a manipulatív tömegdemokrácia tanulópénzét még sokáig fizethetik – és fizetik. Múltba forduló, sérelmi nacionalizmus, idegengyűlölet, „Extra hungariam non est vita” szupremáciagondolat és valóság ad retrográd tartalmakat annak a jobboldali populizmusnak, amelynek helyét egykor jórészt plebejus demokratizmus, szocializmus és humanizmus foglalta el. Nem mindegy. Amikor a „világsszellem” jobbra tart, a hazai harmadikutasok is keresztény-nemzeti befolyás alá kerülnek. Ha balra tartana, akkor a plebejus-demokratikus, szocializtikus tendenciák erősödnének fel soraikban.

VI. A szociáldemokrácia 1989/91 után objektíve esett ki a polgári liberalizmus és a politikai kommunizmus közötti harmadik erő helyzetéből, miáltal történelmileg nagyrészt funkciótlaná vált. Itteni néppárttá válásával nálunk mára elvesztette szociális bázisát, plebejus arculatát (ami 1998 előtt mégiscsak megvolt). Szocialista világnézetet, társadalom- és történelemfelfogást nem lehet helyettesíteni a „szabadság, egyenlőség, szolidaritás” értékkanonjával és a szociálliberalizmussal; az törvénytörő kiüresedik. Politikai identitásának súlyos tehertételei kerültek elő, s lassan csak annyiban baloldali, hogy a jobboldal ellenfele a kormányzati hatalomért folytatott küzdelmében. Ez erőteljesen formális viszonymeghatározottság: a szélsőjobbhoz képest a mérsékelt jobboldal balra van, akárcsak utóbbihoz képest a centrum. Komoly identitásválság állt elő, mert a polgári radikalizmus nyugatosságát előtérbe állító, felzárkózást ígérő MSZP iránytűjéről a tapasztalat mutatja meg, hogy téves: EU-tagokká úgy váltunk, hogy ettől nem leszünk a centrum tagjai (kivéve a népesség kb. 10%-át, amely anyagi helyzetében, életmódjában, szokásaiban ott van). Komoly politikai innovációra volna szükség az identitásválság meghaladásához. Ennek lehetősége csekély, mivel a hazai nehézségek mellett az EU-ban is háttérbe szorult a szociális Európa vonulata. Továbbá már valaminő csökkentértékűségi pszichózis teljesítményrontó hatása is érződik a hazai baloldalon.

VII. Új fellendülés csak felhalmozódó tapasztalatok és új válságok nyomán lesz lehetséges, mert még a rendszerváltás utáni tanulópénzt fizeti a magyar társadalom vert szeregeinek zöme. (Szemben a polgári osztály réteg- és elit-szervezeteivel, tulajdonosaitól függő médiaértelmiségével, korporációival és pártjaival, melyek igencsak osztálytudatosak, kifejtettek.) Előbb a társadalmi önvédelem magasabb

szintjére, jobb szakszervezetekre, egyáltalán: a versenyszférában szakszervezetekre s baloldali mozgalmakra kellene szert tenni ahhoz, hogy a szellemi baloldal hatni tudjon a politikai tagoltság alakulására. Legyen anyagi szubsztrátuma. Az új társadalmi mozgalmak (ATTAC, Magyar Szociális Fórum, békemozgalom, feminizmus, s némely nem jobboldali zöldszervezet) helyes törekvései sem váltanak ki komolyabb visszhangot – miközben, ne feledjük, a jobboldal, a polgári körök permanens offenzívában tarthatók. Ez mutatja a jelenlegi elégedetlenség irányának artikulációját. Egyelőre nem lehet látni a kitörési pontot. Ez azonban nem jelenti, hogy ne kellene készülni rá. Teljesen elhanyagolt az egyetemen, felsőoktatásban végzett felvilágosító és szervezőmunka – pedig a jövő értelmiségének tudata a tét. A kritika fegyverével bátrabban kellene élni ahhoz, hogy megerősödjön a tőkés világrendszerrel és a hazai félperifériás állapotokkal szembeni másként gondolkodás szabadsága.

Marc Pittaway

Miért „beteg” a magyar baloldal? Első pillantásra különösnek tűnik a kérdésben rejlő feltételezés. Szélesebb perspektívából nézve a magyar baloldal nem betegesebb, mint az egész európai baloldal, sőt, némi okkal azt gondolhatjuk, hogy jobb állapotban van, mint az utóbbi. Hiszen a 2002-es és a 2006-os parlamenti választások azt mutatják, hogy az MSZP a maga 42, illetve 43%-os eredményével – legalábbis nemzeti szinten – a legsikeresebb poszt-szociáldemokrata párt az Európai Unióban, noha igaz, hogy nincs magyar megfelelője azoknak a baloldali zöldpártoknak, amelyek számos szabadelvű, baloldali érzelmű választót „hódítottak el” a szociáldemokrata pártoktól a nyugat-európai államok-

ban. A szocialista szélsőbalnak nincsen számottevő támogatottsága a választók körében; ez azonban Nyugat-Európa nagy részére igaz, gondolok itt az eurokommunizmus csaknem teljes eltűnésére Franciaországban és Spanyolországban, vagy a brit szélsőbaloldal kudarcára, hogy profitáljon a kormány iraki háborús politikájának hazai népszerűtlenségéből. A magyarországi szakszervezetek helyzete meglehetősen siralmas; ez azonban megint csak nincs nagyon távol a nyugati országok tapasztalatától – elég itt megemlíteni, hogy Franciaországban a foglalkoztatottak kevesebb mint 10%-a szervezett, amit a magas munkanélküliség és a rugalmas munkaerőpiac terjedése is magyaráz.

Ez a felszínes kép azonban nagyon is félrevezető lehet. Először és legnyilvánvalóbban, miközben a magyar példa nem tér el az európai trendektől, a baloldal helyzete kontinensszerte nem megnyugtató. Nicolas Sarkozy győzelme a francia elnökválasztáson 2007 májusában aláhúzza, milyen mértékben veszítették el a baloldali politikai mozgalmak a kezdeményezőkézséget, hogy hiteles válaszokat adjanak az európai társadalmak szociális problémáira, egyúttal pedig megmutatja, milyen sikeresen töltötték be az elmúlt évtized vége óta a „mainstream” által elhagyott űrt a posztmodern jobboldali populisták, akik a neoliberalizmust ultranacionalizmussal és tekintélyelvűséggel vegyítették, hogy hatalomra kerülhessenek. Ahol poszt-szociáldemokrata pártok maradtak kormányon, mint Britanniában, engedményeket tettek ennek az agendának úgy, hogy sokszor „meghaladják” a hazai jobboldalt a bűnözés, a bevándorlás és természetesen a külpolitika egyes kérdéseiben. Az „új” szociáldemokrácia kontinensszerte feladja a társadalmi egyenlőség gyakorlata iránti elkötelezettségét, még akkor is, ha retorikájában rábólint erre a politikára. Miközben a zöldpártok felszívták a szociáldemokrata protestszavazókat, kormányzati teljesítmé-

nyük – a *la gauche plurielle* részeként Franciaországban 1997 és 2002 között vagy Németország vörös-zöld koalíciójában 1998 és 2005 között – nem azt mutatja, hogy gyakorlati, hiteles és radikális megoldásokat tudnának adni azokra a problémákra, amelyeket a posztfordista kapitalizmus vet fel a mai Európában.¹

Másodszor, Magyarország szocialista pártja maga is küszködik ennek az „új” poszt-szociáldemokráciának számos problémájával. Jó okunk van rá, hogy azt gondoljuk, választási sikerét nagyban köszönheti egy vezérelvű jobboldaltól való általános félelemnek, amely sok baloldali vagy liberális érzelmű, nem feltétlenül MSZP-szimpatizáns választópolgárt hajtott a fő, nevében legalábbis baloldali párt táborába. A 2002 óta hatalomban levő kormányok teljesítményét leginkább egy kifeszített kötélen való egyensúlyozáshoz hasonlíthatjuk. Egyfelől megpróbálták biztosítani a gazdasági fejlődést Magyarország európai piaci integrációjával, alkalmazkodva az Európai Unió követelményeihez, abban a reményben, hogy a nyugat-európaihoz képest relatíve olcsó munkaerő révén elérhető a gazdasági növekedés. Másfelől, miután felismerték, hogy a társadalom és számos támogatójuk nem tartja elfogadhatónak a fenti stratégia társadalmi költségeit, megpróbálták az állam segítségével feltornászni a jövedelmeket. Ez a „flastrompolitika” 2006 tavaszára riasztóan növekvő államadósságot és érezhető nyugtalanságot eredményezett a pénzpiacokon és az Európai Unióban, ami kikényszerítette a megszorító politikára való áttérést. Ez azonban azzal járt, hogy az elmúlt évben jócskán megcsappant a szocialista párt politikai támogatottsága. Miközben a jobboldaltól való félelem a 2010-es választásokon is megmentheti a szocialistákat, ez egyszerűen elkenődözi egy életképes, balközép politikai stratégia kialakításának kudarcát. Azok, akik a baloldalon

«rendszerkritikus» pozíciókat támogatnak, szintén adósok maradtak egy vonzó alternatíva felvázolásával. Ez a szélesebb európai minta magyar változata; a szocialista rendszerek összeomlása, a globalizáció hatása a pénzüpiacokra, valamint a társadalmi és gazdasági privatizáció, amely atomizálta az európai társadalmakat, kevés teret ad az alternatíváknak, annak ellenére, hogy a posztfordista kapitalizmus Európa-szerte gyenge teljesítményt produkált az elmúlt két évtizedben. Érdekes azonban alaposabban megvizsgálni ezt a magyar változatot, mivel az elemzéssel számos olyan kérdésre is rámutathatunk, amelyet bármely baloldali alternatívának végig kell gondolnia, ha meg akarja haladni jelenlegi helyzetét.

A baloldal hitelességének központi problémája, hogy nem tud járható alternatívát felmutatni azzal a gazdaságpolitikával szemben, amelyet 1989 után folytattak a különféle kormányok, annak ellenére, hogy bebizonyosodott: Magyarország világgazdasági integrációjának számos olyan következménye van, amely sokak szemében illegitimé teszi a jelenlegi helyzetet. Ezt részben Magyarországnak a nyugati szomszédjaihoz fűződő viszonya is magyarázza. Miközben Magyarország mind földrajzilag, mind pedig kulturálisan egy közép-európai térben helyezkedik el, hasonlóképpen Ausztriához, Észak-Olaszországhoz, Dél-Németországhoz és Svájcchoz, életszínvonal tekintetében messze lemarad ezektől az országoktól; az óriási gazdasági szakadék áthidalása tehát talán a legfontosabb kérdés a lakosság szemében. Ha ezt a különbséget sikerül annyira lecsökkenteni, hogy a magyarok úgy érzik, életszínvonaluk nagyjából megfelel nyugati szomszédjaik életnívójának, akkor a rendszerváltás és az uniós tagság hosszú távon sikeresnek fog számítani; ha azonban a különbség megmarad, kudarcként fogják értékelni az elmúlt két évtized politikai változásait.

Sok „rendszerkritikus” baloldali kevésbé optimista a magyar siker esélyeit illetően. Azt gondolják, hogy mivel az ország perifériásan integrálódott az európai gazdaságba, ez örökös perifériás szerepre kárhoztatja az európai és a globális gazdaságban. Ez először is problematikus, mert nem sokkal több, mint reménytelenségbe való menekülés; másodszor, megkerüli a baloldal hitelességi válságának egyik fő okát – nevezetesen az államszocializmus szerepét a magyar és a nyugat-európai életszínvonal közötti szakadék kiszélesítésében. A legújabb összehasonlító gazdaságtörténeti elemzések fényében el kell vetnünk azt a tézist, hogy az államszocializmus elősegítette a felzárkózást. Igaz, hogy 1910-ben Magyarország az európai gazdaság félperifériáján helyezkedett el, az egy főre eső GDP nagyjából megfelelt Olaszország vagy Spanyolország GDP-jének, és lényegesen felülmúlta Portugáliáét és Görögorszáét. 1950-ben, miközben Olaszország lehagyta a többieket, Magyarország GDP-je egy szinten volt Spanyolországéval, Portugáliáéval és Görögorszáéval. 1973-ban Magyarország lemaradt az utóbbi három ország mögött – és 1989-re még nagyobbra nőtt a szakadék.² Miközben a majdnem teljes foglalkoztatottságon és tömegfogyasztáson alapuló «irányított kapitalizmus» fénykorában az ibériai államok és Görögország profitált a fordista gazdasági növekedésből, az államszocializmus intézményei és gyakorlata lényegesen lassabb gazdasági növekedést produkált. Noha az államszocializmus – különösen annak kádárista változata – létrehozott egy modern, relatíve egyenlő, jóléti társadalmat, ez nemcsak a politikai legitimáció deficitjén, hanem olyan gyenge gazdasági bázison nyugodott, amely évről évre szélesítette a szakadékot Magyarország és Nyugat-Európa saját perifériája között. Így aligha meglepő, hogy a magyar lakosság az 1980-as évek végén a bukott rendszerek lomtárába száműzte az

államszocializmus gazdasági intézményeit és velük együtt a szocializmus koncepcióját mint gazdasági alternatívát, és azóta sem mutatkozott érdeklődés ezek feltámasztása iránt.

Hogy ezt a hitelességi krízist megoldja, a baloldalnak pontos elemzést kell adnia arról, hogy mi történik Magyarországon és közvetlen európai szomszédjainál. Rámutathat arra: az a hit, hogy az államszocializmus bukása után a szabadpiaci gazdaságpolitika a megváltás útja, veszedelmes illúzió lehet. 1950 és 1973 között az államszocializmus gyenge gazdasági teljesítménye a nyugat-európai kapitalizmushoz képest nem viszonyítható a mai posztfordista kapitalizmushoz. A háborút követő nyugat-európai növekedés – amelyből az olyan perifériális államok, mint Spanyolország, Portugália és Görögország profitáltak – a tömegtermelés és -fogyasztás elterjedésén alapult, amelyet megerősített az európai centrumországokban a jóléti állam kiépülése és a központosított béralku. A kapitalizmusnak ehhez a változathoz – amelyet gyakran fordizmusként is emlegetnek – például Franciaországban is a gazdasági tervezés kapitalista formái társultak, és nem a piacialapú modellek, amelyeket annyira szeretnek a mai neoliberális közgazdászok.

A fordista növekedés feltételei, amelyek lehetővé tették az olyan országoknak, mint például Ausztria, hogy felzárkózzanak az európai kapitalista gazdaság hagyományos északnyugati centrumához, az 1970-es évek közepe óta hiányoznak. A pénzügy és kereskedelem globalizációja és az európai gazdasági integráció folyamata kevesebb lehetőséget hagy a nemzetállamoknak arra, hogy szabályozzák a hazai gazdasági keresletet. A termelés jelentős részének kihelyezése Közép- és Kelet-Európába az 1990-es években, illetve egyre inkább Dél- és Kelet-Ázsiába, strukturális munkanélküliséget hoz létre a nyugat-európai centrumban, és párhuzamosan növekszik a munkahely elvesztésétől való félelem. A nemzet-

közi versenyképesség mantrája jegyében ezen államok is megnyirbálják a jóléti kiadásokat. Még Nyugat-Európa leggazdagabb centrumországaiban is relatív szegénységben él a lakosság egyharmada.

Magyarország és persze közép- és kelet-európai szomszédjainak a kapitalista piacba történő integrációja alapvető szerepet játszott a szélesebb európai gazdaság átalakításában. Az olyan államok, mint Magyarország, egyszerre voltak haszonélvezői és áldozatai ennek a folyamatnak. Az európai gazdaság átrendeződésével a szakképzett munkát igénylő ipar az alacsonyabb munkaerőköltség vonzásában kelet felé vándorolt; miközben krónikus munkanélküliség sújtja a Ruhr-vidéket, a volt keletnémet régiókat versenyképtelenné tette a német újraegyesítési szerződés, vagy említhetjük itt a francia Nord-Pas-de-Calais-t, több száz kilométerrel keletebbre új ipari régiók épülnek ki. A Cseh Köztársaság, Magyarország, Szlovénia és Szlovákia profitált a termelés kihelyezésén alapuló beáramló befektetésekből – több magyar régió és ipari központ, például Győr gazdaságát nagymértékben átalakította ez a folyamat. Másoknak azonban, elsősorban a keleti megyék agrárgazdaságának, reménye sincs arra, hogy bekapcsolódjon a folyamatba – a munkaerő túl „drága” a szakképzettséghez és a földrajzi fekvéshez viszonyítva. A munkáltatók így inkább még keletebbre, Romániába viszik a munkát, vagy teljesen elhagyják az európai kontinenst. Számos ok miatt azonban még az ésszerű növekedés is óriási egyenlőtlenségeket takar. Az egyedüli csoportok, akik problémamentesen hasznot húznak ebből a folyamatból, az európai felső- és középosztályok, akik a kihelyezett termelés miatt olcsóbban vehetik meg a luxuscikkeket, illetve a finansziális szolgáltatásokon nyugvó gazdaságok és régiók – mint például London –, ahol hasznosul a folyamatból származó profit.

Ez a folyamat, amelyben a felzárkózás címkéjével látják el a dömpingexportot, további veszélyeket rejt magában. A külföldi tőke kegyeiért vívott versenyben az államok egyre reakciósabb gazdaságpolitikát részesítenek előnyben – jó példa erre a jóléti állam feladása, a bérszinteket ért kritika, a regresszív adópolitika 2002 és 2006 között Szlovákiában, amelyet nemcsak Nyugat-Európában ajánlottak „receptként”, mint tette azt a konzervatív *Frankfurter Allgemeine Zeitung* a Bundestag-választásokon 2005 szeptemberében, hanem megakasztotta a magyar államnak azon kísérleteit, hogy néminemű szociális védelmet biztosítson a saját állampolgárai számára. Ironikusan azt mondhatjuk, hogy Magyarország „utoléri” majd Nyugat-Európát, de nem azért, mert követi az európai szociális modellt, hanem mert – hasonlóan Nyugat-Európaéhoz – nagyon egyenlőtlen társadalom lesz, ahol a lakosságnak talán a fele élvezi majd a „nyugat-európai” életszínvonalat, miközben a másik fele menthetetlenül kirekesztődik a „jóléti” társadalomból. A baloldal lényegi feladata, hogy felismerje, artikulálja és megakadályozza ezt a veszélyt. Ennek elengedhetetlen feltétele egy valóban európai politika kialakítása, amely annak felismerésén és elismerésén alapul, hogy az európai szociális modell előnyeit a kelet-európaiak éppúgy élvezhetik, mint a nyugatiak, vagy pedig nagy biztonsággal megjósolható, hogy az előnyökből mind a két fél kimarad.

Jegyzetek

- ¹ Gerassimos Moschonas: *In the Name of Social Democracy: the Great Transformation: 1945 to the Present*. London – New York: Verso, 2002, 73-212.

- ² David F. Good – Tonghsu Ma: The economic growth of Central and Eastern Europe in comparative perspective, 1870–1989. *European Review of Economic History*, 2 (1999), 111.

Fordította: Bartha Eszter

Szalai Erzsébet

A rendszerkritikai baloldal jelenéről és jövőjéről

Írásomban csak a kapitalizmusra mint a fennálló társadalmi összrendszer teljességére *kritikailag* reflektáló baloldallal foglalkozom – tehát a hatalmon lévő politikai baloldallal nem vagy csak érintőlegesen. Másrészt, mivel a kelet-európai kritikai baloldal helyzetét és perspektíváit nemrég megjelent könyvemben már taglaltam, itt és most csupán annak magyarországi jelenével és jövőjével foglalkozom.

Egyetértve a körkérdésben rejlő helyzetértékeléssel, a magyar kritikai baloldal gyenge és megosztott – számos ok miatt.

Legelsősorban azért, mert nem áll mögötte munkásmozgalom. A magyarországi munkásság utoljára az 1956-os forradalom idején szerveződött osztállyá, ezt követően azonban a Kádár-rendszer informális, egyéni különalkukra épülő szisztémája tökéletesen blokkolta a mozgalmi energiákat. A kétségkívül jelentős anyagi gyarapodást hozó felemás polgárosodási folyamat pacifikálta a munkásságot (is) – ezért volt lehetséges, hogy az (a még nagyobb anyagi gyarapodás reményében) gyakorlatilag szó nélkül tűrte a politikai rendszerváltást követő radikális piacosítási folyamat beindítását (a piacosítás enyhébb formában már az 1968-as gazdasági reformmal megkezdődött), ezen belül pedig azt, hogy a lé-

tezett szocializmusban az övének nevezett, de valójában általa sohasem birtokolt „társadalmi” tulajdont a késő kádári technokrácia gyakorlatilag egy évtized alatt magánkezekbe juttassa.

Az ennek nyomán kiépülő újkapitalizmus rendszerében a munkásság atomizálódása tovább folytatódott – ennek döntő tényezője az, hogy bár már szinte a teljes társadalom piacosodott, a béreket egységesítő munkaerőpiac (a gazdasági elit érdekeinek megfelelően) nem jött létre –, passzivítása pedig jórészt fennmaradt. (Bővebben lásd „Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság” című tanulmányomat – *Kritika*, 2004. szeptember.)

De nem áll a kritikai baloldal mögött magát baloldaliként meghatározó diákmozgalom sem. Az egyetemi diákság nagyobbik része jobboldaliként határozza meg politikai identitását, és ennek mentén szerveződik. Ennek legfőbb oka, hogy az eme diákság helyzetét is megingató neoliberális reformokat döntően magukat baloldalinak nevező kormányok hajtották és hajtják végre, így szinte természetes, hogy ezekről a fiatalság a politikai és eszmei jobboldal felé való orientálódással határolódik el. A rendszerkritikai baloldal azon üzenetei, hogy ő egy „másik” baloldalt képvisel, csak szórványosan jutnak el az egyetemi ifjúsághoz.

A baloldaliság, az átfogó rendszerkritika iránt fogékony társadalmi bázis hiányában a kritikai baloldal tagjainak indulatai nem hasznosulhatnak progresszív társadalmi célok megvalósításában, ezért azokat tudattalanul is többnyire egymás ellen fordítjuk. Ez az oka annak, hogy ma a baloldali civil szervezetek vagy elhalnak, vagy osztódás útján szaporodnak. És ez a fő oka annak is, hogy a kritikai baloldalon belüli nézetkülönbségek az érzelmi és morális szembenállás formáját öltik, mely körülmények között a tárgyyszerű vitákat nem tudjuk lefolytatni.

De melyek ezek a nézetkülönbségek? Csak a három legfontosabbat fogom most érinteni.

Az első a létezett szocializmushoz való viszonyulás. A kritikai baloldal nagyobbik része „hibáival” együtt etalonnak tekinti az elmúlt társadalmi berendezkedést, elsősorban azért, mert egzisztenciális biztonságot és a jelenleginél mindenképpen magasabb színvonalú anyagi jólétet biztosított a társadalom nagyobbik részének. Tamás Gáspár Miklós és jómagam viszont – a létezett szocializmus pozitív hozadékának (hozadékainak) elismerése mellett – úgy véljük, hogy az elmúlt rendszer a szabadságjogok korlátozása és az általa felhalmozott demokratikus deficit miatt védhetetlen. Továbbmenve: legalábbis magam úgy vélem, hogy amennyiben a jelenlegit meghaladó rendszer körvonalaival gondolkodunk, akkor egy olyan rendszert kell elképzelnünk, melynek váza semmiben sem hasonlít a létezett szocializmus alapvonala-ira. (Bővebben lásd *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* című könyvemet – Új Mandátum, Budapest, 2006.)

A második vízvázlatzó az MSZP-hez való viszony. Érdekes módon – bár nem véletlenül – a kritikai baloldalon belül többnyire éppen azok pártolják a neoliberális irányítás alá került MSZP-vel való – legalábbis látens – szolidaritást és/vagy együttműködést, akik a létezett szocializmusra mint alapvonásaiban rekonstruálandó társadalmi rendszerre tekintenek. Megint csak TGM és magam viszont azon az állásponton vagyunk, hogy a jelenlegi MSZP-vel való „együtt mutatkozás” nemkívánatos, többek között azért, mert ez hihetlenné tehet és tesz bennünket a neoliberalizmussal szembeforduló fiatalság előtt.

És itt jön a harmadik nézetkülönbség: eltérő a viszonyunk a fiatalság alternatív civil szervezeteihez. Ezen szervezetek többsége – nem függetlenül a politikai baloldal és jobboldal öncéltól, a társadalom valóságos dilemmáitól több-

nyire elszakadó acsarkodásától – nem kívánja magát elhelyezni a hagyományos baloldal-jobboldal tengelyen. Abban egyetértés van a kritikai baloldalon, hogy a baloldali tradíció döntő része igenis vállalható, abban viszont nem, hogy mennyire lehetünk elfogadók azokkal szemben, akik ezt az örökséget elvetik (vagy legalábbis nem kívánják meghatározni a hozzá való viszonyukat), és egészen új dimenziók mentén törekszenek meghatározni politikai identitásukat. Többen közülünk súlytalannak vagy legalábbis látnis jobboldalinak tekintik ezeket a szerveződéseket, jómagam azonban úgy látom, hogy ez a stigma elsietett, sőt egyenesen káros: nyilvános használata valóban a jobboldalra – sőt, a szélsőjobboldalra – lökheti az ebben a kérdésben egyelőre bizonytalan fiatalokat. A fiatalság gombamód szaporodó civil szervezeteit, amellettt hogy azok fontos társadalmi feladatokat töltenek be, és égető társadalmi feszültségekre, problémákra hívják fel (sok esetben a politikai és rendszerkritikai baloldal helyett) a figyelmet (az ökológiai krízistől a hajléktalanságig), magam olyan tanuló pályának tekintem, ahol az erősebb és határozottabb rendszerkritikai magatartás és gondolkodás a gyakorlati tapasztalatok útján sajátítható el.

A civil szervezetekhez való viszony kérdéséhez kapcsolódik egy, a nézetkülönbségeknél mélyebb – valójában azok alapját jelentő – problematika: a társadalomjobbító attitűdök autoriter vagy demokratikus jellegének kérdése. A kelet-európai értelmiségi hagyományoknak megfelelően többen közülünk döntően a mindenkor hatalom közvetlen befolyásolásával – sőt, esetenként a hatalomgyakorlásban való tényleges részvétellel – kívántak és kívánnak társadalmi hatást kifejteni, társadalmi folyamatokat generálni. De egyben ők azok is, akik önmagukat valamiféle élcsapatnak gondolják, akiknek kívülről, de főként felülről kell bevinniük az eszmét az éretlen társadalomba. Eme hatalomorientált be-

állítódáshoz többnyire szervesen kapcsolódik a kívánatos társadalmi folyamatok beindulásának, beindításának cezúrszerű változásként, változtatásként való elképzelése.

Ezzel szemben magam úgy vélem, hogy feladatunk ennél jóval szerényebb – de egyben több is. Ez pedig nem más, mint azoknak az újkapitalizmus méhében megszülető szerves folyamatoknak, ellentendenciáknak a *katalizálása és támogatása*, melyek hosszabb távon egy újszocialista alternatíva felé mutathatnak.

Vannak azonban rövidebb távú feladataink is – és a felsorolt nézetkülönbségek ellenére nevezőink ebben biztosan közősek. Ezek közül kiemelkedik a neoliberalizmus és az általa kitermelt szélsőjobboldal elleni küzdelem.

Ehhez kapcsolódóan megfontolására ajánlom azt a már többször bizonyított tételemet, hogy a globális és hazai tőke túlhatalma következtében a szuverén társadalom- és gazdaságpolitika hazai mozgástere rendkívül szűk, gyakorlatilag a zéróhoz közelít. Ezért itt és most ismét papírra vetem azt a gondolatot, hogy legalábbis a kelet-európai országoknak együttesen kellene fellépniük a nemzetközi és helyi tőkés csoportok diktátumaival szemben – ennek gazdasági alapja a kelet-európai országok egymáshoz való gazdasági közeledésével már kezd kiépülni. Az együttes fellépésnek, érdekképviseletnek már ma el lehetne indítani a baloldali értelmiségi előkészítését – vagyis a kelet-európai baloldali értelmiségnek a jelenleginél jóval intenzívebb párbeszédét, majd összefogását szorgalmaznám.

És van még valami, ami talán szintén rövid távon is megvalósítható: az egymás iránt tanúsított, eddigieknél erősebb politikai és emberi szolidaritás. Bibó István azt írta Marxról, hogy életműve erkölcsi üzenetének súlya meghaladja a tudományos tartalom jelentőségét – függetlenül attól, hogy Marxnak ez szándékában állt-e vagy sem. (Bibó megállapítja,

hogyan állt szándékában.) Ez az üzenet pedig nem más, mint az esendőkkal, a gyengékkel való együttérzés erkölcsi normaként való felmutatása. Vagyis műveinknek, cselekedeteinknek mindig van erkölcsi tartalma, jelentése is, akár akarjuk ezt, akár nem. Így csakis akkor leszünk képesek a társadalmi szolidaritás éledésének katalizálására, ha – szakítva egy rossz baloldali beidegződéssel, hagyománnyal – az egymás iránti szolidaritást is folyamatosan gyakoroljuk és magatartásmintaként felmutatjuk.

Szerdahelyi István

A magyar baloldal tevékenysége mint „tulajdonság és meghatározottság nélküli semmi”

Az *Eszmélet* szerkesztősége által feltett kérdésre adandó válasz megértésének előfeltétele, hogy az ember jelezze, mit ért baloldaliságon. Nos, szerintem ennek minimuma egyrészt az a meggyőződés, hogy az európai kultúrkör mai történelmi helyzetében tűrhetetlen minden olyan társadalmi berendezkedés, amelyik nem hajlandó az alávett osztályok számára legalább akkora létbiztonságot nyújtani, amekkorát a legfejlettebb kommunista pártállamok és a közepesen fejlett kapitalista jóléti államok már az 1970-es és 80-as évtizedekben nyújtottak. Másrészt pedig az a meggyőződés is, hogy az effajta társadalmi állapotok csak kiindulópontjai egy olyan fejlődésnek, amely – hosszabb történelmi távon – az osztálykülönbségek, valamint a centrum, félperiféria és periféria régiói közötti különbségek fokozatos csökkenése felé vezet.

A közép- és kelet-európai posztkommunista országokról bizonyára beszámolnak majd a nézetcsereben nálam illetékesebbek. A magyarországi baloldal helyzetére vonatkozó téziseim az alábbiak.

1. A magyar nemzet túlnyomó többsége baloldali

A magyar nemzet 1989-90-ben csak azért ment bele a rendszerváltásba, mert az állampártot, amely az addigi felmérések szerint a választáson a szavazatok relatív többségére számíthatott volna, vezetői 1989 októberében feloszlatták. Az új politikai elitiek továbbá azzal ámították az ország lakosságát, hogy az átalakulás célja egyrészt a fejlett jóléti rendszerek életszínvonalának utolérése, másrészt pedig – miként erre Wiener György mutatott rá akkoriban – egy olyan vegyes gazdaság kialakítása, melyben a közösségi tulajdon szerepe lesz a meghatározó. S ha jobban meggondoljuk, az állami tulajdon ilyen társadalmisítása baloldali lett volna a korábbi viszonyoknál.

Azóta a választásokat minden párt hangzatosan baloldali jelszavakkal nyerte meg. Fontos tényt hangsúlyoz Szalai Erzsébet, mondván, hogy a baloldali társadalompolitikai programokat a „jobboldali”, „keresztény nemzeti” pártok – 1990-ben az MDF, majd 1998-ban a Fidesz – még sokkal erőteljesebben foglalmazták meg, mint az MSZP. Amikor pedig kiderült, hogy kormányra jutva egytől egyig radikális jobboldali politikát folytatnak, a következő választásokon a választók mindegyiket meg is buktatták. A „büntető szavazások” e rendszere 2006-ig tartott. Akkor az MSZP-nek sikerült egy újabb ciklusra megkaparintani a hatalmat, de a „Gyurcsány-csomag” olyan országos felháborodást keltett, hogy csak rendőrterrorral aládúcolt legalitása tartja fenn a legitimitás hiányának mélysége fölött. E felháborodás ösztönzői egyértelműen baloldali indulatok, s ha valaki az árpádsávos zászlók és a Szent Korona-tanról való süketelések alapján akar ítélkezni fölöttük, vegye észbe Andor László 1992-es figyelmeztetését: „Teljesen elhibázottnak tartom, ha a jobboldaliságot csak a politikai díszletek szintjén vesszük észre. [...] Véleményem szerint a jobboldaliság lényege a gaz-

daságban van, egyrészt az IMF-program feltétel nélküli végrehajtása, másrészt a [...] szabad rablás, harmadrészt pedig a tulajdonnak a politikai alapon való osztogatása.”

2. A nemzet többségének nincs politikai képviselete

Ilyesformán viszont a magyar politikai életben egyetlen baloldali, a nemzet többségét képviselő párt sincsen, mert – ismét Szalai Erzsébetet idézve – „a baloldal szerepkörét betöltő” (én inkább úgy mondanám, hogy az újságírói és politológus szubkultúrákban baloldalinak titulált-hazudott) szocialista és liberális párt egyaránt „zsigereiben jobboldali”. A többpártrendszer tehát elszakadt a társadalomtól, talajtalanná vált, és azóta különböző emblémákkal díszített léggömbjei csak a közvélemény-kutatások adataiban himbálgznak felfelé vagy lefelé a politikai felhőrégióban. Valójában az összes parlamenti párt tagsága nem sokkal haladja meg a lakosság 1%-át, ami azt jelenti, hogy 29-szer kevesebben vannak, mint a 2005-ben Magyarországon tartózkodó külföldi turisták. Hazánk – Bayer József szavaival – „néptelen demokráciává” változott.

Ami azt jelenti, hogy – Kállai R. Gábor remek esszéregényének, az *Elvitársalgónak* a terminológiáját használva – a „valóban elkötelezetten baloldali baloldalinak” a magyar történelemben soha nem volt még akkora esélye, hogy a nemzet messze túlnyomó többségének akarátát képviselve lépjen a politika porondjára, mint ma. Kizárólag rajta múlik hát, hogy változtasson azon a helyzeten, amelyben tevékenységének eredménye – ugyancsak Kállai szavaival – „a tulajdonság és meghatározottság nélküli semmi”.

3. A baloldali baloldal mint óriási kupac

E „valóban elkötelezetten baloldali baloldal” semmiségének legfőbb oka az, hogy elképesztően sok. Bizonyosra veszem,

hogy az iskolai önképzőkörök száma meg se közelíti a baloldali baloldal szervezetiét. Csak én magam annyinak vagyok az elnöke, elnökségi tagja, főtítkára, kuratóriumi tagja, hatóság előtti képviselője, hogy számon se tudom tartani, hánynak. Mindegyikük derekas munkát végez, de a legjobb esetben sose hallottak egymásról. Ezt felismerve alakultak is a baloldali baloldal tevékenységének összefogására, együttműködésének megszervezésére törekvő egyletek is. Csak az a baj, hogy ezek száma – némi jogos rosszindulattal mondván – meghaladja az általuk összefogandó egyletek számát.

A rosszabbik eset az, ha hallottak egymásról, mert akkor gyűlölködnek. Egyszer részt vettem egy tanácskozáson, ahol izzó hőfokú vita folyt arról, hogy melyek is a baloldaliság átfogó jellemvonásai. A végén abban foglaltam össze tapasztalataimat, hogy a baloldaliság egyetlen ismérve: mindenki, aki baloldali meggyőződésű, szívből utál mindenkit, aki szintén baloldalinak vallja magát. Szavaim nagy derűtséget és tetszést arattak, mintha nem egy halálos betegség diagnózisát jelentettem volna be.

Végzetesen szenvedélyes indulatok csapnak össze körinkben 1956 értékelése körül, mintha nem fél évszázaddal ezelőtti eseményről lenne szó, melynek elemzése immáron ugyanúgy a történettudományi szakma belügye, ahogyan a tatárjárásé. Le tudjuk árulózni egymást Nagy Imre vagy Kádár János szerepének megítélése kapcsán, s ezzel ugyanolyan eszeveszettségről teszünk tanúbizonyságot, mintha egy süllyedő hajó tisztjei azon marakodnának, hogy a tavalyelőtti vagy a tavalyi hajóskapitány volt-e tiszteletreméltóbb. Minden alkalmat felhasználunk az egymás elleni gáncsoskodásra: ha más nem akad, éles bírálatra adhat (adhatott már) okot az is, hogy egy szerző Marx és Engels szövegeit miért a *Válogatott Művekből*, s nem az *Összes Művekből* idézi.

Mindannyiunk számára magától értetődőnek kellene lennie, hogy ezt a gittegylet-kupacot egyetlen, egységes politikai párttá kellene szervezni. Megkeresni azokat az elveket és gyakorlati elképzeléseket, amelyek összekapcsolnak bennünket, s ezekből ütőképes programot alkotni. Vitáscskáink jelentőségét személyes nézetkülönbségekké vagy legfeljebb platformeltérésekké lefokozni és az érvek józan mérlegelésével rendezni.

4. A baloldali orgánumok sokasága mint a hatástalanság dömpingje

A posztkommunista kapitalizmusok szellemi életének alapvető ellentmondása, hogy a parlamenti képviseleti arányát tekintve törpe radikális jobboldali liberalizmus eszméinek képviselői foglalják el benne a kulcspozíciókat. Ennek közismert oka, hogy a pénzpiaci-transznacionális tőke mindjárt a rendszerváltás kezdetén felvásárolta kulturális intézményeinket. Harsányi Iván már 1992-ben figyelmeztetett arra, hogy „a tőkét Magyarországon ma elsősorban a tömegkommunikációs szférába ajtóstul berontó rablómonopóliumok, főként pedig a nemzetközi pénzügyi szervezetek fizikailag jelen nem levő hatalma képviseli. Ezzel az utóbbi hatalommal nem tudunk mit csinálni.”

Így állt elő a helyzet, hogy a baloldal nemcsak a rádióból és a televízióból szorult ki, hanem még lapja sincsen. Olyan lapja tudniillik, amelyik kellő terjedelemben, legalább heti rendszerességgel jelennék meg, hogy számottevő közönségformáló szerepet tudjon betölteni. A baloldálnak sincsen lapja, mert egyetlen olyan komolyabb sajtóorgánum sincs, ahová egy baloldali tollforgató beadhatná az írásait, anélkül hogy attól kellene tartania: sorait szemétkosárba dobják, mert baloldali. A baloldálnak sincsen lapja, mert egyetlen olyan sajtóorgánum sincs, amelyet egy baloldali gondolko-

dású ember úgy olvashatna, hogy amit olvas, az a baloldal véleménye a világ dolgairól. A baloldálnak sincsen lapja, ahonnan a baloldali gondolkodású ember kielégítő tájékoztatást kaphatna arról, milyen vitaálláspontok találhatók a baloldaliak táboraiban, s mi választja el őket a jobboldali táboroktól. A baloldálnak sincsen lapja, mert az újságosstandokon egyetlen baloldali sajtóorgánum sem található.

Abszurdá akkor válik ez a helyzet, ha azt is tudjuk, hogy a baloldálnak rengeteg lapja van; fel sem lehet becsülni, milyen sok. A tájékozottak harminc-negyvenre taksálják a számukat. Ezek – a havi megjelenésű *Ezredvég* és a negyedéves *Eszmélet* mellett – néhány lapos, rendszertelenül kiadott kis kiadványok; postán szokás őket ingyen eljuttatni egyes emberekhez. Havi vagy pláne negyedéves folyóiratokban lehet örökzöld témákat ragyogóan elemezni, de ezek csak akkor képesek tudósítani például arról, hogy az országban forradalmi helyzet készül, amikor a kirobbant forradalmat már régen le is verték. A néhány lapos kis kiadványok olyanok, mint a hajótöröttek füstjelei a lakatlan szigeten.

A baloldálnak sincsen lapja, mert egy komolyabb hetilap kiadásához rengeteg pénz kell. Csakhogy havi, negyedévi folyóirataink és töméntelen komolytalan lapocskáink is rengeteg pénzt emésztenek fel. Ha ezeket az anyagi forrásokat mind egyesítenénk, meg lehetne jelentetni azt a hetilapot is, amelyik betörhetne az újságosstandokra, és jelentősebb előfizetői-vásárlói táborra, támogatókra tehetne szert. Nem szólván arról, hogy az egységes politikai párttá szervezett baloldal orgánumaként milyen jelentősége lehetne.

Egy ilyen orgánum hozzásegíthetne, hogy a baloldal hangja teret hódítson még a rádió- és tévéműsorokban is. A tőkés média legfőbb célja a minél nagyobb profit. Ezért szenzációhajásznak kell lennie; nem teheti meg, hogy nagy hírértékű információkat elhallgasson, hiszen ezzel el-

veszítene autómárka- és intimbetét-reklámjainak közönségét. Ha léteznék az egységes politikai párttá szervezett baloldal és annak profi módon szerkesztett hetilapja, könnyen el tudná érni, hogy a tévéműsorokban se csak az árpádsávos zászlók lengetésének sűrű premier plánjai jelezzék, hogy az országban nem mindenki a radikális jobboldali liberalizmus híve.

Lehet persze továbbra is a „tulajdonság és meghatározottság nélküli semmi” eredményeinek bővületében élni. Üldöghetünk az íróasztalaink mellett, és átérezhetjük, milyen nagyon okosak vagyunk, meg műveltek. A világ minden gondjára-bajára kész válaszaink vannak. Ezeket időnként papírra is vetjük és kinyomtatattjuk ritkán megjelenő, kis példányszámú lapokban, melyeknek létezéséről még a hivatásos lapárosok se hallottak soha. Amikor írásainkból egy kötetre való összegyűlik, addig törjük magunkat, míg valahogyan azt is sikerül publikálni. Terjeszteni nem – de a példányokat szétküldözgethetjük barátainknak és ismerőseinknek, s lesz egy újabb katalóguscédula is a nevünk és a születési évszámunk alatt az Országos Széchényi Könyvtárban. Mindaddig, amíg a könyvtárosok rájuk nem írják a halálozásunk évszámát is.

Tamás Pál

Szektatudat vagy eklektika: létezik-e ma más magyar baloldali elméleti lehetőség?

Az elmélet és a politikai cselekvés ciklusainak paraméterei közismerten eltérnek. De csúcspontjaik véletlenül akár össze is eshetnek. Persze, az ilyesmi ritka. Az 1989 utáni Közép-Európában nem is fordult eddig elő. Színen van, sokszor választásokat is nyer egy mérsékelt politikai baloldal. De

sikerei baloldali elméletektől rendszerint függetlenek. E teóriák még mindig – vagy ismét – társadalomkritikai irányultságúak, konkrét intézményépítési technológiákkal lényegében nem rendelkeznek. Az, amire ilyenként mégis hivatkoznak, vagy nem volt autentikusan baloldali, vagy része volt az államszocializmus bukásához vezető útnak. Így, szerencsére, megismételhetetlen.

A baloldali kormányok, bár elvben nem lennének feltétlenül ellenségei valamilyen baloldali elvi politizálásnak, igazán ennek újabb mibenlétére vonatkozó használható ötleteket, tanácsokat általában a teóriától nem kapnak. Amit azután végül csinálnak, az valamilyen keveréke felpuhított neoliberais világbanki ajánlásoknak, gazdaságpolitikai pragmatizmusnak és erőfeszítéseknek, hogy országaik legalább jelenlegi pozíciókban a davisoi nemzetközi versenyképességi listákon megragadhasanak. E politikuscsoportok általában némi malíciával érzékelik (ha az egyáltalán percepciók küszöbük fölé került) saját baloldali kritikájukat. De kezdeni avval általában semmit sem kezdenek. Nagyon nincs is mit. A nem operacionalizált tanácsokkal, ajánlásokkal, óhajokkal mit is lehetne a minisztériumokban csinálni?

Mindeközben a magyarországi jobboldali, konzervatív-nemzeti értelmiségi szöveggyártás terjedelme az utolsó évtizedben folyamatosan nő. Legalább 5-6 nagy terjedelmű budapesti értelmiségi folyóirat működik e térfélen, közöttük újak is. A *Heti Válasz* nyomott és eladott példányszáma elhagyta az *Élet és Irodalom*-ét (az előbbi 35 ezerben nyomják, és 25 ezerben adják el, az *ÉS*-t külsők nem auditálják, de saját bevallásuk szerint 20 ezer körül nyomják és 16-17 ezer körül adják el mostanában). A profilok részben különböznek, de a trend azért itt is látható. Még a *Magyar Nemzet* publicisztikáinak hosszából és kevésbé tördelt, egybeszabott szerkesztéséből is látszik, hogy azokat inkább értelmiségi olvasónak

szánták, mint a szerzőiket állandóan rövidebb, «olvashatóbb» nyelvű írások előállítására biztató baloldali lapokat.

A baloldali értelmiség is egyre inkább – a szocialista kormányzástól egyébként talán függetlenül – az ezeken a helyeken (is) összerakott jobboldali agendával találja szemben magát. Az állami reformok előkészítése mind ez idáig egyébként zárt ajtók mögött folyt, s oda a baloldali teoretizálástól kapható száraz anyagra a döntéshozók – valljuk be – különben sem számítottak. Persze, aki akarta, ebből a körből is a nyilvánosság előtt védhette Molnár Lajos egészségügyi reformjait. De hát azokban – bár elvi szükségszerűségükkel nehéz vitatkozni – teóriát és baloldali érzékenységet önmagukban sokat nem lehetett felmutatni. A baloldali kormány reformretorikája így azután furcsa módon a potenciális baloldali teoretizálást még jobban elhallgattatta.

Közben azért a magyar közéletben most nyelvvi vita folyik. Ideológiákról, persze, említés történik. De igazán arról van szó, hogy aki a nyilvánosság nyelvét ma (nagyobb arányban) ellenőrzi, az képes lesz arra, hogy a magyar történelem egy fontos „elágazási” (bifurkációs) pontján, az EU rendjébe tagozódás pillanatában valamilyen mértékben ellenőrizze sokak személyes életstratégiáját, világképét is. A tét nagy, a küzdelem identitásokat is érint – innen az egyelőre nem csituló csatazaj. Aki az elágazási pontok szellemiségeire hat, egy következő hosszabb szakaszt is majd nagyobb gond nélkül befolyásozhat.

Itt a baloldali ideológiák marketingjével kapcsolatban legalább három alapproblémát érdemes megemlíteni.

Először, el kellene készíteni, politikailag is kezelhető módon, a rendszerváltás egyenlőtlenséggeneráló vagy -tompító hatásainak mérlegét. A rendszerváltásról kanonizált beszédmódunk a „nem volt és lett szabadság és demokrácia” tétel lett. Ez természetesen érthető, indokolható, védhető. De is-

merjük fel, hogy egyrészt a rendszerváltásnak létezhetnek hasonlóan kiemelt dimenziójú szembeállításokra épülő olvasatai (több vagy kevesebb szuverenitás vagy erkölcs, több vagy kevesebb igazságosság, egyenlőtlenség, biztonság). Másrészt, ne lepődjünk meg vagy háborodjunk fel, ha egyes társadalmi csoportok ezeket máris használják. Ösztönösen, más kulturális minták hatásai alatt – de a baloldali ideológiák ezekre való esetleges rácsodálkozásaitól teljesen függetlenül. S alkotnak erről ítéleteket, vélekednek ezekből következően múltbeli vagy mai politikákról. Ha a bal teória ma is megmarad a történet részben az 1989 előtti liberális ellenzéki és részben a 80-90-es évek fordulójának „még nem nagyon poszt”-hidegháborús nemzetközi importból származó – egyébként az idő tájt teljesen érthető -, dichotomikus értelmezéseinél, és nem kísérli meg, e metszet mellett, a többit is a képbe emelni, rossz szolgálatot tesz a mai magyar társadalomnak. S rossz szolgálatot tesz – nem utolsósorban gyávaságból? – a mai baloldali kormányzati elitnek is. Mulatságos lenne, ha miközben büszkék lennénk a magyar értelmiség detabuizáló képességére, épp a rendszerváltás 1986-92-es ideológiai lenyomataiból csinálnánk ma tabut. Miközben a nem értelmiségi mininyilvánosságok – barátok, szomszédok, kollegák között – azt már régen detabuizálták.

Másodszor: elméleti választ kellene valamiként adni a társadalomban épp az utolsó másfél évtizeddel kapcsolatban megfogalmazódó – újabban robbanásszerűen jelentkező – elégedetlenségnek. Sőt, ne féljünk kimondani, dühnek is. Végül is mi más lehet a baloldali elméletek aktuális feladata, mint a mindenkori indulatok értelmezési, sőt esetleg későbbi cselekvési keretökké szublimálása. Nem értjük, s nem is akarjuk érteni, amikor sokan – adekvát ajánlott és elfogadható magyarázó sémák hiányából következően – azokat és úgy vádolják sorsuk pillanatnyi állapota miatt, akiket és

ahogy korábban is megszoktak vádolni. Hiszen az újabb kori magyar történelemben, amikor az emberek magukat áldozatnak érezték – s néhány pillanattól eltekintve majdnem mindig annak hitték –, két sémát kínáltak. Az első a „vádold az urakat” (tökéseket, ispánokat, szolgabírókat), a második a „vádold az idegeneket” (zsidókat, romákat, románokat) volt. Az elsőnek volt egy 1945 előtt plauzibilis – fontos pontokon Marxra hivatkozó – változata, amelyet ma még megnevezni is csak három bocsánatkérés után szabad. Aktualizálására, átszítálására, újragondolására itt igazán senki sem vállalkozott. A legközelebbi, mégis ilyesmivel legalább teoretikusan foglalkozó, figyelemre méltó címek egyébként most sem moszkvaiak, hanem berliniek, német és északolasz egyetemi városokból valók. Így azután marad a második, a korábbi ideológiai-retorikai piacokról ismert csomag. A radikális, esetenként extrém jobboldali. Amin mi meg felháborodunk. Rosszabb esetekben, ha érzékenyebbek vagy idősebbek-tapasztaltabbak vagyunk, még rettegünk is. De hát a „társadalmi drive” adott, azt használja, amit kínálnak neki. Azt persze nem hiszem, hogy aki láthatóan jól érzi magát az árpádsávos lobogóval a kezében, azt most rávehetjük arra – hiszen elmagyaráztuk neki, mi is történt itt másfél évtized alatt –, hogy kisebb morgással összetekerje a zászlóját, és beiratkozzon egy szakmai átképző tanfolyamra. Mert akkor majd ő is jobban boldogul. És később esetleg balra szavazzon. De a mozgalmak tömegessé válását talán így is meg lehet azért akadályozni (senki se bízta el magát, mert március 15-én este az extremisták kevesen voltak).

Harmadszor, újra kellene gondolni a forgalmazott ideológiai csomagok szélességét. Némileg leegyszerűsítve, a jobboldal középszintű vagy mezo-fogalomkészletekkel operál (nemzet, hagyomány, értékválság, kollektív erkölcs). Itt az alaphangszerelés ma is 19. századi, de ez nem baj, mert a

magyar politikai kultúra legfontosabb hívó szavai is ugyan-ebből az időből származnak. A baloldali csomagok ezzel szemben, egyébként mai nemzetközi divatokkal konform módon, vagy makrofogalmakkal operálnak (neoliberalizmus-kritika), vagy szubkultúrákat érintő, parciális fogalmakkal (feminizmus, tolerancia, multikulti a kisebbségeknek stb.) dolgoznak. A fogalmak mögötti tartalmaktól teljesen függetlenül azonban látható, hogy e szubkultúrák Közép-Európában még gyengék, nem lehetnek igazán hordozói fontos ideológiáknak. A „neoliberalizmus”-problematika, amely ma igazán az aktuális, átfogó kapitalizmuskritikát jelentené, pedig bár jól kiszerezhető, alaposan kidolgozott csomagjai importálhatóak a világból egy olyan önmagára fókuszált, periferikus kultúrában, mint a magyar, igazán nem fog meg tömegeket. Közben a másik oldal nem azért tűnik sokaknak ideológiailag elfogadhatónak, mert a „nemzetfogalom mindig is az övé volt”, vagy hogy a baloldal „89 előtt évtizedekre elveszítette a kezdeményezőkézségét”, hanem mert mezo-ideológiai szinteken operál, ellenfele pedig nem. S a magyar miliőben ez az, ami igazán fogyasztható. Érdekes módon az egyetlen mezoszinten is kezelhető s a jobboldal által nem használt, láthatóan már itthon is rezonanciaképes világgépi elem az ökológiai lenne. A baloldal azonban ezt igazán nem használja. Sőt, bizonyos értelemben a kormányzásban – az aktuális ultrarövid távú versenyképességi megméretés hálójában – stratégiai szinten kifejezetten idegenkedik is tőle.

Természetesen nem hinném, hogy a különböző kritikák szemben az MSZP-ben a generációváltást így is valamilyen viszonylagos jobboldali vagy pőrén technokrata fordulatként lehetne értelmezni. De mivel az országos politika is – fogalmaink szerint – a mezoszinten operál, a kormányzáshoz a baloldal, amely 89 után teóriagyártásnál, -behozatalnál

ezt az absztrakciós szintet elkerüli, túl kevés ideológiát szolgáltat. De az itteni baloldali elméleteknek a kormányzáshoz kellene iránytűvel szolgálniuk. Arra rövid távon (s ez a táv most Magyarországon mindent felülír) lehet használni skandináv vagy talán – ha nem is a főfogásoknál – kelet-ázsiai szakácskönyveket. A rendelkezésre álló helyi piacon elérhető nyersanyagok valamit lehetővé tesznek, más konyhai fogásokat kizárnak. De a közép-európai baloldali gondolkodásban ma amúgy sincsenek gourmand-ok. Hiszen ami készen van, s könnyen levehető a piacról, az vagy szektás, vagy eklektikus. Ha a kizárólagos fejlesztési doktrínaként már a 90-es évek orosz és argentin államcsődjeinél megbukott neoliberalizmussal küzd sárkányként itthon is valaki, bizony nekem szektásnak tűnik. Ha a különböző fejlesztő államok kifestőkönyveiből válogat (másokkal együtt, bevallom, én is), akkor pedig igencsak eklektikus. S ami akkor születik, sem teória igazán.

Egy „felhasználóbarátabb” baloldali teóriának ma Közép-Európában valószínűleg valamilyen periférikus állammodellel lehetne foglalkoznia. „Az elmélet majd visszatér, mint minden, és akkor fedezzük fel újra kérdéseit, amikor a tudatlanság ama fokára hág, ahol már csak unalom árad belőle” – írta 1968-ban Philippe Sollers egy befolyásos párizsi szöveggyűjtemény előszavában. E vonatkozásban ma az unalom már meghatározó Budapesten.

Z. Karvalics László

1. Én se Németországban, se Franciaországban, se Latin-Amerikában nem látok „erős” baloldali mozgalmakat, amihez képest Magyarországon „gyengébb” volna valami. A parlamenti demokrácia játékszabályaira machiavellizáló-

dott európai szociáldemokrata pártok elitjéhez és tagságához nemigen tudjuk a „mozgalom” attribútumait kapcsolni a szellemi közösség, az éthosz, a szolidaritás vagy az akcióközség értelmében, és nehezen értelmezhető az esetükben az antikapitalizmus is. Ha találunk is hasonlót, az nem fundamentális elvi pozíció volna, hanem praktikus kormányzástechnikai rész kérdésekben elfoglalt álláspontkülönbség. Az alternatív mozgalmak baloldalisága és antikapitalista mivolta közvetett és vitatható: az, hogy bizonyos összefüggésben kiindulópontjaik és tevékenységük interpretálható így is, attól ez még akcidentális marad a létüket szervező «alaproblémák», a környezet, a nemek stb. kérdéseiben elfoglalt álláspontjukhoz képest. Ennél már csak a Chavezre vagy Fidelre emelt tekintet lehet megtévesztőbb: arrafelé nem a jövőt, hanem a Múltat látjuk, és erről most legyen elég ennyi. Hosszú évek óta autentikus baloldali kormányzást látok viszont a legszegényebb spanyol tartományban, Extremadurában, ahol a közpolitikai eszközöket a társadalmi tőke gyarapítása érdekében használják, és szisztematikusan próbálják a valódi esélyteremtésre helyezni a hangsúlyt. Ideje volna kicsit Szingapúrra is figyelni, ahol az exfabianusból diktátorrá lett Lee Kuan Yew árnyékában a gazdagság bázisán most éppen a világszínvonalú, ingyenes egészségügyi ellátásnál és oktatási rendszernél tartanak, egy mind képzetesebb, kulturálisan emelkedő népességgel, amely lassan, de fokozatosan veti le magáról az autokrácia béklyóit. Ha a baloldal jövőképet keres, akkor Finnországra és Tajvanra is pillanthat, amelyek egyfajta társadalmi laboratóriummá lettek: a finnek már egy évtizede eljutottak oda, hogy ha kell, a makro- és középszintű politikai döntésekben a gazdasági érdekeket felülírják a társadalmival, elsősorban akkor, ha kultúráról vagy oktatásról van szó. Tajvanon «akademokrácia» van, ahol alig

értelmezhetőek már a hagyományos «osztályok»: 90% körüli felsőoktatási végzettséggel, homogén, időnként felé felé nivelláló társadalommal. Az állampolgár «életideje» mint érték és mint mérőeszköz is itt tört be először a politikai programalakítás szintjére.

2. *Ha van Ősbűn, akkor a baloldaliságnak az antikapitalizmusra való redukálása az.* Nem azért, mert létezik nem baloldali antikapitalizmus is, hanem azért, mert a mind komplexebb és globálisabb jelenségvilág megértésének és leírásának alkalmatlan és korlátozott eszköze és kiindulópontja a «globális tőke» anatómiája. Pláne akkor, ha a valódi anatómiát kézrátétel helyettesíti. Az «elutasítás» reflexszerű, morális kiindulópont, amely minél doktrinerebb, annál inkább távolodik a tudományos standardoktól is. A kritikai pozíciónak az idők végezetéig helye van ott, ahol a tőkeviszonyok működése dehumanizál, értéket rombol, fenntarthatatlanná tesz, de csak annak a tudatában, hogy magyarázó elvként szükséges, de nem elégséges feltétele a komplex rendszer megértésének. És nem elsősorban azért, mert a tőkeviszonyok dominálta világrendszer egyidejűleg a megismerésnek, az értékteremtésnek, a humanizálódásnak és a fenntarthatóságnak is kapukat nyit. Könnyűszerrel létezhetnek egymás mellett, egyidejűleg, egymással szögesen ellentétes igazságok. Hanem főleg azért, mert a *civilizációs alapkérdések, a mindennapi élet, a társadalmi viszonyok teljességének csak egyik komponense a gazdaság és a tulajdon történeti-szerkezeti meghatározottsága.* Reménytelen és múltba révedő várakozás a radikális „lecserélés” eszkatológiája. Nagyön távol is van attól, ahogyan erről mondjuk Marx gondolkodott. Az ő alapkérdése az volt, hogyan „szüli meg”, „hordja ki” a kapitalista alapviszonyokat meghaladó új formációt a tőke. És azt találta mondani, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok forradalmasításán keresztül, ráadásul

„felhalmozási” kontextusban (értsd: a posztkapitalista világ anyagi „alapjait” a kapitalizmusnak kell létrehozni).

Amit igazán keresnünk kellene tehát, elméletben és gyakorlatban is, az az, hogy magának a kapitalista szerkezetnek az inherens mozgástörvényeiből és érdekviszonyaiból miként következethetünk e majdani átmenet dinamikájára, formagazdagságára. Ha például az internetre a globális tőke újabb offenzívájaként tekintünk, akkor nem fogjuk sokra tartani Yochai Benkler 2006. májusi *The Wealth of Network*jét sem, amelyben kimutatja, mennyivel hatékonyabb tud lenni individuumok és csoportok társadalmi szoftverre épülő társadalmi termelése a profithajszoló vállalatokénál, és hogy miként formálódik éppen ki a nem-piaci innováció sok új formája az online közösségekben. Az emberi ösztudás termelésének és elosztásának „új topológiáját” sem fogjuk érteni, ha Rosa Luxemburg-filológiával időzünk.

A baloldaliságot az ideológia makroszintje helyett egyre inkább az emberkép értelmezi. Ennek kiindulópontja számomra a marxi „mindenoldalúan fejlett ember”. Ha a (politikai) cselekvést is abból vezetjük le, hogy miként lehet maradéktalanul bevezetni mindenkit a tudás társadalmába, hogyan lehet elérni azt, hogy a (politikai) közösség tagjai minél nagyobb arányban kultúra-, tudomány-, sport- és egészségorientáltak legyenek és lehessenek. Ahhoz, hogy a kiélezett nemzetközi gazdasági erőterben sikeresen navigáljuk az országot, „pusztán” professzionális teljesítményre van (volna) szükség. Hogy a társadalompolitikában megnyíló választási, döntési, prioritási térben milyen folyamatok elindítására „esküszik” fel egy kormány, egy párt, az már elvi kérdés lesz. Minden, ami a vállalt emberkép irányába mozdít, progresszív lehet. Emiatt nincs válaszom arra a kérdésre, hogy mi minden tartozna bele a jövő átfogó és autentikus baloldali programjába. Ahová „zöldmezősen” hatol be a po-

litikai cselekvés, ott nagyon sokféle módon lehet tenni ugyanazt – akár ugyanazt a „jót”.

Amit nagyon éles kontúrokkal látok kirajzolódni, az az „elmaradt hasznok” és az elmulasztott „házi feladatok” világa. A sertés- és baromfiágazat vagy a hatósági árszabályozás fontos szakpolitikai parcellák, de az mégiscsak furcsa, hogy nagyságrendekkel több figyelem és erőfeszítés irányul ezekre a területekre, mint az életminőséget meghatározó alapvető kérdésekre. Egy elvi politika nem teheti meg azt, hogy a családon belüli erőszak sors- és értékpusztító ásatag mintázatait igazgatási és rendőrszakmai kérdésként kezelje, és néhány tucat elkötelezett civiltől várja a helyzet javítását, hanem konokul és következetesen azon kellene dolgoznia, hogy az összes létező beavatkozási eszközével elérje a tömeges kultúraváltást (ahogy, igen, a jobboldali német kormányok tették például ezt a hatvanas években, a tőkének ezek az elvtelen szálláscsinálói). Baloldali politikus nem hajthatná nyugodtan álomra a fejét, tudván, hogy a maradványelvbe és kontraszelekcióba fagyott állami gondozotti rendszerből csak kivételesen vezet út a társadalmi reintegrációhoz. Az információs korszak több nyelven beszélő, digitális kultúrán és átfogó műveltségen edzett pretoriánusai helyett egy cinikus és bűnös politika a kilátástalanságba, lélekvesztésbe sülyedők „tartalékcspatait” termeli csak újra. A magyar társadalom 25%-a reménytelennek tűnő helyzeténél akutabb társadalompolitikai problémát nem ismerek, de a szegénység újratermelődése ellen ható folyamatok politikai menedzsmentje hol tárcafeladattá, hol annál alacsonyabb szintre csúszik. A nagy optikai csalódás, közkeletű vélekedés és bornírt hazugság pedig az, hogy mindez erőforráskérdés, és az ide allokkált figyelem és pénz a 75% elől „szívná el” az energiát. Eközben nagyjából tudható, hogy egy offenzív és minden ízében megújult oktatáspolitikai, illetve a tudásva-

gyonnal való gazdálkodás új minősége vihetne közelebb osztársadalmi szinten a megoldáshoz, a baloldal mégis csak asszisztál ahhoz a fiskális rendhez, amely pontosan a jövőnek ezeket a kulcsterületeit értékeli le.

Nem egy nagy, hanem sok kicsi és helyes lépés hitelesítheti az elvi politikát. És akkor, afféle „bónuszként”, hirtelen sok, mozgalmoszerű elem is újjászülethet, messze a politikacsinálás kiüresedett kulisszáin túl. A nevelőotthonokba, iskolákba való, „társadalmi munkában” történő betanítástól a hátrányos helyzetű gyerekek számára kitalált önfenntartó táborok szervezésén át a szolidaritás, az értékközvetítés, az egymásra figyelés új felületeinek és kultúrájának keresésével és megteremtésével.

Eszmélet 74. (2007. nyár) 4–52.

Szerveződés az antikapitalista átmenet érdekében

DAVID HARVEY

A kapitalista fejlődés történeti földrajza olyan kulcsfontosságú útelágazáshoz érkezett, ahol a hatalom földrajzi leosztásának konfigurációi igen gyorsan változnak. A háromszázalékos növekedést (amelyet általában úgy tekintenek, mint egy egészséges kapitalista gazdaság működéséhez minimálisan szükséges növekedési rátát) egyre nehezebb a legkülönbözőbb megszorító intézkedések bevezetése nélkül fenntartani (ilyen megszorítások jellemezték a tőkepiacok és a pénzügyi tranzakciók rendszerét már az elmúlt két évtizedben is). Nyomós érvek szólnak amellett, hogy nincs alternatívája egy olyan globális szintű irányításnak, amely végül képes lehet levezényelni az átmenetet egy zéró növekedésű gazdaságba. Amennyiben pedig ez valamiféle méltányos, igazságos módon fog végbe menni, akkor nincs alternatívája a szocializmusnak vagy a kommunizmusnak. Az 1990-es évek vége óta a Szociális Világforum vált a központi hordozójává annak a gondolatnak, hogy „lehetséges egy másfajta világ”. Most hát rajta a sor, hogy meghatározza, miként lehetséges egy másfajta szocializmus vagy kommunizmus, és miként lehet megvalósítani az átmenetet ezekbe az alternatívákba. A jelenlegi válság egyfajta ablakot nyit a szóba jöhető, elképzelhető lehetőségekre. A jelenlegi válság azokból az intézkedésekből ered, amelyekkel az 1970-es évek krízisét

igyekeztek megoldani. Ezek között a lépések között megtalálhatjuk az alábbiakat: a) a szervezett munka és annak politikai szervezetei elleni eredményes támadásokat, amelyek során mobilizálták a globális munkaerő-tartalékokat, munkaigény-csökkentő technológiai újításokat vezettek be, és kiélezték a versenyt. Ennek következménye egyrészt a munkabérek globális csökkenésében mutatkozott meg (a munkabérek részaránya a GDP-ben a világon szinte mindenütt csökkent), másrészt pedig egy addiginál is hatalmasabb, bármikor felhasználható munkaerő-tartalékot hoztak létre, amely marginális körülmények között tengődik. b) Aláásták a hatalmi monopóliumok korábban uralkodó struktúráját, és az addigi (nemzetállami) monopolkapitalizmust egy olyan kapitalizmussal váltották fel, amely sokkal hevesebb és agresszívebb a nemzetközi verseny porondján. Az intenzívebb globális verseny a nem pénzügyi vállalatok profitjának csökkenését eredményezte. A földrajzilag egyenlőtlenül megoszló fejlődés, illetve a területiális versengés a kapitalista fejlődés kulcsfontosságú elemeivé váltak, és megnyitották a lehetőséget a hegemonikus hatalom eltolódása előtt, amely elsősorban – de nem kizárólag – Kelet-Ázsia javára ment végbe. c) A tőke legképlékenyebb, leginkább mozgékony formáját – a pénztőkét – kihasználták és alkalmassá tették arra, hogy globális szinten újraossza a tőkeforrásokat (végső soron az elektronikus piacokon keresztül); így gerjesztve az ipar leépítését a hagyományos centrumokban, valamint az industrializáció új (és különösen elnyomó) formáit, a természeti erőforrások és a mezőgazdasági nyersanyagok kisajtolását a felemelkedő, fejlődő piacokon. Az áhított cél a pénzügyi vállalkozások jövedelmezőségének növelése volt, illetve az, hogy más módon legyenek képesek új, fiktív tőkepiacok létrehozásával globalizálni és – legalábbis úgy gondolták – enyhíteni a kockázatokat. d) A tár-

sadalmi skála másik végén mindez azt jelentette, hogy a kapitalista osztály hatalmának megerősítése érdekében nagyobb mértékben támaszkodtak a „kifosztáson alapuló felhalmozásra”. A bennszülött illetve paraszti populációkat sújtó eredeti tőkefelhalmozás újabb és újabb hullámaint még inkább fölerősítette az alsóbb osztályok elszegényedése a centrális gazdaságokban (amint az Egyesült Államokban „másodrendű ingatlanpiac” – sub-prime housing market – esetében is láthatóvá vált, ahol óriási vagyonesztéseket sóztak az afroamerikai népesség nyakába). e) Az egyébként hanyatló fizetőképes keresletet azáltal támogatták meg, hogy a hitelgazdálkodást (mind állami szinten, mind a vállalkozások és a háztartások esetében) a végső határaiig erőltették (ez különösen az USA-ra és Nagy-Britanniára jellemző, de megjelenik számos más országban, így például Lettországon vagy Dubaiban is). f) A termelésben mutatózó vérszegény profitráták ellensúlyozására egész sor ingatlanpiaci buborékot konstruáltak, amelyek mindegyike Ponzi-jelleggel (piramis-játék) bírt, és annak az ingatlanbuborék-óriásnak a részévé vált, amely 2007-2008 folyamán durrant szét. Ezek az ingatlanbuborékok a finánciókéra alapozódtak, és létrehozásukat olyan kiterjedt pénzügyi innovációk könnyítették meg, mint a határidős ügyletek, vagy az értékpapírosított hitelkötelezettség (CDO). Azoknak a politikai erőknél, amelyek ezek mögött az átalakulások mögött szövetkeztek és mobilizálódtak, határozott osztályjellegük volt, és önmagukat egy megkülönböztetett ideológia palástjába burkolták, amelyet neoliberalizmusnak neveztek. Ez az ideológia azt hirdette, hogy a szabad piacok, a szabad kereskedelem, a személyi kezdeményezőkészség és vállalkozó kedv az ember személyes jogainak és szabadságainak legerősebb garanciái, és hogy a „gondoskodó államot” mindenki üdvére le kell építeni. Ám a gyakorlatban mindez azt

is jelentette, hogy az államnak a háttérből őrködni kell a pénzügyi intézmények integritása fölött, ami (1982-től, a mexikói és a fejlődő országokbeli adósságválsággal kezdődően) az „erkölcsi kockázat” (moral hazard) aranykorát hozta el a pénzügyi rendszer számára. Az állam (mind helyi, mind pedig nemzeti szinten) mindinkább egy „kedvező üzleti klíma” kialakítására törekedett, hogy egy erősen versengő környezetben ezzel ösztönözze a beruházásokat. Az emberek érdekei másodrendűekké váltak a tőke érdekeivel szemben, és amennyiben ezek között konfliktus alakult ki, akkor az emberek érdekeit áldozták fel (ahogyan ez az IMF strukturális kiigazítási programjaiban már az 1980-as évektől standard gyakorlattá vált). A rendszer így teremtette meg az anyagiakat arra, hogy egyfajta valódi kommunizmust hozhasson létre – a kapitalista osztály számára. Ezek a feltételek természetesen attól függően igen különbözőek lehetnek, hogy a világ melyik részét nézzük, milyenek ott az osztályok közötti erőviszonyok, a politikai és kulturális tradíciók, és miként mozdult el a politikai-gazdasági hatalom egyensúlya. Hogyan tekintsünk a baloldal e válság dinamikájára? A válságok idején mindenki számára sokkal inkább átláthatóvá válik a kapitalizmus irracionalitása. A tőkefelesleg és a munkaerőfelesleg egyszerre van jelen, és az óriási mértékű emberi szenvedés, a kielégítetlen szükségletek tengerében nem látszik mód arra, hogy miként lehetne őket ismét közös nevezőre hozni. 2009 nyarának közepén az Egyesült Államok tőkeállományának egyharmada kihasználatlanul állt, miközben a munkaerő 17 százaléka vagy munkanélküli volt, vagy kényszerűségből rész munkaidőben dolgozott, vagy egyszerűen „elkezdvetlenedve” kilépett a munkaerő-piacról. Mi lehet még ennél is irracionálisabb? Vajon képes lehet-e a kapitalizmus túlélni ezt a megrázkódtatást? Persze. De milyen áron? És e kérdés mögött ott rejlik

egy másik is. Képes lehet-e a kapitalista osztály a gazdasági, társadalmi, politikai, geopolitikai és környezeti problémák és nehézségek tömkelege ellenére reprodukálni saját hatalmát? A válasz ezúttal is egy határozott „igen”. Ám az emberek tömegei kénytelenek lesznek a hatalmon lévők javára lemondani munkájuk gyümölcseiről, feladni számos jogukat és keservesen kiküszkődött vagyontárgyukat (mindenfélét, a házuktól egészen a nyugdíjjogosultságukig), környezetük nagymértékű leromlását elszenvedni, hogy azokat az életszínvonal-csökkentő intézkedéssorozatok ne is említjük, amelyek az éhínséget és a nyomort jelentik mindazok számára, akik már ma is a szegénység határmezsgyéjén egyensúlyoznak. Az osztályok közötti egyenlőtlenség növekedni fog – ahogyan ennek már napjainkban is tanúi lehetünk. És mindez vélhetőleg sokkal több politikai elnyomást, rendőri erőszakot és militarizált állami ellenőrzést követel majd meg az elégedetlenség féken tartására. Ám mivel mindebben oly sok dolog nem jósolható meg, és a globális gazdaság szférái egymástól is annyira különbözőek, a válságok idején minden következtetés sokkal bizonytalanabbá válik. Egy-egy adott helyen a lehetőségek vagy az új, akkor formálódó kapitalistáknak kedveznek, akik valamilyen addig ismeretlen területen ragadják magukhoz a kezdeményezést a korábbi osztály- és területiális egyeduralkodóktól (ahogyan az Egyesült Államokban az 1970-es évek közepétől a Szilikon-völgy vette át Detroit korábbi vezető szerepét), vagy pedig olyan radikális mozgalmak malmára hajtják a vizet, amelyek kérdésessé teszik a már amúgy is megingott osztályhatalom újratermelését. Amennyiben kijelentjük, hogy a kapitalista osztály és a kapitalizmus képes a túlélésre, még nem mondjuk azt, hogy predesztinálva is van erre; és arra sem adunk választ, hogy a jövőben milyen formát fog ölteni. A válságok a paradoxonok és a lehetőségek időszakai.

Mi is fog történni mostanában? Amennyiben vissza akarunk térni a háromszázalékos növekedéshez, akkor új és jövedelmező globális beruházási lehetőségeket kell teremtenünk annak a tőkemennyiségnek, amely 2010-ben 1600 milliárd dollárra rúg, de 2030-ra már meg fogja közelíteni a 3 ezer milliárd dollárt. Összehasonlításképpen 1950-ben 15 milliárd dollár új beruházásnak kellett lehetőséget találni, míg 1973-ban 42 milliárdnak (az adatoknál a dollár inflációját is figyelembe véve). A tőkefelesleg megfelelő befektetésének problémája igazán 1980 után kezdett szorítóvá válni, és ezen még Kína megnyílása és a szovjet blokk összeomlása sem segített. Ezeket a nehézségeket részben olyan fiktív piacok kialakításával oldották meg, amelyek remek ugródeszkát nyújtottak a féktelen ingatlanspekulációknak. De hová fog most özönlenni ez a rengeteg befektetés? Még ha a környezettel kapcsolatos vitathatatlan problémákat (és köztük az alapvető fontosságú globális felmelegedést) figyelmen kívül is hagyjuk, nagyszámú egyéb potenciális akadály és buktató valószínűsíthető a fizetőképes piaci kereslet, a technológiai fejlesztések, vagy a földrajzi-geopolitikai újraosztások területén. Ez akkor is így van, amennyiben azt feltételezzük – márpedig ez igen valószínűtlen –, hogy nem alakul ki komolyabb aktív ellenállás a tőkefelhalmozás folyamatával és az osztályhatalom további konszolidációjával szemben. Milyen földrajzi területek maradtak még a globális gazdaságban, amelyek képesek lennének feldolgozni a tőkefelesleget? Kína és az egykori szovjet blokk már integrálódott. Dél- és Délkelet-Ázsia egykettőre csordultig telik. Afrika még nem integrálódott teljes mértékben, de ott sincs annyi kapacitás, amely felszívhatna ennyi befektetésre váró tőkét. A termelés milyen új módozatait lehetne még beüzemelni a tőkenövekedés lekötésére? Meglehet, nincsenek hosszú távú kapitalista megoldások (a fiktív tő-

késsel való manipulációk felélesztésétől eltekintve) a kapitalizmus válságának megoldására. A mennyiségi változások egy adott ponton minőségi változásba csapnak át, és komolyan fontolóra kell vennünk azt az elképzelést, hogy a kapitalizmus történetében éppen egy ilyen törésponthoz érkezünk. Éppen ezért a kapitalizmus jövőjéről ma folyó vitáknak arra kell koncentrálniuk, hogy a kapitalizmus maga lehet-e egyáltalán megfelelő társadalmi rendszer. Az ilyen vitákra ma még a baloldal keretein belül sincs túlságosan nagy igény. Ezek helyett továbbra is az unalomig ismert, konvencionális mantrákat halljuk arról, hogy miként járulnak hozzá a szabad piac és a szabad kereskedelem, a magántulajdon és az egyéni felelősségvállalás, az alacsony adók és a minimális állami jelenlét a társadalmi problémákban az emberiség tökéletesedéséhez – pedig mindez egyre üresebbnek hangzik. Tetőpontjára ért a legitimációs válság. Ám a legitimációs válságok jellemzően más időben bontakoznak ki és más ritmust követnek, mint a tőzsdei válságok. Az 1929-es tőzsdei összeomlás után például három-négy évre volt szükség, hogy körülbelül 1932-től létrejöjjenek a (progresszív és fasisztoid) társadalmi tömegmozgalmak. Annak, hogy manapság a politikai hatalom olyan hevesen kutatja a mostani válságból kivezető utakat, vélhetőleg az illegitimitástól való növekvő félelemnek is szerepe van. Mindazonáltal az elmúlt három évtized során olyan kormányzati rendszerek kialakulásának is tanúi lehettünk, amelyek immunisnak tűnnek a legitimációs problémákkal szemben, és még azzal sem törődnek, hogy valamiféle konszenzust kovácsoljanak ki. Az autoritarianizmus, a képviselői demokrácia pénzügyi korruptsága, a rendőri ellenőrzés és rendfenntartás, a militarizálódás (különösen a terrorizmus elleni háború segítségével), a média ellenőrzése és célzatos felhasználása, mindez együttesen egy olyan világot vetít előre, amelyben az elége-

detlenség mederbe terelésének eszközei – a dezinformáció, a másként gondolkodók megosztása, az ellenkultúrák jellegének átalakítása egyes civil szervezetek támogatásán keresztül – szükség esetére komoly visszatartó erőt képviselnek. Az az elképzelés, hogy a válságnak rendszerszintű okai lennének, alig vetődik fel a mainstream médiában (bár akad néhány mainstream közgazdász, így Stiglitz, Krugman, sőt Jeffrey Sachs, akik egy-két kinyilatkoztatás erejéig igyekeznek megcsapolni a baloldal történelmi dörgedelmeit). A legtöbb észak-amerikai és európai kormányzati lépés, amely a válság féken tartására irányul, csupán az unalomig ismert módszereket ismételgeti, amelyek végső soron a kapitalista osztály támogatására irányulnak. Az „erkölcsi kockázatot”, amely a pénzügyi bukások közvetlen kiobbantója volt, új csúcsokra emelte a bankoknak nyújtott állami segítség. A neoliberalizmus aktuális gyakorlati lépései (utópisztikus elméletére rácafolva) mindig magukban foglalják a finánc-tőke és a kapitalista elitek elszánt, hangos támogatását (többnyire azon az alapon, hogy a pénzügyi intézményeket bármi áron meg kell védeni, és hogy az állam feladata a profitábilis, kedvező üzleti klíma megteremtése). Ez alapján véve nem változott. Az ilyesféle gyakorlati lépéseket mindig olyan kétséges érvekre hivatkozva igyekeznek igazolni, hogy a kapitalista erőfeszítések „dagálya” majd „mindenki hajóját megemeli”, hogy az általános növekedés jótéteményei majd valamiféle mágikus módon mindenkihez „leszivárognak” (ami persze soha nem történik meg, legfeljebb néhány apró morzsa hullik le a gazdagok asztaláról). Miként lesz képes a kapitalista osztály kilépni a jelenlegi válságból, és milyen gyorsan kerülhet erre sor? Azt mondják, jó jel, hogy a tőzsdei árfolyamok Sanghajtól és Tokiótól Frankfurtig, Londenig és New Yorkig mindenütt ismét emelkedésnek indultak – még akkor is, ha a munkanélküliség lényegében a világ

minden táján továbbra is növekszik. De figyeljük csak meg, hogy miféle osztály-előítélet feszíti ezt az értékelést! Azért kell, úgymond, örvendeznünk a tőzsdei árfolyamok új fellendülésén, mivel ez állítólag mindig előre jelzi a „reálgazdaság” megerősödését, ahol a munkások munkalehetőségei teremnek, és ahonnan jövedelmük származik. Úgy tűnik, szinte teljesen elfelejtették már, hogy a tőzsdeárfolyamok legutóbbi újraerősödése az Egyesült Államokban 2002 után „munkahelyteremtés nélküli gyógyulásnak” bizonyult. Az angolszász közvéleményt pedig láthatóan különösképpen sújtja ez az amnézia. Túl könnyen elfelejtette és megbocsátotta a kapitalista osztály szélhámosságait, azokat az ismétlődő katasztrófákat, amelyeket annak akciói eredményeztek. A kapitalista média pedig készségesen táplálja ezt az amnéziát. Kína és India még mindig növekedési pályán van, az előbbi ráadásul igen meredek pályán. Ám Kína esetében ennek az az ára, hogy a bankok egyre inkább kockázatos projektekbe invesztálnak (a kínai bankok korábban kimaradtak a globális spekulációs örületből, ám most éppen ők folytatják azt). A termelési kapacitás túlzott felhalmozódása olyan gyors és hosszú távú beruházásokba özönlik (még a városi ingatlanpiacokon is), amelyek produktivitása még hosszú évekig nem lesz megismerhető. És Kína egyre növekvő kereslete maga után húzza azokat a gazdaságokat is, így például Ausztráliát vagy Chilét, amelyek nyersanyaggal láthatják el. Egy kínai összeomlás lehetőségét nem lehet tagadni, de még időre lehet szükség ahhoz, hogy az észrevehető legyen (Dubai mintája, hosszabb távon). Időközben pedig a kapitalizmus globális epicentruma egyre nagyobb sebességgel tolódik el, elsősorban Kelet-Ázsia felé. A hagyományos pénzügyi centrumokban az ifjú pénzügyi cápák felmárták tavalyi prémiumaikat, majd együttműködve afféle pénzügyi intézmény-butikokkal kerítették be a Wall

Street-et és a londoni Cityt, és azon igyekeznek, hogy a tegnapi pénzügyi óriások omladékos falain átszivárogha felcsipeghessék a szaftosabb falatokat, és újra kezdjék az egész történetet. Az Egyesült Államokban talpon maradt beruházási bankok – a Goldman Sachs és a J. P. Morgan –, bár bankkonszernekként éledtek újjá, mentességet kaptak (a szövetségi jegybank jóvoltából) az állami megszorítások alól, és ma is jelentős profithoz jutnak (és óriási összegeket tesznek félre önmaguk jutalmazására) azáltal, hogy veszélyes spekulációkat folytatnak az adófizetők pénzével a még ma is virágzó mesterséges derivatívák piacán. Az a szisztéma, amely válságba juttatott minket, úgy hejehujázik, mintha mi sem történt volna. Jönnek már a pénzügyi zsonglörkdécek, amelyek a fiktív tőketartozásokat hivatottak becsomagolni és eladni; ezeket próbálják az olyan intézményekre sózni (így például a nyugdíjalapokra), amelyek kétségbeesve keresnek új lerakóhelyeket tőkefeleslegük számára. A fikciók (és a prémiumok) ismét a nyakunkon vannak! A konzorciumok felvásárolják a jelzáloggal terhelt ingatlanokat, arra várva, hogy a piac fordultával nagy pénzt kaszáljanak, vagy hogy a nagy értékű területeket egy későbbi időpontban újra felfejleszthessék. A hagyományos bankok elspájzolja a pénzt, amelynek nagy része állami forrásokból származik, miközben ők is igyekeznek szem előtt tartani, hogy szakembereik megszokott életszínvonalát jutalmakkal tartsák fenn – és közben vállalkozók egész légiói tülekednek azért, hogy nekik is leessen valami az állami pénzek özönével megámogatott kreatív pusztítás pillanataiban. Eközben pedig a kevesek kezében összpontosuló pénz nyers, kendőzetlen hatalma a demokratikus kormányzás látszatát is aláássa. A gyógyszergyártók, egészségbiztosítók és kórházak lobbyja például több mint 133 millió dollárt költött arra 2009 első három hónapjában, hogy biztosítsák saját érde-

keik érvényesülését az Egyesült Államok egészségügyi reformjában. Max Baucus, aki a Szenátus pénzügyi bizottságának elnökeként kulcsszerepet játszik az egészségügyi adó körüli vitákban, másfél millió dollárt kapott egy olyan adóért, amely óriási tömegű új ügyfelet szállít az egészségbiztosítóknak; olyan ügyfeleket, akiket igen kevés szabályozás véd meg a durva kizsákmányolástól és a gátlástalan nyereszkezdéstől (a Wall Street legnagyobb meglegedésére). Nem sokára ismét a nyakunkon lesz egy újabb, a pénz hatalma által legálisan korrumpált választási időszak. Az Egyesült Államokban pedig annak rendje és módja szerint ismét megválasztják majd a K Street és a Wall Street pártjait, azzal párhuzamosan, ahogy a dolgozó amerikaiakat meggyőzik róla, hogy a maguk erejéből kászálódjanak ki a káoszából, amit az uralkodó osztály gerjesztett. Voltunk már azelőtt is a szakadék legszélén – emlékeztetnek rá minket –, amikor a dolgozó amerikaiaknak kellett nekigyürkőzniük, nekik kellett megszorítaniuk a nadrágszíjukat, hogy megmentsék a rendszert azoktól a misztikus önpusztító folyamatoktól, amelyekért az uralkodó osztály kezeit mosva minden felelősséget elhárított. A személyes felelősség végső soron a munkásoké, nem pedig a kapitalistáké. Ha ez lesz a lényege a válságból való kilábalás stratégiáinak, akkor öt éven belül hasonló gondban fogjuk találni magunkat. Minél gyorsabban lépünk túl a jelenlegi válságon és minél kevesebb tőkefelesleg fog megsemmisülni, hosszabb távon annál kevesebb tér jut majd az aktív növekedés újjáéledésének. A jelenlegi helyzetben (2009 közepén) az IMF adatai szerint legalább 55 ezer milliárd dollárnyi tőke semmisült meg, ami szinte teljesen megegyezik a világ egy évi árutermelésének és szolgáltatásiparának volumenével. Immár visszajutottunk az 1989-es termelési mutatókhoz. A válság végéig még legalább 400 ezer milliárd dolláros veszteségre számíthatunk, ha nem

többre. Valójában egy friss, riasztó számítás szerint az Egyesült Államok olyan szorult helyzetben volt, hogy csak ott több mint 200 ezer milliárd dolláros tőkefelesleg képződött. Igen minimális az esélye annak, hogy ez mind pocsékba megy, de több mint valószínű, hogy igen nagy részére ez a sors vár. Vegyünk egy konkrét példát: a Fannie Mae és a Freddie Mac – amelyeket most állami ellenőrzés alá vont az USA kormányzata – 5 ezer milliárd dollár értékű, jórészt igen problémás háztartási kölcsönt birtokolnak, illetve nyújtanak (csupán 2008-ban több mint 150 milliárd dolláros veszteséget regisztráltak). Szóval akkor mik is lennének az alternatívák? Sokak régi álma világszerte, hogy a kapitalista (ir)racionalitás alternatívája az emberibb élet kutatásának kollektív humanista szenvedélyéből racionálisan levezethető és meghatározható. Ezeket az alternatívákat – amelyeket történetileg szocializmusnak vagy kommunizmusnak hívunk – már sokszor, sok helyen próbálták alkalmazni. Egykor, így például az 1930-as években, egyik vagy másik víziója a remény fároszaként fénylett. Ám mostanság csillogásuk kifakult, vonzerejük megkopott, nem csupán azért, mert a kommunizmus nem volt képes beváltani történelmi ígéreteit, és a kommunista rezsimek hajlamosak voltak hibáikat elnyomással leplezni, de azért is, mert az emberi természetet, az emberi személyiségben és az emberi intézményekben rejlő potenciális tökéletességet illetően feltételezéseik, úgymond, hiányosnak bizonyultak. Érdemes megvizsgálni a szocializmus és a kommunizmus közötti különbséget. A szocializmus célja az, hogy demokratikusan irányítsa és igazgassa a kapitalizmust, lenyesegeesse vadhajtásait, és eredményeit a közjó érdekeinek megfelelően ossza szét. A jólétet a progresszív adózás eszközeivel kívánja mindenkire kiterjeszteni, míg az alapvető létszükségleteket – így az oktatást, az egészségügyet, sőt a lakhatást – a piaci hatá-

soktól mentesítve az állam biztosítaná. A redisztributív szocializmus számos alapvető eredménye az 1945-öt követő időszakban annyira beleivódott a társadalom szövetébe – és nem csupán Európában –, hogy immunissá váltak a neoliberais támadásokkal szemben. A társadalombiztosítás és a Medicare még az Egyesült Államokban is olyan elképesztően népszerű programokká váltak, hogy a jobboldali erők lényegében képtelenségnek érezték hozzájuk nyúlni. Nagy-Britanniában a thatcheristák egy-két marginális lépést leszámítva nem tudták megváltoztatni a nemzeti egészségügyi szolgálatot. Skandináviában és a nyugat-európai országok túlnyomó részében a társadalmi gondoskodás a társadalmi rend mozdíthatatlan fundamentumának tűnik. A kommunizmus viszont arra törekszik, hogy a kapitalizmust a termelés, valamint az javak és szolgáltatások elosztásának egy alapvetően eltérő módozatával váltsa fel. A megvalósult kommunizmus története során a termelés, a csere és az elosztás feletti társadalmi ellenőrzés gyakorlatilag állami kontrollt és szisztematikus állami tervgazdálkodást jelentett. Ez hosszabb távon nem bizonyult működőképesnek, bár érdekes módon kínai verziója (illetve még korábban olyan helyeken, mint Szingapúr) sokkal sikeresebben gerjesztett kapitalista növekedést, mint a tiszta neoliberális modell – olyan okokból, amelyek kifejtésére itt nem jut hely. A kommunista hipotézis újjáélesztésére irányuló mai próbálkozások jellemző módon elvetik az állami ellenőrzést, és a kollektív társadalmi szerveződés más formáit keresik, hogy a piaci hatások és a tőkefelhalmozás helyett új alapokra helyezhessék a termelés és az elosztás megszervezését. A kommunizmus új formájának elképzelésében a hierarchikus rendszer helyett a termelők és a fogyasztók autonóm, önigazgató közösségeinek horizontálisan összekapcsolódó hálózatára irányul a figyelem. A kommunikációs technoló-

giák mai fejlettségi szintje alapján egy ilyesféle rendszer egyáltalán nem tűnik kivitelezhetőnek. Világszerte találhatók mindenféle apró kísérletek, amelyek efféle gazdasági és politikai formák felépítésén munkálkodnak. Ebben a tekintetben egyfajta konvergencia tapasztalható a marxista és az anarchista tradíciók között, amely a két irányzat széleskörű együttműködését idézi vissza az 1860-as évek Európájából. Bár még semmi sem biztos, de meglehet, hogy a 2009-es év jelentheti a kezdőpontját egy olyan hosszan elhúzódó nekilendülésnek, amelynek során a világ egyik-másik részén lépésről lépésre felbuzognak a kapitalizmus meghaladásának nagyléptékű, mélyre nyúló alternatívái. Minél inkább elhúzódik a bizonytalanság és a szűkülő időszak, a dolgok menetének jelenlegi módja annál inkább veszít legitimitásából, és annál erősebben jelentkezik az igény valami másnak a felépítésére. A pénzügyi rendszert toldozó-foldozó gyorsaság-reformok fényében egyre szükségesebbnek látszik a radikális reform. Ráadásul a kapitalista praktikák kifejlődésének egyenlőtlenségei világszerte különféle antikapitalista mozgalmak létrejöttét eredményezték. A Kelet-Ázsia nagy részét jellemző államközpontú gazdaságok (mint Japán és Kína) más jellegű feszültségeket gerjesztenek, mint a Latin-Amerika túlnyomó részét felbolygató neoliberalizmus-ellenes küzdelmek, ahol a népi hatalmon alapuló bolívari forradalmi mozgalom sajátos kapcsolatban van a kapitalista osztály érdekeivel, amelyekkel majd még valóban konfrontálódnia kell. Az egységes európai alkotmány kialakítására irányuló ismételt próbálkozások ellenére az Európai Unió tagállamai között egyre jobban növekszik a különbség a válságkezelést illető taktikák és politikák terén. Forradalmi és elszántan antikapitalista mozgalmak – még ha nem is tekinthető mindegyik progresszívnek – a kapitalista világ marginális zónáiban is

jócskán találhatók. Olyan területek nyíltak meg, amelyekben dúsán tenyészhet bármi, ami radikálisan különbözik a világon ma uralkodó domináns társadalmi viszonyoktól, életformáktól, termelőerőktől és mentális koncepcióktól. Mindez éppúgy áll a tálibokra mint a Nepált irányító kommunistákra, a chiapasi zapatistákra és Bolívia őslakóinak mozgalmaira, vagy éppen az indiai vidék maoistáira – még ha céljaikban, stratégiájukban és taktikájukban egy világ választja is el őket egymástól. A legfontosabb probléma, hogy globális szinten nincs olyan elszánt és eléggé egységes antikapitalista mozgalom, amely adekvát kihívást jelentene a kapitalista osztály újratermelődése és világhatalmának fennmaradása számára. Nem látszik semmiféle kézenfekvő lehetőség a kapitalista elitek privilégium-bástyáinak megtámadására, mértéktelen pénzügyi hatalmuk és katonai erejük megzabolozására. Bár látunk új társadalmi rendre törekvő kezdeti kísérleteket, de senki sem tudja, hogy valójában milyen is lenne ez a rend. Ám az a tény, hogy nincs olyan politikai erő, amely képes lenne megfogalmazni, netán megvalósítani egy ilyen programot, nem jelenti azt, hogy nem is kellene felvázolni az alternatívákat. Lenin híres kérdése, a „mi a teendő?” biztosan nem megválaszolható anélkül, hogy legalább sejtésünk lenne róla, hogy kire és hol vonatkozik a kérdés. Ám egy globális antikapitalista mozgalom felemelkedése valószínűtlen anélkül, hogy lenne valamiféle lelkesítő elképzelés a tennivalókról. Ez egy kettős akadály: egy alternatív vízió hiánya megakadályozza egy ellenálló mozgalom kialakulását, míg egy ilyen mozgalom hiánya kizárja egy ilyen alternatíva megfogalmazását. Hogyan lehet akkor átlendülni ezen az akadályon? Annak az elképzelésnek, hogy mi és miért a teendő, illetve a mozgalomnak, amelynek célja, hogy adott helyeken megtegye a teendőket, spirális alakban kell egymáshoz kapcsolódnia. Kölcsönösen meg kell erősí-

teniük egymást, ha valamit valóban tenni akarnak. Másiklönben a lehetséges ellenállás örökké egy ördögi körbe zárja magát, amely megíúsítja a konstruktív változás minden esélyét, és továbbra is sebezhetőek maradunk a kapitalizmus egyre iszonyatosabb következményekkel járó, örökösen ismétlődő válságaitól. Lenin kérdése választ követel. A központi probléma meglehetősen világos. Az általános növekedés örökké nem tartható fenn, és a világot az elmúlt három évtizedben sújtó nehézségek azt mutatják, hogy van olyan határa a folyamatos tőkefelhalmozásnak, ami nem hágható át – legfeljebb olyan fikciók kitalálásával, amelyek nem lesznek tartósak. Ehhez hozzájön még, hogy világszerte emberek tömegei élnek nyomorúságos körülmények között, hogy a környezet pusztulása egyre jobban kicsúszik az ellenőrzés alól, hogy az emberi méltóságot mindenütt támadások érik, hiszen a gazdagok egyre több és több vagyont halmoznak fel maguknak (a milliárdosok száma Indiában a tavalyi év során 27-ről 52-re nőtt), és a politikai-, intézményi-, törvénykezési-, katonai- és médiahatalom emeltyűi olyan szoros és dogmatikus politikai ellenőrzés alatt állnak, hogy nem képesek másra, mint a status quo fenntartására és az elégedetlenség mederbe terelésére. Egy olyan forradalmi politikának, amely a gyökerénél ragadná meg a végtelen tőkefelhalmozást és egyszer s mindenkorra véget vetne annak, hogy az emberi történelem elsődleges hajtóereje legyen, alaposan meg kell értenie a társadalmi változások természetét. El kell kerülni azokat a buktatókat, amelyek korábban megíúsították egy tartós szocializmus és kommunizmus felépítését, és le kell vonni a tanulságokat ebből a végtelenül összetett történetből. És fel kell ismerni egy koherens antikapitalista forradalmi mozgalom szükségességét is. Egy ilyen mozgalom alapvető célja, hogy társadalmi irányítás alá vonja mind a termelést, mind pedig a

javak elosztását. Sürgősen szükségünk van egy korszerű forradalmi elméletre. Én egy „össz-forradalmi elméletet” javaslok, amely Marx elemzésének megértéséből fakad, mikor a kapitalizmus kiemelkedését írja le a feudalizmusból. A társadalmi változás a kapitalizmus politikai testének – amelyet a gyakorlatok és a módszerek együtteseként szemlélünk – hét aspektusa közötti kapcsolatrendszer dialektikus kifejtéséből érthető meg. Ezek: a) a termelés, a csere és a fogyasztás technológiai és szervezeti formái; b) a természeti környezethez fűződő kapcsolatok; c) az emberek közötti társadalmi kapcsolatok; d) a világról alkotott gondolati koncepciók, beleértve az ismereteket, a kulturális felfogásokat és hiteket; e) a munkafolyamatok, és az egyes áruk, szolgáltatások földrajzi eloszlása és viszonyulásuk termelésé; f) az intézményi, törvényi és kormányzati struktúrák; g) a társadalmi reprodukciót alátámasztó mindennapi élet működése. Ezen aspektusok mindegyikének megvan a maga belső dinamikája, a saját feszültségeik és ellentmondásai (gondoljunk csak a világról alkotott gondolati koncepciókra), ám kölcsönösen függnék egymástól és hatással vannak egymásra. A kapitalizmusba való átmenetre mind a hét aspektus együttesen gyakorolt hatást. Az új technológiákat nem ismerhették volna fel és nem alkalmazhatták volna a világról alkotott új koncepciók nélkül (ideértve a természethez való viszonyt és a társadalmi kapcsolatokat is). A társadalomelméleti szakemberek általában hajlamosak csak az egyik vagy másik aspektusra koncentrálni, és azt tenni meg az összes változást kirobbantó szikrának. Ismerünk technológiai deterministákat (Tom Friedman), környezeti deterministákat (Jarad Diamond), a mindennapi élet deterministáit (Paul Hawkin), a munkafolyamat döntő voltát hangsúlyozókat (az autonomisták), institucionalistákat, és így tovább. Mindannyian tévednek. Az összes aspektus közötti dialektikus

mozgás az, ami számít, még akkor is, ha ennek a mozgásnak a fejlődése nem feltétlenül kiegyensúlyozott. Amikor a kapitalizmus megújulási periódushoz érkezik, maga is ezeknek az aspektusoknak a kölcsönhatásában formálódik, ami természetesen feszültségekkel, harcokkal és ellentmondásokkal jár. De figyeljük csak meg, hogy miként konfigurálódott ez a hét aspektus 1970-ben, a neoliberais sebészeti beavatkozást megelőzően, és nézzük meg, mi a helyzet napjainkban – azt fogjuk látni, miszerint úgy változtak meg, hogy előre megszabják a kapitalizmus, mint nem-hegeliánus totalitás operatív jellemvonásait. Egy antikapitalista politikai mozgalom kiindulhat bármelyik aspektusból (a munkafolyamatokból, a gondolati konstrukciókból, a természethez való viszonyból, a társadalmi kapcsolatokból, a forradalmi technológiák vagy szerveződési formák megtervezéséből, a mindennapi életből, vagy akár az intézményi és adminisztratív struktúrák megreformálásának igényéből, ideértve akár az államhatalom újragondolását is). A lényeg az, hogy a politikai mozgalom elmozduljon az egyik aspektustól a másik felé, és kölcsönös lökéseket adjon nekik. Így emelkedett ki a kapitalizmus a feudalizmusból, és így kell, hogy valami radikálisan más rendszer – nevezzük kommunizmusnak, szocializmusnak vagy akárhogy – kiemelkedjen a kapitalizmusból. A kommunista vagy szocialista alternatívát célzó korábbi próbálkozások fatálisan elmulasztották megtartani a dialektikus viszonyt a különböző aspektusok mozgásában, és nem tudták kezelni a közöttük lévő dialektikus viszonyban rejlő bizonytalanságokat és esetleges vonásokat. A kapitalizmus éppen azért volt képes fennmaradni, mert figyelembe vette ezeket a dialektikus folyamatokat, és konstruktív módon viszonyult az azokból eredő elkerülhetetlen feszültségekhez, beleértve a válságokat is. A változás természetesen a dolgok adott, meglévő állapo-

tából emelkedik ki, és kihasználja az adott helyzetben benne rejlő lehetőségeket. És mivel a fennálló helyzet óriási mértékben különbözik – mondjuk – Nepálban, Bolívia Csendes-óceánhoz közeli részein, Michigan iparukat vesztő városaiban, a még mindig virágzó Mumbaiban vagy Sanghajban, netán éppen New York és London megrendült, de korántsem megtört pénzügyi központjaiban, így mindenféle kísérlet a társadalmi változásra a különböző helyeken magában hordozza a lehetőséget, hogy akár mások számára is útjelzőként szolgálva lehetővé (vagy éppen lehetetlenné) tegyen egy másik világot. És minden esetben úgy tűnhet, hogy az adott helyzet egyik vagy másik aspektusa jelenti a kulcsot egy másfajta politikai jövőhöz. Ám egy globális antikapitalista mozgalom számára ez kell, hogy legyen a legelső szabály: soha ne alapozzon egyetlen aspektus dinamikájára anélkül, hogy alaposan felmérné, az miként hat az összes többire, milyen visszhangot fog azokban keltetni. A jövő valószínű lehetőségei a különféle aspektusok közötti jelenlegi viszonyokból erednek. A különféle területeken belüli és rajtuk átnyúló stratégiai politikai beavatkozások lépésről lépésre más fejlődési vágányokra terelhetik a társadalmi rendet. A bölcs vezetők és az előretekinő intézmények mindig éppen ezt teszik az egyes helyi szituációkban; szóval az efféle cselekvésben felesleges lenne bármiféle különlegesen fantasztikus vagy éppen utópisztikus jelleget keresni. A baloldálnak arra kell törekednie, hogy mindenféle leosztásban szövetségeket építsen ki azok között, akik a különféle aspektusokkal foglalkoznak. Az antikapitalista mozgalomnak sokkal szélesebb körűnek kell lennie, mint azoknak a csoportosulásoknak, amelyek valamely társadalmi reláció, vagy éppen a mindennapi élet problémái köré szerveződnek. Így például fel kell dolgozni és meg kell haladni azokat a hagyományos ellentéteket, amelyek a technikai,

tudományos vagy adminisztratív téren dolgozó szakemberek, illetve a társadalmi mozgalmakat lelkesítő aktivisták között feszülnek. Ma már – ha a klímaváltozással foglalkozó mozgalmakat nézzük – komoly példa áll előttünk az efféle szövetségekre. Ebben az esetben a természethez való viszony a kiindulópont, de mindenki látja, hogy bizonyos mértékig minden aspektust figyelembe kell venni, és bár létezik egy olyan politikai elképzelés, amely csak azért is pusztán technológiai kérdésként kezelné ezt a problémát, napról napra egyértelműbbé válik, hogy a mindennapi életnek, a gondolati koncepcióknak, az intézményi struktúráknak és a társadalmi kapcsolatoknak is szerepe van benne. Mindez pedig egy olyan mozgalmat feltételez, amelynek teljes egészében kell megváltoztatnia a kapitalista társadalmat, és a probléma elsődleges okaként a növekedés logikáját kell megkérdőjeleznie. Akárhogyan is, egy transznacionális mozgalomnak legalább néhány közös célban valamiféle laza egyetértésre kell jutnia. Le kell fektetni néhány általános vezérelvet. Ezek tartalmazhatnák (most csak a vita kedvéért felsorolva) a természet tiszteletben tartását, a radikális egyenlőségelvet a társadalmi viszonyokban, a közös érdekek és a közös tulajdon valamiféle értelmezésén alapuló intézményi struktúrákat, a demokratikus adminisztráció gyakorlatát (szemben a ma tapasztalható pénzközpontú szélhámoskodással), a munkafolyamatok megszervezését a termelők által, az új társadalmi viszonyokkal és életmódokkal kísérletező mindennapi életet. De ideérték olyan gondolati koncepciókat is itt vennék számba, amelyek az önmegvalósítást a mások érdekében végzett tevékenységben találják meg, és olyan technológiai és szervezeti innovációkat, amelyek sokkal inkább a közjót, mintsem a militarizált hatalmat, az alávetettséget és cégek kapzsiságát szolgálják. Ezek lehetnek azok az összforradalmi szempon-

tok, amelyek körül a társadalmi akció kikristályosodhat, és amelyek tengelyén mozoghat. Persze, ez természetesen utópisztikus! De hát egyszerűen nem engedhetjük meg magunknak, hogy ne legyünk azok! Hadd fejtsék ki alaposabban egy aspektust, ami arra a szakterületre jellemző, ahol dolgozom. A gondolatoknak következményeik vannak, és a hibás gondolatok akár pusztító következményekkel is járhatnak. A hibás közgazdasági gondolatokon alapuló politikák fiaszkója döntő szerepet játszott mind az 1930-as évek összeomlásában, mind pedig abban, hogy láthatóan nem sikerült megtalálni a válságból kivezető utat. Bár abban vitatkoznak a történészek és a közgazdászok, hogy pontosan melyik politika bizonyult sikertelennek, de abban egyetértés uralkodik, hogy a válság megértéséhez alapul szolgáló tudás-struktúrát forradalmasítani kellett. Ezt a feladatot Keynes és kollégái végezték el. Ám az 1970-es évek közepére világossá vált, hogy a keynesiánus politika eszköztára, legalábbis abban a formában, ahogy felhasználták, többé nem működőképes, és ezzel összefüggésben a monetarizmus, a kínálatélenkítés elmélete, és a mikroökonómiai piaci viselkedés (gyönyörű) matematikai modellezése kiszorította az átfogó, makroökonómiai jellegű keynesiánus gondolkodást. Ma a monetarizmus és a szűkebb neoliberális elméleti keret kérdőjeleződik meg. Valójában ezek tragikusan leszerepeltek. A világ megértéséhez új gondolati koncepciókra van szükségünk. Hogy ezek mifélek lesznek és kik fognak előállni velük, különösen annak a szociológiai és intellektuális bágyadtságnak a fényében, amely ma a tudás termelését jellemzi, sőt amely (és ez éppen ennyire fontos) általánosan is elterjedt? A neoliberális elméletekhez társuló gondolati koncepciók, az egyetemek és a média neoliberalizációja és korporatizációja nem kis szerepet játszott a jelenlegi válság létrehozásában. Így például az egész kérdés,

hogy mi a teendő a pénzügyi rendszerrel, a bankszférával, az állam és a pénzügyi rendszer összefonódásával, vagy éppen a magántulajdon hatalmát biztosító jogokkal, fel sem vethető anélkül, hogy kilépnénk a konvencionális gondolkodás ketrecéből. Ám ehhez a gondolkodásnak kell forradalmasodnia, az egyetemektől a médián keresztül a kormányzatig, sőt magukon a pénzügyi intézményeken belül is. Karl Marx, miközben cseppet sem engedett a filozófiai idealizmusnak, azt tartotta, hogy az elképzelések a történelemben anyagi erővé válnak. Végső soron a gondolati koncepciók a hét aspektus egyikét jelentik Marxnak a változást célzó általános össz-forradalmi teóriájában. Így fontos történelmi szerep jut azoknak az autonóm fejlődési folyamatoknak és belső konfliktusoknak, amelyek során valamely gondolati koncepció hegemónná válik. Éppen ezért írta meg Marx (Engels segítségével) A kommunista kiáltványt, A tőkét és még számos más könyvét. Ezek a munkák a kapitalizmusnak és válságra való hajlamának szisztematikus, bár kétségtől nem teljes körű kritikáját adják. De Marx arra is rámutatott, hogy a világ csak akkor fog valóban megváltozni, ha ezek a kritikai gondolatok behatolnak az intézményi struktúrákba, a szerveződési formákba, a termelési rendszerekbe, a mindennapi életbe, a társadalmi viszonyokba, illetve a természethez való viszonyba. Mivel Marx célja a világ megváltoztatása, és nem csupán megértése volt, gondolatait határozott forradalmi szándékkal kellett megfogalmaznia. Ez elkerülhetetlenül konfliktust okozott olyan gondolkodásmódokkal, amelyek alkalmazkodóbbnak bizonyultak, és könnyebben felhasználhatóak voltak az uralkodó osztály számára. Az a tény, hogy Marx gondolatait, különösen az elmúlt néhány év során, annyi támadás és elutasítás érte (hogy a torzítások és félremagyarázások tömkelegéről most ne is beszéljünk), arra utal, hogy ezek a teóriák vélhe-

tőleg túl veszélyesek ahhoz, hogy az uralkodó osztály tolerálhassa őket. Bár Keynes többször is leszögezte, hogy nem olvasta Marxot, az 1930-as években számos olyan ember vette őt körül és volt rá hatással (mint például a közgazdász Joan Robinson), akik viszont igen. Jóllehet, sokan közülük lármásan elutasították Marx alapvető koncepcióit és dialektikus érvelését, néhány, igencsak váteszi következtetését alaposan ismerték, és ezek komoly hatást is gyakoroltak rájuk. Úgy vélem nyugodtan kijelenthetjük, hogy a keynesiánus elméleti forradalomra nem kerülhetett volna sor anélkül, hogy a háttérben ott ne kísértettek volna Marx felforgató gondolatai. Manapság az a gond, hogy a legtöbb embernek halvány fogalma sincs arról, hogy ki volt Keynes és valójában mit is akart, Marxot pedig szinte senki sem ismeri. A kritikai és radikális elméleti irányzatok elnyomása, vagy pontosabban a radikalizmus beteretése a multikulturalizmus, az identitáspolitikák és a kulturális választások kárájába, mind a tudomány területén, mind azon túl szálmányos helyzetet eredményez; ez alapvetően nem különbözik attól, mint amikor arra kérjük a bankárokat, hogy azokkal az eszközökkel takarítsák el a saját szemetüket, amelyekkel azt létrehozták. Nem érdemes nagyon ragaszkodni azokhoz a posztmodern és posztstrukturalista elképzelésekhez, amelyek a tágabb összefüggéseket áttekintő gondolkodás helyett az egyedire való fókuszálást dicsőítik. Persze a lokális és egyedi kérdések nagyon fontosak, és az olyan elméletek, amelyek nem veszik figyelembe – mondjuk – a földrajzi különbségeket, a rossznál is rosszabbak. Ám ha ezt a tényt arra használják, hogy a világot csak saját hátsó udvarukban szemléljék, akkor az értelmiségiek árulása, hagyományos szerepük feladása teljessé válik. A mai társadalomtudósok, értelmiségiek és szakértők többé-kevésbé nincsenek felkészülve arra, hogy kollektíve felvállalhassák ismereti

struktúráink forradalmasítását. Tulajdonképpen mélyen belebonyolódtak a neoliberális irányítás új rendszereinek kiépítésébe, amelyek megkerülik a legitimáció és a demokrácia problémáit, miközben elősegítik egy technokratikus autoriter politika létrehozását. Csak kevesen tűnnek hajlamosnak az önkritikus szemléletre. Az egyetemek, mint ha mi sem történt volna, továbbra is ugyanazokat a haszontalan kurzusokat hirdetik meg a neoklasszikus közgazdaságról vagy a racionális választás politikaelméletéről, amihez az agyondicsért üzleti főiskolák még hozzáadnak egy-egy kurzust az üzleti etikáról, vagy éppen arról, hogy miként lehet pénzhez jutni mások tönkremeneteléből. Hiszen végső soron a válság az emberi kapzsiságból fakadt, és ezzel nincs mit tenni! A mai ismereti-gondolati struktúra egyértelműen diszfunkcionális, és legalább ennyire egyértelműen illegitim. Az egyetlen remény, hogy talán a fogékony diákok egy új nemzedéke (tágabb értelemben mindazok, akik meg akarják érteni a világot) felismeri majd ezt a helyzetet, és igyekszik megváltoztatni. Ez történt az 1960-as években. És a diákok által inspirált mozgalmak számos más kritikus történelmi pillanatban is rájöttek, hogy 41 mi a különbség a között, ami a világban történik, és a között, amit tanítanak nekik vagy amivel a média eteti őket, és elszánták magukat arra, hogy valamit kezdjenek ezzel. Vannak ilyen mozgalmakra utaló jelek Teherántól Athénig, vagy éppen sok európai egyetemi campuson. A pekingi politikai hatalom berkeiben egészen biztos aggódva fogják figyelni, hogy miként cselekszik majd a kínai diákok új nemzedéke. Egy, a diákság által vezetett, fiatalos forradalmi mozgalom, minden kézenfekvő bizonytalanságával és problémájával együtt, szükséges, de nem elégséges feltétele gondolati koncepciók olyan forradalmának, amely racionálisabb megoldásokat nyújthat a végtelen növekedés jelenlegi problémáira. De mi

fog – tágabban értve – akkor történni, ha majd az elidegenedettek, az elégedetlenek, a kifosztottak és a kitaszítottak széleskörű együttműködésére alapulva létrejött egy antikapitalista mozgalom? Valóban lelkesítő a kép, hogy ezek az emberek a világ minden táján felkelve követelik és kivívják az őket megillető helyet a gazdasági, társadalmi és politikai életben. Segít arra koncentrálni, hogy mit is fognak valószínűleg követelni, és mi a teendő e követelések eléréséhez. A forradalmi változások elérésének minimális feltétele a gondolataink megváltoztatása, dédelgetett hiteink és előítéleteink megtagadása, megszokott, rutinszerű kényelmünk és számos bevett jogunk feladása, a mindennapi életünk átalakítása, társadalmi és politikai szerepeink átalakítása, jogaink, kötelességeink és felelősségeink újragondolása, viselkedésünk megváltoztatása annak érdekében, hogy mindez jobban illeszkedjen a kollektív szükségletek és a közös igények elvárásaihoz. A bennünket körülvevő világot – saját környezetünket – radikálisan újra kell alakítani, akár csak társadalmi viszonyainkat, a természettel való kapcsolatunkat, illetve az összforradalmi folyamat valamennyi aspektusához való hozzáállásunkat. Bizonyos mértékig érthető, hogy sokan inkább a tagadás politikáját választják, mintsem mindezzel szembesülniük kelljen. Azt is jó lenne elképzelni, hogy mindez békés úton, önkéntesen elérhető lesz, hogy képesek leszünk feladni, levetkőzni mindent, ami egy szociálisan igazságosabb, kiegyensúlyozott társadalmi rend útjában áll. De önáltatás lenne azt hinni, hogy erre így fog sor kerülni, hogy nem lesz szükség aktív harcra, bizonyos mértékű erőszakra. A kapitalizmus, mint Marx egy helyen írja, tűzben és vérben született. Lehetséges ugyan, hogy véget vetni neki könnyebbnek bizonyul majd, mint elkezdni volt, de az esélyek nemigen szólnak az ígért föld-jének békés elérése mellett. Számos egymással perlekedő

irányzat létezik a baloldalon belül a felmerülő problémákkal kapcsolatban. Ott van mindenekelőtt a szokásos szektarianizmus, amelyben olyannyira bővelkedik a radikális akciók és a baloldali politikai elmélet megformálódásnak története. Meglepő módon éppen a baloldalon belüli szakítások területe az (az anarchisták és a marxisták között az 1870-es években, később a trockisták, maoisták és az ortodox kommunisták között, az államot uralni akaró centralisták, illetve az államellenes autonomisták és anarchisták között), ahol a legkevésbé uralkodott el az amnézia. A viták olyan elkeseredettek és durvák, hogy az ember néha hajlamos azt gondolni, elkelne egy kicsivel több amnézia is. Ám ezeken a hagyományos forradalmi szektákon és politikai frakciókon túl a politikai akció teljes színtere radikális változáson ment át az 1970-es évek közepe óta. A politikai küzdelem és a politikai lehetőségek mind területi értelemben, mind pedig szervezeti elmozdultak. Ma rengeteg civil szervezet (NGO) játszik politikai szerepet, amire az 1970-es évek közepét megelőzően nemigen volt példa. Ezeket mind az állam, mind a magánszektor finanszírozza, gyakran idealista gondolkodók és szervezők dolgoznak bennük (a civil szervezetek komoly munkahely-teremtési programként is funkcionálnak), és többnyire egyfajta problémára összpontosítva (környezetvédelem, nyomor, a nők jogai, a rab-szolgaság és a munkaerővel való üzérkedés elleni küzdelem stb.) tartózkodnak a nyíltan antikapitalista politikától, bár gyakorta progresszív gondolatokat és célokat karolnak fel. Mindazonáltal bizonyos esetekben aktívan neoliberaisnak mutatkoznak, bekapcsolódnak az állam jóléti funkcióinak privatizálásába, vagy a marginalizálódott népesség piaci integrációját megkönnyítő intézményi reformokat támogatnak (az alacsony jövedelműek számára kidolgozott mikro-hitelek és mikrofinansciális rendszerek ennek klasszikus

példái). Bár rengeteg radikális és elszánt embert találunk a civil szervezetek tagságában, munkájuk legjobb esetben is csak javítgatásokra szorul. Együttvéve progresszív eredményeik meglehetősen egyenetlen képet mutatnak, bár kétségtelen hogy bizonyos esetekben – így például a nők jogainak, az egészségügynek vagy a környezet megóvásának területén – komoly mértékben hozzájárultak az emberek életkörülményeinek javításához. Ám a civil szervezetek nem hozhatnak forradalmi változást. Túlságosan kötődnek finanszírozóik politikai álláspontjaihoz. Így, bár lokális esetekben akár segíthetnek is megnyitni olyan tereket, ahol antikapitalista alternatívák válnak lehetségessé, még támogathatják is az ilyen irányú alternatíva-kísérleteket, ám semmit sem tesznek azért, hogy ezek az alternatívák ne olvadjanak ismét bele a domináns kapitalista gyakorlatba; sőt, ezt még bátorítják is. A civil szervezetek mai kollektív ereje jól visszatükröződik abban a domináns szerepben, amit a Szociális Világforumban játszanak, ahol az elmúlt évtizedben a globális igazságot követelő mozgalom támogatásának igénye, a neoliberalizmus globális alternatívájának keresése koncentrált. Az ellenállás másik átfogó csoportja a különféle anarchista, autonomista és grass-root szervezetek (GRO-k), amelyek elutasítják a külső dotálást, bár akadnak olyanok is, amelyek valamiféle alternatív intézményi bázisra támaszkodnak (ilyenek például a katolikus egyház „bázisközösségei” Latin-Amerikában, vagy a politikai mobilizáció szélesebb körű egyházi finanszírozása az Egyesült Államok belső területeinek városaiban). Ez a csoport messze nem egységes (valójában időnként heves vitákban esnek egymás torkának, gondoljunk például a társadalmi anarchisták támadásaira azok ellen, akiket ők csak maró gúnnnyal „életmód” anarchistáknak titulálnak). Ugyanakkor mindnyájan osztoznak az államhatalommal folytatott párbeszéd iránti ellenszenvük-

ben, és azt hangsúlyozzák, hogy a civil társadalom lehet az a terület, ahol a változások kiharcolhatók. Az emberek mindennapi életének szituációin alapuló önszerveződő ereje kell, hogy az alapja legyen bármiféle antikapitalista alternatívának. Társadalmi modellként a horizontális hálózatokat preferálják. A barteren, a kollektívakon és a helyi termelési rendszereken nyugvó, úgymond „szolidaritási gazdaságok” az általuk helyeselt politikai gazdaságtani formák. Jellemző módon elvetik bármiféle központi irányítás szükségességét, elutasítják a hierarchikus társadalmi kapcsolatokat, a hierarchikus politikai hatalmi struktúrákat, így a hagyományos politikai pártokat is. Az efféle szervezetek a világon mindeütt megtalálhatóak, és nem egy helyen komoly politikai jelentőségre is szert tettek. Némelyikük álláspontja radikálisan antikapitalista, és forradalmi célokat tűznek ki maguk elé, bizonyos esetekben pedig elszántan támogatják a szabotázst és a rombolás egyéb formáit (ilyenek voltak az 1970-es években a Vörös Brigádok különféle irányzatai Olaszországban, a Baader-Meinhof csoport Németországban, vagy a Weather Underground az Egyesült Államokban). Ám mindezen mozgalmak hatékonyságát behatárolja az (hagyjuk most figyelmen kívül a legerőszakosabb szélsőségeket), hogy vonakodnak aktivizmusukat olyan nagyobb léptékű szervezeti formákba adaptálni, amelyek képesek szembenézni a globális kihívásokkal. Előfeltételezésük – miszerint a változás szempontjából kizárólag a lokális cselekvésnek van értelme, és bármi, ami kicsit is emlékeztet valamiféle hierarchiára, szükségképpen ellenforradalmi – önpusztító, bizonyul, ha nagyobb kérdések kerülnek napirendre. Ugyanakkor ezek a mozgalmak kétségtelenül széles bázist nyújtanak az antikapitalista politikai kísérletek számára. A harmadik nagy trend annak az átalakulásnak az eredménye, amely a hagyományos munkásmozgalmi szervezetek

és a baloldali politikai pártok berkein belül megy végbe, a szociáldemokrata hagyományokat ápolóktól a politikai pártszervezetek radikálisabb, trockista vagy kommunista formájáig. Ez a trend nem táplál ellenszenvet az államhatalom meghódításával vagy a hierarchikus szerveződési formákkal szemben. Sőt, ez utóbbit szükségesnek tartja a politikai szervezet integrációjában a legkülönbébb politikai skálákon keresztül. Mikor a szociáldemokrácia hegemon szerepet játszott Európában, és még az Egyesült Államokban is jelentős befolyása volt, az értéktöbblet elosztásának állami ellenőrzése az egyenlőtlenségek csökkentésének kulcsfontosságú eszközévé vált. Ennek a rendszernek az volt az Achilles-sarka, hogy nem sikerült az értéktöbblet terelését társadalmi ellenőrzés alá vonni, és ezáltal valódi kihívást intézni a kapitalista osztály hatalma ellen. Nem szabad ugyanakkor elfeledkeznünk azokról az eredményekről, amelyeket elért, még ha ma már nyilvánvaló is, hogy közel sem elegendő csupán visszatérni a társadalmi jólét és a keynesiánus gazdaságpolitika modelljéhez. A latin-amerikai bolívári mozgalom és progresszív szociáldemokrata kormányok hatalomra kerülése a legbiztatóbb jelek egy új formájú baloldali etatizmus megjelenésére. Mind a szervezett munkaerő, mind pedig a baloldali politikai pártok kaptak pár jókora pofont a fejlett kapitalista világban az elmúlt három évtized során. Mindkettőt rávették vagy rákényszerítették a neoliberalizálás, legfeljebb egyfajta emberibb arcú neoliberalizmus hangsúlyos támogatására. Mint arról már szó esett, lehet akár úgy is tekinteni a neoliberalizmusra mint egy nagyléptékű, meglehetősen forradalmi mozgalomra (amelyet az önjelölt forradalmi személyiség, Margaret Thatcher vezet), amely privatizálja az értéktöbbletet, vagy legalábbis megakadályozza további szocializálását. Bár mutatkoznak bizonyos jelei mind a szakszervezeti mozgalom, mind a bal-

oldali politika újjáéledésének (ellentétben a Tony Blair Új Munkáspártja által Nagy-Britanniában bevezetett „harmadik úttal”, amelyet szörnyű eredménnyel másolt le számos európai szociáldemokrata párt) a világ számos részén erőre kapó radikálisabb politikai pártokkal párhuzamosan, mégis kérdésessé vált, hogy elég-e kizárólag a munkások élcsapatára támaszkodni, vagy hogy képesek-e a politikai hatalomba bizonyos mértékig bekerülő baloldali pártok valódi hatást gyakorolni a kapitalizmus fejlődésére, és képesek-e szembeszállni a válság sújtotta felhalmozás nyugtalan dinamikájával. A német Zöldek hatalomban nyújtott teljesítményét nehéz lenne tündöklőnek nevezni ahhoz a politikai szerephez képest, amit ellenzékben játszottak, míg a szociáldemokrata pártok teljesen elvesztették azt a lehetőséget, hogy valódi politikai erőként léphessenek fel. Ám a baloldali politikai pártok és a szakszervezetek még mindig jelentősek, és ha átveszik az államhatalom bizonyos aspektusait, mint a brazil munkáspárt vagy a bolívári mozgalom Venezuelában, az nem csak Latin-Amerikában van jelentős hatással a baloldali gondolkodásra. Az sem egyszerű kérdés, hogy miként értékeljük a kínai kommunista párt kitüntetett szerepét a politikai hatalom ellenőrzésében. A korábbiakban itt kifejtett összforradalmi teória azt sugallja, hogy az államhatalom meghódítása nélkül nem lehetséges egy antikapitalista társadalmi rend létrehozása; ezt a hatalmat radikálisan átalakítva kell átdolgozni a ma még a magántulajdont, a piaci rendszert és a vég nélküli tőkefelhalmozást támogató strukturális és intézményi kereteket. Az összes olyan államok közötti küzdelem – a gazdaságföldrajzi és geopolitikai vetélkedés –, amely a kereskedelem, a pénz vagy éppen a hegemonia kérdései körül folyik, szintén túl fontosak ahhoz, hogy a lokális társadalmi mozgalmakra maradjanak, vagy éppen úgy döntsünk, hogy ezek egyszerűen túl nagy kérdé-

sek, és ezért figyelmen kívül hagyjuk őket. A kapitalista politikai gazdaságtan alternatíváját kutatva nem ignorálhatjuk azt a problémát, hogy miként kell az állam és a pénzvilág kapcsolatrendszerét újragondolni, és ez együtt jár azzal a komoly problémával is, hogy mit kezdjünk a pénznek, mint általános értékmérőnek a szerepével. Az állam és az államközi kapcsolatok dinamikájának ignorálása ezért meglehetősen nevetséges ideológia bármely antikapitalista mozgalom számára. A negyedik nagy trendet azok a társadalmi mozgalmak jelentik, amelyek nem igazán támaszkodnak bármely kitüntetett politikai filozófiára vagy irányzatra, hanem a kisajátításokkal, az elnyomorítás különféle formáival szembeni pragmatikus szükségletek hívták életre őket. (Így például mikor a gazdagabb betelepülők egy városrészben kiszorítják az addigi szegényebb lakosságot, az ipari fejlődés teszi lakhatatlanná addigi lakóhelyüket, de ide tartozhatnak a gátépítések, a vizek kisajátítása, a közszolgáltatások és az oktatás leépítése, vagy bármi efféle.) Ezekben az esetekben az adott város, városrész, falu vagy település mindennapi életére fókuszálva alakul ki a politikai szerveződés anyagi alapja azok számára, akiket veszélyeztetnek az állami politikák és a különféle kapitalista érdekek. Az ilyen protestpolitikák nagy tömegeket mozgósítanak. Rengeteg efféle társadalmi mozgalom létezik, és némelyikük idővel radikalizálódik, mikor azzal kénytelen szembesülni, hogy az előttük tornyosuló problémák sokkal inkább rendszerszintűek, mint helyi, partikuláris gondok. Ha az efféle társadalmi mozgalmak szövetségeket hoznak létre a földkérdés körül (mint a Via Campesina, a brazilai földnélküli agrárproletárok mozgalma, illetve a kapitalista vállalatok föld- és erőforrás-kisajátításai ellen tiltakozó parasztok Indiában) vagy éppen városi problémák körül (a „Jogunk van a városhoz, vegyük vissza!” mozgalmak Brazíliában és ma már az Egye-

sült Államokban is), az azt sugallja, hogy lehetséges olyan szélesebb szövetségeket is létrehozni, amelyek a yuppisodás, a gátépítések, a privatizációk stb. mögött álló rendszerszintű erőket vitatják és támadják. Ezek a mozgalmak, mivel sokkal inkább pragmatikus célok, mintsem ideológiai preconcepciók mozgatják őket, saját konkrét tapasztalataikból juthatnak el a rendszerszintű folyamatok megértéséhez. Annak függvényében, hogy egy területen sok ilyen mozgalom alakul ki, például a nagyvárosok esetében, eljuthatnak odáig (amint ezt az ipari forradalom korai szakaszának munkásságáról is feltételezhetjük), hogy közös célokat találnak, és saját tapasztalataik alapján tudatosan bennük a kapitalizmus működése, és valamiféle kollektív megoldás keresésének az igénye. Ez az a terület, ahol fontos szerepet kaphat az Antonio Gramsci íásaiban oly gyakran hivatkozott „organikus értelmiségi” vezető, aki autodidakta, hiszen a világ megértéséhez elsősorban saját keserves tapasztalatain keresztül jutott el, ám a kapitalizmus megértését immár tágabb összefüggésekben szemléli. Kiváló példák erre a brazilai MST (Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra – Földnélküli Agrárproletárok Mozgalma) vagy a kisajátítások elleni indiai mozgalmak paraszti származású vezetői. Ezekben az esetekben a képzett elégedetlenek feladata, hogy a lentől jövő hangokat felerősítve a figyelmet a kizsákmányolás és az elnyomás körülményeire tereljék, és olyan válaszokat fogalmazzanak meg, amelyek egy antikapitalista programmá állnak össze. A társadalmi változás ötödik epicentrumát az identitás kérdései köré szerveződő emancipatorikus mozgalmak jelentik – a nők, a gyermekek, a homoszexuálisok, a faji, etnikai vagy vallási kisebbségek mind követelik az őket megillető helyet a Nap alatt –, valamint a számtalan környezetvédő mozgalom. Ezek kifejezetten nem antikapitalisták. Ezek a mozgalmak, amelyek egyenjogúsá-

got követelnek a fenti kérdésekben, földrajzilag egyenlőtlenül oszlanak el, sőt szükségleteik és követeléseik területi hovatartozásuk alapján nem egyszer meg is osztják őket. Ám a női jogokkal kapcsolatos globális konferenciák (1985, Nairobi, ami az 1995-ös pekingi nyilatkozathoz vezetett), vagy a rasszizmusról folytatott hasonló rendezvények (a sokkal zaklatottabb 2009-es durbani konferencia) valamiféle közös alap kidolgozására törekcszenek, akárcsak a környezetvédelmi konferenciák. Nem lehet kérdéses, hogy – legalábbis a világ némely részén – a társadalmi viszonyok ezen dimenziók mentén változnak. Szűk esszencialista szempontból ezek a mozgalmak antagonisztikusnak tűnhetnek az osztályharccal szemben. Kétségtelen, hogy a tudományos világ nagy részében az osztályelemzés és a politikai gazdaságtan rovására szereztek kitüntetett helyet maguknak. Ám a globális munkaerő feminizálása, a nyomor feminizálása a világ szinte minden részén, és a nemi különbségek felhasználása a munkaerő feletti ellenőrzésben az osztályharc további fókuszálásának megkerülhetetlen feltételévé tette a nők egyenjogúsítását és végleges felszabadítását az őket sújtó elnyomás alól. Ugyanez áll az összes többi identitásra, amelyeket elnyomás és jogfosztás sújt. A rasszizmusnak, a nők és a gyermekek elnyomásának alapvető fontosságú szerepe volt a kapitalizmus felemelkedésében. Jelenlegi formájában a kapitalizmus alapvetően képes lenne megleni ezek nélkül a diszkriminációk nélkül, ám az erre való politikai készsége alaposan csökkenni fog, ha nem kap éppen végzetes csapást, egy egységesebb osztályerővel szembeélve. A multikulturalizmus és a női jogok mérsékelt elfogadása – különösen az Egyesült Államokban – szolgál némi bizonyítékkal a kapitalizmus alkalmazkodóképességére a társadalmi változás ezen dimenzióihoz (ideértve a környezetet is), még ha egyben ismét kihangsúlyozza az

osztályok közötti törést, mint a politikai akció alapvető dimenzióját. Ez az öt trend nem egyformán fontos és hasznos a politikai akciók szempontjából. Némely szervezet szépen elegyíti magában mind az öt aspektust. Ám még rengeteg munka kell ahhoz, hogy ezek a tendenciák végül egymásra találjanak a minden mögött megbúvó kérdésben: vajon megváltozhat-e a világ anyagi, társadalmi, mentális és politikai értelemben oly módon, hogy nem csupán a világ számos részén az összeomlás szélére jutott társadalmi és környezeti viszonyokkal konfrontálódik, hanem a végtelen általános növekedés logikájával is. Ez az a kérdés, amelyet az elégedetleneknek és a kiábrándultaknak újra és újra fel kell tenniük, és tanulniuk kell azoktól, akik közvetlenül tapasztalják meg a problémákat, és akik elszánták magukat, hogy a végsőkig folytatják az ellenállást az általános növekedés következményeivel szemben. A kommunisták, amint erre Marx és Engels a Kommunista kiáltványban kifejtett eredeti koncepciójukban rámutattak, nem alkotnak politikai pártot. Ők egyszerűen azok, akik mindenkor és mindenhol felismerik a kapitalista rend korlátait, hiányosságait és pusztító tendenciáit, akárcsak azt a megszámlálhatatlan sok ideológiai álarcot és hamis legitimációt, amelyet a kapitalisták és apológétáik (különösen a média) találnak ki osztály-egyeduralmuk bébetonozására. A kommunisták szüntelenül egy olyan jövőn munkálkodnak, amely különbözik a kapitalizmus által előre vetített lehetőségektől. Ez egy érdekes definíció. Míg a hagyományos intézményesített kommunizmus halott, és boruljon rá a feledés fátyola, addig ennek a fenti definíciónak az értelmében de facto kommunisták milliói élnek köztünk, akik készek felismeréseiknek megfelelően cselekedni, készek alkotó részt vállalni az antikapitalista kezdeményezésekben. Amennyiben, amint azt az 1990-es évek alternatív globalizációs mozgalma kijelen-

tette, „lehet más a világ”, akkor miért ne mondjuk ki azt is, hogy „lehetséges egy másmilyen kommunizmus”? Ha valódi változást akarunk, akkor a kapitalista fejlődés jelenlegi körülményei éppen valami effélet követelnek.

(A fordítás alapjául D. Harvey-nak a 2010. évi Porto Allegre-i World Social Forum-on elhangzott előadása szolgált.)

Fordította: Konok Péter

Eszmélet 85. (2010. tavasz) 26-47.

A világ baloldala 2011 után

IMMANUEL WALLERSTEIN

Akár szűken, akár tágan határozzuk meg a baloldalt, világszerte jó éve volt 2011. Ennek alapvető oka a negatív gazdasági körülményekben rejlett, ezeket megsínylette a világ nagyobbik része. A munkanélküliség magas volt, és tovább emelkedett. A legtöbb kormány tetemes adósságsszinttel és csökkent bevétellel szembesült. Válaszul megpróbálták takarékosági intézkedésekkel terhelni országuk népességét, ugyanakkor viszont bankjaikat igyekeztek gyámolítani. Az eredmény világméretű lázadása volt annak, amit a „Szálljuk meg a Wall Street-et!” [Occupy Wall Street (OWS)] megmozdulások úgy hívtak: „a 99%”. A lázadás a gazdagság túlzott polarizálódása, a korrupt kormányzatok és e kormányzatok lényegileg nem-demokratikus természete ellen irányult, akár többpárti rendszert képviseltek ezek, akár nem. Szó sincs arról, hogy az OWS, az „arab tavasz” vagy az indignados [a „fölháborodottak”] mindent elértek volna, amit reméltek. Sikerült azonban világszerte változtatniuk a diskurzuson, vagyis a megbeszélőn, elmozdították azt a neoliberalizmus ideológiai mantrájától olyan témák felé, mint az egyenlőtlenség, igazságtalanság és gyarmatmentesítés. A közemberek hosszú idő óta első ízben vitatkoztak magáról a rendszer természetéről, amelyben élnek; immár nem vették természetesnek. Most az a kérdés a világ balol-

dala számára, hogyan tovább előre, hogyan lehet ezt a kezdeti szóbeli sikert politikai átalakulásban kamatoztatni. A probléma fölvetése roppant egyszerű. Még ha, röviden szólva, világos is, hogy mekkora táguló szakadék húzódik egy nagyon kicsi (az 1%) és egy nagyon nagy csoport (a 99%) között, ebből nem következik, hogy ez a politikai megoszlás. A jobbközép erők a világ népességének – vagy legalábbis azoknak az embereknek, akik politikailag valamilyen módon aktívak – még világszerte mintegy a fele fölött parancsnokolnak. A világ átalakításához ennél fogva a világ baloldalának olyan fokú politikai egységre lesz szüksége, amellyel még nem rendelkezik. Valójában mélységes egyet nem értés tapasztalható mind a hosszú távú célkitűzések, mind a rövid távú taktika dolgában. Nem mintha nem folynának viták ezekről. Ellenkezőleg, hevesen vitatkoznak róluk, s némi előrehaladás is történt a többrendbeli megosztottság leküzdésében. Nem új keletű megosztottságok ezek, de ettől még nem könnyebb megoldani őket. Közülük kettő nagy jelentőségű. Az első a választásokkal kapcsolatos. A választásokat illetően nem kétféle, hanem háromféle álláspont van. Van egy csoport, amelyik mélységesen gyanakvó a választásokkal szemben, úgy érvel, hogy ezeken részt venni nemcsak hogy politikailag hatástalan, de erősíti a létező világrendszer legitimációját. A többiek úgy gondolják, hogy döntő fontosságú részt venni a választási folyamatban. Ám ez a csoport kétféle oszlik. Egyfelől vannak azok, akik úgy vélik, hogy pragmatikusan kell gondolkodni. Ők belülről akarnak munkálkodni – a nagyobbik balközép párton belül, ha működő többpártrendszer van, vagy ahol nem engedélyeznek parlamenti váltógazdaságot, ott a de facto egyetlen párton belül. És persze vannak azok, akik az úgynevezett kisebbik rossz választásának politikáját hirdetik. Ezek az állítják, hogy nincs jelentős különbség a fő alterna-

tív pártok között, és amellet vannak, hogy olyan pártra kell szavazni, amelyik „hitelesen” baloldali. Mindnyájunknak ismerős ez a vita, és mindnyájunknak már a könyökünkön jönnek ki ezek az érvek. De világos – nekem legalábbis –, hogy ha a három csoport nem jut közös nevezőre a választási taktikát illetően, a világ baloldalának nem lesz sok esélye arra, hogy érvényesüljön, sem rövid, sem hosszabb távon. Hiszem, hogy van mód a kibékülésre. Mégpedig úgy, hogy különbséget kell tenni rövid távú taktika és hosszú távú stratégia között. Nagyon is egyetérttek azokkal, akik szerint a világrendszer hosszú távú átalakításához irreleváns az államhatalom megszerzése, és meglehet, veszélyeztetni ennek az átalakításnak a lehetőségét. Sokszor megkísérelték már átalakítási stratégia gyanánt alkalmazni, és mindannyiszor kudarcot vallottak vele. Nem következik ebből, hogy a rövid távú választási részvétel elvesztegetett idő. Tény, hogy a 99% nagyon nagy része súlyos károkat szenved rövid távon. És ez a rövid távú sínlyödések és a fő gondja-baja. Ezek az emberek túlélni próbálnak, és segíteni szeretnék a családjukat és a barátaikat a túlélésben. Ha a kormányzatokra nem úgy gondolunk, mint a társadalmi átalakulás potenciális tényezőire, hanem mint olyan struktúrákra, amelyek rövid távú szenvedéseket képesek okozni közvetlen politikai döntéseikkel, akkor a világ baloldalának az a kötelessége, hogy minden lehetőt tegyen, hogy olyan döntéseket csikarjon ki ezekről, amelyek a lehető legkisebbre csökkentik a szenvedést. Ha a szenvedés lehető legkisebbre csökkentésén dolgozunk, ez megköveteli a választási részvételt. S mi a helyzet azokkal, akik a kisebbik rosszat és akik hitelesen baloldali pártok támogatását javasolják? Ez helyi taktikai döntés kérdése, ami természetesen tényezőtől függ – országméret, politikai szerkezet formája, országos demográfiai mutatók, geopolitikai elhelyezkedés, politikatörténet –, s ezért változatos.

Nincs rá szabványos válasz, nem is lehet. A 2012-es válasz sem szükségképp érvényes 2014-re vagy 2016-ra. Ez, szerintem legalábbis, nem elvi kérdés, hanem inkább a taktikai helyzet fejlődésének kérdése országonként. A második alapvető vita, amellyel a nemzetközi baloldal emésztí magát, aközött folyik, amit „developmentalizmusnak” nevezek, meg amit úgy lehetne megnevezni, hogy a civilizációs változás elsőbbsége. A világ számos részén tanúi lehetünk ennek a vitának. Némelyek ezt látják Latin-Amerikában a kormányok és az őshonos népek mozgalmait közt folyó, elmérgesedő vitákban – például Bolíviában, Ecuadorban, Venezuelában. Némelyek ezt látják Észak-Amerikában és Európában a környezetvédők/zöldek és a szakszervezetek közötti vitákban, amikor is az utóbbiak az elérhető foglalkoztatás fenntartásának és bővítésének adnak elsőbbséget. Egyfelől van a „developmentalista” opció, akár baloldali kormányok, akár szakszervezetek állnak ki mellette, vagyis hogy gazdasági növekedés nélkül nincs mód helyesbíteni a jelenlegi világ gazdasági kiegyensúlyozatlanságát, akár az országokon belüli, akár az országok közötti polarizálódásról beszélünk. Ez a csoport azt hányja ellenfelei szemére, hogy legalábbis objektíve, de lehet, hogy szubjektíve is a jobboldali erők érdekeit támogatják. Az „antidevelopmentalista” opció támogatói azt mondják, hogy a gazdasági növekedés elsőbbségére összpontosítani két okból téves. Ez olyan politika, amely a kapitalista rendszer legrosszabb tulajdonságait viszi tovább. És olyan politika, amely helyrehozhatatlan károkat okoz – ökológiai és társadalmi károkat. Ez a megosztottság, ha lehet, még szenvedélyesebb, mint amelyik a választási részvétel kérdéséből fakad. A megoldás csakis eseti alapon kötött kompromisszumokkal lehetséges. Hogy ez lehetővé váljék, mindkét csoportnak el kell fogadnia a másik jóhiszeműségét. Nem lesz könnyű. Leküzdhetők-e a

baloldalnak ezek a megosztottságai a következő öt vagy tíz évben? Nem vagyok biztos benne. De ha nem, akkor nem hiszem, hogy a világ baloldala megnyerheti a következő húsz vagy negyven év csatáját az ügyben, hogy milyen is legyen az elkövetkező rendszerünk, mielőtt a tőkés rendszer véglegesen összeroppan.

Fordította: Csala Károly

Eszmélet 93. (2011. tavasz) 5–7.

Kik a marxisták, és miért nem akarnak
kommunizmust?
(Hypo)tézisek arról, hogy kell-e nekünk
a világforradalom

TÜTŐ LÁSZLÓ

Viszonylag könnyű helyzetben volt Táncsics, amikor 1846-ban megfogalmazta *Kik a vörös republikánusok, és mit akarnak?* című írását. Pontosan tudta, hogy kikről beszél, és hogy ők mit szeretnének elérni. Azóta sokat változott mind a társadalom, mind a nyelvhasználat. Ennek a megváltozott, mai helyzetnek szól, korunk tapasztalatain alapul a fenti provokatív cím és gonoszkodó alcím.

I. Hova álljanak a kommunisták? Közismert a belgiumi történet alábbi dilemmája: a flamandok álljanak jobbra, a valonok pedig álljanak balra; de hova álljanak a belgák? A dilemma aktualizált formában is felmerül. Jobboldalra áll, aki a nemzeti közösséget pártolja. Aki korunkban a nemzeti közösség híve, az a fennálló rendszer oldalára áll. Baloldalra áll, aki az individuumok elsőbbségét pártolja. Aki korunkban a kozmopolitisztikus polgári szabadságjogok („emberi jogok” stb.) híve, az is a fennálló rendszer oldalára áll. De hova álljon, aki nem híve a tőkés rendszernek? Két út van előttem, melyiken induljak? – néz le a kérdés a konyhai falvédőről. Biztos, hogy minden esetben el kell indulni a két út valamelyikén? Biztos, hogy minden esetben oda kell állni a két oldal valamelyikére? Biztos, hogy nincs harmadik lehetőség? Mi van

akkor, ha olyan kérdést szegeznek nekünk, amely nem teszi lehetővé a véleményünk kimondását, megjelenítését? Amely a mi válaszukat kizárja? Mi a teendő akkor, ha olyan feladat elé állítanak, amelyből a mi utunk lehetősége hiányzik? Bizonyos filozófiai nézőpontból a rossz kérdésre adott helyes felelet: magának a kérdésnek a visszautasítása, a válasz megtagadása. Hiányos, hamis alternatíva, nem megfelelő válaszut esetén mindkét felkínált lehetőség elvetése.

II. „Megsebzett szavak” (Daniel Bensaïd) Törzsi demokrácia, nemzeti demokrácia, polgári demokrácia, népi demokrácia, plebejus demokrácia, szocialista demokrácia, politikai demokrácia, gazdasági demokrácia, pártdemokrácia, munkahelyi demokrácia, gyakorlati demokrácia, sajtódemokrácia, társadalmi demokrácia, liberális demokrácia, kereszténydemokrácia, szociáldemokrácia, közvetlen demokrácia, részvételi demokrácia, bázisdemokrácia, közvetett demokrácia, képviseleti demokrácia, tartalmi demokrácia, formai demokrácia, formális demokrácia stb. Akkor én most a demokrácia híve vagyok? Melyik demokráciáé? Milyen demokráciáé? Feudális szocializmus, polgári szocializmus, burzsoá szocializmus, kispolgári szocializmus, konzervatív szocializmus, keresztényszocializmus, nemzeti szocializmus, nemzetiszocializmus, proletárszocializmus, államszocializmus, bürokratikus szocializmus, önkormányzó szocializmus, utópista szocializmus, igazi szocializmus, tudományos szocializmus, afrikai-islám szocializmus stb. Akkor én most a szocializmus híve vagyok? Melyik szocializmusé? Milyen szocializmusé? Politikai forradalom, gazdasági forradalom, társadalmi forradalom, a mindennapi élet forradalma, nyelvi forradalom, művészeti forradalom, agrárforradalom, ipari forradalom, tudományos-technikai forradalom, világforradalom stb. Akkor én most a forradalom híve vagyok? Melyik, milyen forradalomé? Nyugati marxizmus, ausztromarxizmus,

keleti marxizmus, leninista marxizmus, ortodox marxizmus, politikai marxizmus, messianisztikus marxizmus, dogmatikus marxizmus, vulgárm marxizmus, tudományos marxizmus, ideológiai marxizmus, elméleti marxizmus, gyakorlati marxizmus... Kik is azok a marxisták, és mit akarnak? Akkor én most a marxizmus híve vagyok? Melyik, milyen marxizmusé? Őskommunizmus, proletár kommunizmus, utópikus kommunizmus, tudományos kommunizmus, anarcho-kommunizmus, liberter kommunizmus, eurokommunizmus, politikai kommunizmus, pártkommunizmus, nyerskommunizmus, kaszárnyakommunizmus, helyi kommunizmus, világkommunizmus... Akkor én most a kommunizmus híve vagyok? Melyik, milyen kommunizmusé? Napjainkra – valószínűleg nem teljesen véletlenül – általánossá vált az a gyakorlat, hogy eredeti jelentésüktől, illetve fogalmi tartalmaiktól megfosztott szavakkal próbáljuk kifejezni magunkat, közölni szándékainkat, gondolatainkat. Szavaink megsebzetten vergődnek a mindennapi – sőt, többnyire a tudományos – kommunikációban. A világosan átlátott és pontosan megfogalmazott érdekek küzdelme helyébe benyomul a szavak harca: mind fionom értelmezési viták, mind durva agresszivitások formáját öltve dúlnak a szócsaták. (Járulékos elemként ehhez csatlakozik a jelképekkel, illetve jelképekért folyó küzdelem: a jelképek „osztályharca”.)

III. „... nem vagyok marxista” (K. Marx) Kik azok a marxisták? És mi az a kommunizmus? Ismert eset, hogy Marx maga határolódott el bizonyos, rá hivatkozó híveitől: „... akkor én nem vagyok marxista”. Úgy tűnik, hogy – amennyiben kerülni szándékozunk a félreértéseket – nem elegendő csupán a szó kimondásával a marxizmusra utalni. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy ilyenkor miről beszélünk. Hasonló gondok állnak elő, amikor a kommunizmusra hivatkozunk. A címben szereplő kérdésekről megmutatkozik,

hogy nem lehet őket megválaszolni. Megválaszolhatatlanok, mert ebben a formában nem rendelkeznek konkrét tartalommal, nincs egyértelmű jelentésük. Számos kategóriáról kiderülhet, hogy önmagában használva nem alkalmas kommunikációra, eszmecserére, mert csupasz alakjában semmi egyértelműen megragadhatót nem tartalmaz. Informálás helyett a dezinformálást, közlés helyett a félreorientálást segíti. Közelebbi meghatározás, illetve konkretizáló jelző nélküli alkalmazása – tudatosan vagy öntudatlanul – politikai-ideológiai félrevezetést eredményez. (Lehetséges, hogy a nyelvi kódösítés is a társadalmi osztályharc egyik fegyvere?)

IV. Polgári marxizmus? Feudális szocializmus, kispolgári szocializmus, burzsoá szocializmus. Ismeretes, hogy már a Kommunista Kiáltvány is megkülönbözteti egymástól a szocializmusnak ezeket a formáit – határozottan elválasztva őket a proletár nézőponttól. (Az említett szocializmusok sorát Marx és Engels más helyeken tovább gazdagítja.) Ezeknek a szocializmusoknak közös vonása a tagadás: az, hogy – eltérő okokból és eltérő módon – elutasítják a korlátlan szabad versenyt. Annyiban szocializmusok, amennyiben elvetik a társadalmi folyamatok irányítatlanságát, teljesen a piaci rendezőelvre, a versenypiaci szabályozásra hagyását. Lehetséges, hogy – ha csak a tagadást, elutasítást nézzük, akkor – feudális, kispolgári, burzsoá marxizmusról is kellene beszélni? Lehetséges, hogy a tágan értelmezett marxizmuson belül olyan felfogás is kialakult, amely a fennálló polgári viszonyok megjavításáért való küzdelmet tartja fontosnak? Amely nem a rendszeren túlmutató, hanem azon belüli osztályharcot folytat? Olyan osztályharcot, amelynek követeléseit illeszkednek a tőkés rendszerbe? Az elviselhetőbb, kellemesebb munkakörülményekért, a magasabb fizetésért, a munkavállalás biztonságáért, a bér munkáslét tartósításáért való osztályharcot? Lehetséges, hogy olyan marxista gyakorlatok is léteznek,

amelyek nem a kapitalizmus meghaladását, leváltását hanem „élhetőbbé tételét” szolgálják? Amelyek mindennapi értékrendje helyet talál a fennállóban?

V. Marxi kommunizmus-felfogás. A marxizmushoz hasonlóan akkor is nehéz helyzetben vagyunk, ha a kommunizmusról akarunk szólni. Nehéz helyzetben vagyunk, mert – közelebbi meghatározások hiányában – legfeljebb elvontságokat tudunk kiizzadni. Némiképp megoldhatóbb feladat, ha nem – absztrakt általánosságban – pusztán kommunizmusról, hanem például a marxi kommunizmusról kívánunk beszélni. (A továbbiakban megpróbálok ennél maradni.) Bár a különböző szövegshivatozások és szövegértelmezések miatt így is adódnak jelentős bizonytalanságok, eltérések. Mi az, ami sajátosan jellemző a marxi kommunizmus-felfogásra? Mit olvastunk annak idején a Marx által kikövetkeztetett kommunizmusról? Melyek a marxi kommunizmus-hipotézis főbb pillérei? 1. Nem eszmény, amit meg kellene valósítani, hanem a kapitalizmussal szembeni alternatívát kiépítő, ezzel a tőkés rendszert folyamatszerűen leváltó eleven mozgalom. Ennek az alternatívának a gyakorlati térnyerésén mérhető – Rosa Luxemburgot parafrázálva – a kommunizmusban való előrehaladás. 2. Csak maguknak a proletároknak (azaz a létfenntartás eszközeivel nem rendelkező tulajdon nélkülieknek) a saját tette lehet. Tehát az alternatíva kihordásának alanya a szellemi és fizikai bémunkáság – ide értve a potenciális és jövőbeni bémunkásokat (munkanélküliek, deklasszálódó kistulajdonosok) is. 3. Olyan társulás, melynek kiindulópontja, alapeleme a szabad társadalmi egyén („személyes egyén”, „szabad egyéniség”), és „alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése”. Az egymással társuló, szövetkező egyének a polgáritól eltérő kapcsolatok létrehozására, alternatív életformák kialakítására törekzenek. A kommunizmusban való előrehaladás:

alternatív együttműködések, életmódok meghonosodása, terjeszkedése. 4. Gazdasági társadalomalakulat. Olyan (Marxszal szólva: társult) termelési mód, amely azáltal teszi lehetővé a szükségletek bővülő kielégítését, hogy gazdaságilag (gazdaságosságban) a kapitalizmus fölött áll. A társult termelési mód túllép a termelési eszközök monopolizált (azaz kirekesztő tulajdonlason alapuló) használatán. A tulajdoni korlátok-korlátozások lebontása azt jelenti, hogy – bizonyos gazdaságossági-termelékenységi megfontolások szerint – mindenki számára lehetővé válik az erőforrásokhoz való termelő hozzáférés. A társulások szisztéma feltételezi termelés és fogyasztási szükségletek viszonyának megfordítását: a termelési kapacitások kihasználásának a – gazdaságilag-társadalmilag alátámasztott – fogyasztási igényekhez történő igazítását. A gazdasági kapacitások humán szempontok alá rendelése következtében a termelést „akkor állítják le, amikor ezt a szükségletek kielégülése parancsolja”. Általánosan megfogalmazva: a marxi kommunizmus olyan rendszer, ahol szabadon társult egyének közös szükségletre termelnek. A kommunizmusban való előrehaladás: termelő társulások, szövetkezők létrejövése. 5. Nem helyi jelenség, hanem a kapitalizmust a domináns népek tetteként felváltó világrendszer. Mindamelllett a kialakulása: folyamat. Azt az életformát, együttélési formát, amely felé tart (a közös szükségletre termelést) – mint Marx más összefüggésben fogalmaz –, akár egy kerületben is el lehet kezdeni. 6. Társadalmi változás előzi és alapozza meg a politikai változást. Társadalmi átalakuláson (életmódbeli, értékrendbeli alternatíva elterjedésén) nyugszik a politikai hatalomváltás. (Vö.: „Egy társadalmi forradalom [...] az egyes valóságos egyén álláspontjáról indul ki [...] Egy forradalom politikai lelke ellenben a politikailag befolyástalan osztályoknak abban a tendenciájában áll, hogy megszüntessék az államiségtől és az

uralomtól való elszigeteltségüket. Álláspontja az állam álláspontja, egy elvont egészé, amely csak a valóságos élettől való elszakítottság révén áll fenn”.)

VI. Hurrá, csináljunk kommunizmust! Képzeljük el, hogy holnap beüt a kommunizmus. Aktuálisan abban a formában, hogy a kapitalizmus összeomlik. A tőkésállam nem képes ellátni a hagyományos állami feladatokat. Erőszak-monopóliuma szétmállik. Szétesik a burzsoá jogrend és az ezt védő fegyveres rendfenntartás. Nincs állam, nincsenek állami bevételek, nincsenek állami alkalmazottak. Fizetés (jövedelem) nélkül maradnak a politikai, az igazságszolgáltatási, a rendfenntartó hatóságok tagjai. Megszűnnek az állami intézmények: a közigazgatás, oktatás stb. Állami garanciák hiányában értékét veszti a pénz. Általánosan elfogadott pénz hiányában szétfoszlik a piacgazdaság. Nincs árutermelés, nincs áruforgalom. Fölöslegessé válnak, ezért elenyésznek a bankok, a kereskedelmi szolgáltatások. Kétségessé lesz a jövedelemszerzése azoknak, akik itt dolgoztak. Látványosan visszaesik azok „élelszínvonala”, akik korábban állami alkalmazásban álltak, illetve akiket az áruforgalomban vagy a pénzügyi szektorban foglalkoztattak. Sőt, a rendszer összeomlásának általános következménye: a „fizetőképesség” romlása, a fogyasztás csökkenése azok jelentős részénél, akik nem vesznek részt – direkt vagy járulékos módon – a közvetlen termelésben (élelemgyártás, eszközgyártás). Megtíz-tul a gazdasági és politikai út egy új társadalmi rendszer megteremtése előtt.

VII. A kommunizmus: kevesebb fogyasztás? Ha holnap kitör a világforradalom, akkor ez – első megközelítésben – azt jelentené, hogy megszűnik az embernek ember általi kizsákmányolása. 1. Nemzeti (nemzetgazdasági) szinten a kizsákmányolás felszámolása elsősorban a bér munkásoknak a munkáltatók általi kizsákmányolására vonatkozik. Ha min-

denki egyformán tulajdonos, akkor eltűnnek az erőforrásokkal való privilegizált rendelkezés tulajdonosi előjogai. Mi következik ebből? Egyebek mellett az, hogy minden munkaképes egyén számára lehetővé válik: szükségleteinek kielégítése érdekében termelő munkát végezzen. (Vö.: „egyetlen testileg alkalmas felnőttnek sem volna szabad kivételnek lennie az általános természeti törvény alól, tudniillik, hogy dolgozzék [...] nemcsak az agyával, hanem a kezével is”.) A termelők létszámának gyarapodásával jelentősen csökkenhet az a munkaidő, amelyet a javak előállításához az egyes egyéntől megkövetel. (Illetve változatlan nagyságú egyéni munkaidő alatt több fogyasztási stb. cikket lehet termelni.) 2. A kizsákmányolás tágabb összefüggése: „az egyik nemzet kizsákmányolása a másik által” (Marx–Engels); a függő nemzeteknek (nemzetgazdaságoknak) a „kizsákmányoló nemzetek” által történő kifosztása. Ennek abbahagyása feltételezi ezen országok mostani kiváltságainak (kiváltságokból fakadó „versenyelőnyeinek”) a lebontását. Mivel jár együtt egy ilyen változás? Egyrészt a Glóbusz javai elosztásának kiegyenlítődési tendenciájával. Konkrétan: nem kevesebbel, mint hogy ezekhez a javakhoz való termelő hozzáférés – arányosan – mindenki számára biztosított. (A Föld az egész emberiség önfenntartásának, önellátásának a tere.) Az erőforrások monopolizált használatának felszámolása azt is jelenti, hogy az emberiség javai és erőforrásai – bizonyos kritériumok alapján – bárkinek rendelkezésre állnak. Ezekből a javakból és erőforrásokból – formailag azonos eséllyel – potenciálisan az emberiség valamennyi tagja (az aktuálisan több mint 7 milliárd fő) részesedik. Ezért a gazdaságilag fejlettebb országok lakossága számára a világforradalom – első ránézésre – azt is eredményezi, hogy a jelenleginél (nemzetgazdasági átlagban) jóval kevesebb fogyasztási cikk jut. De ez nem minden! A nemzetközi kizsákmányolás megszűné-

sének másik velejárója: a kizsákmányolt népek (régiók) rovására szerzett kiváltságok következményeinek felszámolása, vagyis a történelmileg felhalmozott előnyök kompenzálása. E régióktól (kizsákmányolt nemzetektől) felvett (elvett) „hitelek”, mint történelmi adósság törlesztése. Nevezetesen, a kifosztott régiók felzárkóztatása, megélhetési esélyeinek megteremtése – ami további érvágás a mostani „életszínvonalunkon”. (A történelmileg létrehozott hierarchia alternatív rendezése: a hátrányos régiók lakosainak tömeges áttelepítése, befogadása; 3. A természeti erőforrások monopolizált használatának felszámolása azt is jelenti, hogy biztosítani kell a jövő nemzedékeknek a mainál nem rosszabb életfeltételek lehetőségét. A marxi kommunizmus feltételezi a most élő generációk gyakorlatilag érvényesülő előjogainak a feladását. (Vö.: „az egyidőben létező összes társadalmak együttvéve sem tulajdonosai a Földnek. Csak birtokosai, hasznélvezői annak, és mint jó családapák kötelesek jobb állapotban hagyni örököl a következő nemzedékeknek.”). Közismert gond, hogy az ipari civilizáció tőkés formája a gyors profitszerzés érdekében (a későbbi nemzedékek, az emberiség terhére) bevezette a természeti környezet kifosztását, meghonosította a természeti javak mértéktelen kiaknázását. Mondhatni: „hiteleket” vett föl a természettől, és megfelekezett ezek törlesztéséről. Nem gondoskodott a túlhasználat okozta hiányok visszapótlásáról. Elmulasztotta a megbomlott egyensúly helyreállítását – egyfajta planetáris adósságot hagyva a jövő emberiségre. Az adósság rendezése, a természeti egyensúly helyreállításának feladata a feltételezett kommunizmusra marad, ami aktuálisan maga után vonja – a ma élő összemberiség szintjén – a fogyasztási javak szűkített újratermelésének tendenciáját. Számunkra aktuálisan gazdasági csökkenést jelent az ún. fenntartható fejlődés. Összességében roppant kellemetlenül érintene bennünket, ha kitörne

a világforradalom. Egy ilyen változás több kényelmetlenséggel is együtt járna. Egyik napról a másikra kevesebb fogyasztási cikkhez jutnánk, viszont ezért általában a mostaninál jóval több termelő fizikai munkát kellene végezniük.

VIII. Lehetséges-e egyáltalán? (Forgatókönyv-töredékek a kommunista gazdálkodásról) A jelenlegi rendszer felszámolódása (összeomlása vagy megdöntése) utáni időszakra valamennyi elmélet egy rövidebb-hosszabb átmenetet prognosztizál, amelynek történelmi feladata: a társadalom tagjainak átvezetése az új rendszerbe. (Eleinte persze nem ez a fő teendő – gyakorlatilag, pragmatikusan nem a „történelmi” feladat az elsődleges. Aktuálisan a történelmi dimenzióval szemben elsőbbséget élvez a közvetlen anyagi életfeltételek megteremtése-biztosítása, valamilyen közhatalom működtetése stb. Ugyanakkor, ha feledésbe megy és hosszabb távon sem érvényesül az átvezetés történelmi feladata, akkor a kísérletből nem lesz átmenet – illetve nem az újba való átmenet lesz belőle.) Ezek a prognózisok abban különböznek a hagyományos utópiáktól, hogy nem részletesen kidolgozott tervet adnak, hanem csupán felkínálják a megoldás (a működési struktúra), illetve az átvezetés irányát, perspektíváját. A kiút, a konkrét megvalósítás gyakorlati kikísérletezése a mindenkori cselekvőkre marad: együttélésük formája (formái) csak az ő művük lehet. Az egyik jövőkép szerint a kommunizmus (szocializmus) termelő- fogyasztó közösségek (különböző megfogalmazásokban: társulások, szövetkezetek) láncolatából felépülő egyetlen önellátó szövetkezés. E közösségek alapvető célja a tagok szükségleteinek kielégítése. E szükségletek határozzák meg a rendelkezésre álló erőforrások felhasználását, a közös (tervszerű, azaz egyeztetett) termelés kereteit és jellegét. A – kellő képességek vagy erőforrások hiányában – helyben nem kielégíthető szükségletek megkövetelik különböző külső együttműködések létreho-

zását: horizontális és vertikális gazdasági kapcsolatok tartós vagy ideiglenes (az adott szükséglet kielégítéséig fenntartandó) kiépítését. Nagyon leegyszerűsítve: az így felfogott kommunista rendszer lényegét tekintve nem más, mint gazdálkodó közösségek alulról felfelé szerveződő hálózata. Adódik néhány nyitott kérdés, megválaszolandó feladat ebben a modellben. – A helyi szövetkezet a számára rendelkezésre álló erőforrásoknak a többiekét kizáró tulajdonosa (csoporttulajdon) vagy – valamiféle haszonbérlet mintájára – pusztán termelő használója? (Ez utóbbinál alkalmazható egyik lehetséges önszervezési módszer: „Gazdasági demokrácia és szocialista termelési mód” In: Válaszúton. ÁJK, 1988.) – Hogyan valósulhat meg a felhalmozott történelmi adósság törlesztése? Kit lehet a történelmi jóvátétel alanyának tekinteni? – Miként szerveződik meg a természeti „hitelek” visszafizetése? Kit lehet a természeti jóvátétel alanyának tekinteni? Egy másik jövőképben a makrotervezésre esik a hangsúly. Itt a társadalmi igényekre (kielégítendő szükségletekre) és az erőforrások felhasználására vonatkozó döntéshozatal integrálódik alulról (a termelő egyénektől, illetve legkisebb közösségektől) felfelé. Tehát az első lépés egy központosuló demokratikus tervezés. Ezt követi a társadalmi előrelátás által felépített terv átültetése a termelés gyakorlatába: szabályozott lebontása a végrehajtásban. Ebben a modellben könnyebb elképzelni mind a történelmi, mind a környezeti adósság rendezését. Ellenben dilemmát okozhat, hogy miképpen lehet elkerülni a központi terv végrehajtásáért felelős adminisztratív szerv bürokratizálódását.

IX. Hova álljanak a kommunisták? Az átmenet problémája. Annakidején a tőkés rendszerből való kilábalásnak két lehetséges útja vetődött fel. 1. A kapitalizmus felszámolása történhet politikai eszközökkel. Politikai átmenet (proletárdiktatúra) szükséges, ahol az önmagát túlélő tőkés rend el-

lenállást fejt ki. 2. Békés útra van lehetőség, ahol az állam mellett erős az önszerveződő társadalom. Ez utóbbinak esélye van arra, hogy – rövidebb-hosszabb átmenet során – felváltsa a széthulló polgári berendezkedést. (Marx akkori megítélése szerint Anglia és Hollandia kínál ilyen lehetőséget.) Milyen feladat és mozgástér jut ez utóbbi átmenetben a kommunistáknak? Szerepre ott lelnek, ahol a fennálló rendszerrel szembeni társadalmi alternatívák érlelődnek – elsősorban a termelés és az életmód, mint valamilyen konkurens értékrend gyakorlati megnyilvánulásainak területén. Ott találunk érdemi feladatot, ahol a társadalmi elégedetlenség konstruktív alternatívakeresési cselekvést ölt (vagy esély van ilyen létrehozására). Ahol egyének különböző csoportjainak elméleti értékrendje és tényleges gazdálkodása, életmódja – részlegesen vagy teljesen – leválik a tőkés rendszerről. Ahol – a fennállóval szemben potenciális társadalmi ellenerőként, ellenhatalomként – megjelenik, kibontakozik az önszerveződő és közös szükségletre termelő közösségek alternatívája. Valamilyen – többé-kevésbé kiépült – társadalmi ellenhatalom létrejötte mutatja, hogy az emberek nemcsak nem akarnak régi módon, hanem tudnak is új módon élni. Ebből a gyakorlati cselekvésből eredhet, erre épülhet bármiféle politikai átalakulás. Nélküle a politikai eszközrendszer gyökértelen, így a politikai hatalomváltás társadalmi alap nélkül marad, a keletkező új rendszer nem a termelők saját tetteként működne. Manapság számos olyan társadalmi kísérlet létezik világszerte, amelyben egyének és csoportok részlegesen vagy teljesen leválnak az uralkodó gazdaságról, és elkezdnek áttérni a bér munka rendszeréből magát kiemelő közösségi gazdálkodás különböző formáira. Terjednek a pénzkímélő eljárások változatai, és kialakultak ezek hálózatai. Bizonyos pénzkerülő gazdasági kapcsolatok honosodnak meg a résztvevők között. Sokfelé a közösségi termelés legkülönbözőbb

kezdeményei működnek. Az ilyen kísérletek mindenképpen valamiféle társadalmi ellenalternatíva vágyára és szükségességére utalnak – legyen a konkrét próbálkozás akár reális, akár irreális. Potenciálisan egyfajta társadalmi ellenhatalom csíráiként is értelmezhetők ezek, amelyek – kedvező fejlemények esetén – előbb-utóbb átfogó társadalmi alternatívává erősödhetnek. Ezeknek a kísérleteknek a történelmi kiemelése többesélyes. Lehetnek a kisközösségi életben maradás, önfenntartás zárványai. (Vö. „Államcsőd Mozgalom”. *Eszmélet* 92. 2011. tél.) Lehetnek a versenyképesség helyi javításának eszközei: valamely nemzeti vagy faji közösség másokkal szembeni összetartozásának, önvédelmének formái. De kinőhetnek magukat az emberiség önfenntartó önszerveződésének gyakorlati alapelemeivé is. A *Kommunista Kiáltvány* megállapítása szerint a kommunisták két fő sajátossága: egyrészt a következetesen végigvitt osztályálláspont, vagyis az egész bér munkásság szempontjainak képviselete, másrészt a pillanatnyi előnyökkel szemben a távlati nézőponthoz való ragaszkodás. 1. A tulajdon nélküli bér munkások (proletárok) „különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik”; 2. „a proletariátus és a burzsoázia [ide értve a tőkésállamot is! – T. L.] között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekét képviselik”. „A kommunisták nem alkotnak külön pártot”. Ott találják meg a feladatukat, ahol a társadalmi kiút keresés felszínre tör. Ahol megjelennek a fennállóval szembeni gyakorlati alternatívák. A létező mozgásokban, kísérletekben próbálnak meg hangot adni, illetve gyakorlati érvényt szerezni a tulajdon nélküliek egésze hosszú távú, a tőkés rendszeren túllépő érdekeinek.

Eszmélet 93. (2012. tavasz) 149–158.

Az antikapitalista baloldal 1956-ban

A magyar munkástanácsok és az öngazgatás 1956-ban

FEITL ISTVÁN

1919 és 1945 után az alulról jövő spontán önkormányzati mozgalom Magyarországon 1956-ban vált országos mérettűvé. A helyzet rendkívüliségét nem kell bizonyítani. Az 1956. október 23-i felkelés sodrában létrejött munkástanácsok napok alatt a termelő üzemek irányítóivá váltak, majd november elejére, miután egyre több közülük elhatárolta magát nemcsak a rákosista, de a polgári visszarendezéstől is, a forradalmi átalakulás meghatározó erőivé nőttek ki magukat. November 4-ét követően pedig e törekvések fókuszába kerültek. Ez egyrészt annak tudható be, hogy igen komoly tömeget vonultattak föl maguk mögött Budapesten és vidéken egyaránt. Kezükben tartották az általános sztrájk fegyverét. Másrészt annak ellenére, hogy közvetlenül semmilyen tömegkommunikációs eszközzel nem rendelkeztek, szervezettségük igen gyorsan nőtt. November 14-én megalakult a Nagybudapesti Központi Munkástanács, és küszöbön állt az országos munkástanács létrehozása. A szovjet csapatokkal ugyan szétverették a hatalmi intézményeket és a fegyveres ellenállást, a Kádár-kormány a munkások sztrájkmozgalmával szemben a nyers erőszak alkalmazását nem vállalta. Ez ugyanis óriási anyagi áldozatok árán sem kecsegtetett feltétlen sikerrel, arra azonban elég lett volna, hogy a kormány „munkás-paraszt” jellegével kapcsolatos

reményeket és illúziókat szétfoszlassa. A kormány kül-, és belpolitikai szempontból október 23-ával és az ezt követő időszak célkitűzéseinek mindegyikével nem kívánt frontálisan szembehehelyezkedni, ez december közepéig tetten érhető magatartásában. A munkástanácsok a Nagybudapesti Központi Munkástanács révén így valódi hatalommal rendelkező politikai tényezőként kezdték meg a tárgyalásokat a kormánnyal, jóllehet akkora erejük nem volt, hogy hatalmát megtörjék, hiszen annak bázisát, az idegen csapatok aktív jelenlétét, nem lehetett felszámolni.

Az öngazgatás irányába induló társadalmi átalakulás 1956-ban tehát egy rendkívül labilis és polarizált hatalmi helyzetben indult meg, s ez eleve kérdésessé tette tartósságát. A munkástanácsokkal megjelent lehetőség mindazonáltal igen „jelentős volt.

Az öngazgatási kísérletek ugyanis akkor válnak igazán érdekessé, amikor túllépnek a vállalat, a termelőegységek keretein, átlépik a társadalmi szektorok közötti választóvonalat, hatalmi aspirációik keletkeznek, és ezáltal megindulnak a társadalmi rendszerré szerveződés útján. Ekkor dőlhet el ugyanis, hogy adott feltételek mellett megvalósítható-e a polgári demokratikus elképzelésektől eltérő, de mégis demokratikus társadalomirányítási szisztéma. Olyan fejlett társadalmi alakulat, amely a közvetlen demokrácia intézményei, a gazdasági öngazgatás és egyéb képviselői szervek által tömeges részvételt teremt a döntési folyamatokban, és megakadályozza a gazdasági monopolhelyzetek és az igazságtalan szociális és emberi egyenlőtlenségek elterjedését. Ma, a polgári demokratikus intézmények vitalitásának korában sokan és részben joggal táplálnak az ilyen kísérletek történelmi létjogosultságával szemben fenntartásokat. Lassan két évszázad történelmére pillantva kétségtelennek tűnik, hogy e kísérleteknek többnyire háborús (polgárháborús) vagy más

rendkívüli, például forradalmi vagy katasztrófa-helyzet, gazdasági válság teremtette meg létalapját, majd ezek elmúltával először csökkent a létrejöttükkor megmutatkozó magas fokú emberi áldozatkészség, végül belső ellentétek vagy még inkább külső vereség következtében sorsuk megpecsételődött. Tömegbázisukban gyakran az elemi emberi együvé tartozás mutatkozott meg, amely önmagában nem tartósíthatott érintkezési formákat tömegmérétekben. De éppen ezért szinte minden esetben megmutatkozott e radikális átalakítási törekvések humánus tartalma, a társadalmi lét fenntartásáért és megújításáért vívott küzdelmük heroizmusa. És – visszatérve az 1956-os valósághoz – november közepétől a helyzet egy ideig kétségkívül kedvezett az öngazgatási törekvések képviselőinek. Mindenekelőtt azért, mert az élesen szemben álló, de tárgyalni kényszerülő felek között kisebb kérdésektől eltekintve ez volt az egyetlen megegyezési lehetőséggel kecsegtető kérdéskör. A kormány gyorsan legalizálta az üzemi munkástanácsokat, majd tárgyalófélként fogadta el a Nagybudapesti Központi Munkástanácsot. A szakszervezetek bevonásával megindult a munkástanácsok feladatát szabályozó törvényerejű rendelet szövegezése, ami a munkahelyi szintű öngazgatási rendszer kérdésében közös megegyezés reményét villantotta fel. Bár az Elnöki Tanács november 22-én napvilágot látott törvényerejű rendelete a munkástanácsok szándéka ellenére az öngazgatást a termelő üzemekre korlátozta, és az állami irányító szerveknek jelentős hatáskört biztosított az üzemek vezetésébe való beleszólásra, a Nagybudapesti Központi Munkástanács hajlandónak mutatkozott a rendelet korrekciója érdekében a tárgyalások felújítására. Ez meg is történt, és a szakszervezetek közvetítésével bizonyos előrelépés volt érzékelhető a november végi konzultációkon.¹ A mindkét fél részéről megmutatkozó elkötelezettség az öngazgatási rendszer valamilyen változatá-

nak bevezetése mellett így az egyébként egyáltalán nem enyhülő szembenállás ellenére asztalhoz ültette, munkára serkentette és eredményekre ösztökölte a feleket.

Megkerülhetetlen volt természetesen a termelő egységeken, a munkahelyen kívüli irányítási rendszer átalakításának kérdése is. Az ezzel kapcsolatos megoldásokat azonban erősebben *behatárolták a közvetlen hatalmi érdekek*. A kormány, tartva a munkástanácsok erejének növekedésétől, kezdettől fogva kategorikusan elzárkózott az országos munkástanács, tehát egyfajta munkásparlament megalakításától. Kádár János a példaképre, Jugoszláviára hivatkozott, ahol szintén nem volt ilyen hatalmi intézmény. A kormánynak szüksége volt a régi parlamentre, amelytől joggal várhatta hatalma megerősítését. Az 1. számú dokumentum kétkamarás rendszere ezért olyan kompromisszumos kísérletnek tekinthető, amely mind a régi parlament fenntartásának, mind az öngazgatási rendszer országos kiépítésének elképzelését ötvözni kívánta.

A másik *behatároló tényező a szakszervezetek szerepe körüli vitával függött össze*. A Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének Gáspár Sándor által irányított vezetése november 4-e után a Kádár-féle vezetés mögé sorakozott fel, amit a kormány igyekezett úgy kihasználni, hogy a munkástanácsok szakszervezeti vezetés alá kerüljenek. Ez azonban éles visszautasításra talált, mi több, a Nagybudapesti Központi Munkástanács teljes újjáavasztás nélkül még legitim tárgyalópartnernek sem ismerte el a szakszervezeti vezetéset. Miután azonban mind a munkástanácsok, mind a szakszervezetek újjáavasztásáról megállapodás született, nem volt akadálya annak, hogy a Szakszervezeti Tanács és a Nagybudapesti Központi Munkástanács között kapcsolat és tárgyalások jöjjenek létre. Ezek főleg az öngazgatás kérdésével foglalkoztak. A szakszervezet megpróbált közvetítő és kezdeményező szerepet betölteni a kormány és a munkástanács között. Ez azonban kevés

volt ahhoz, hogy olyan öngazgatási elképzelés esélyt kapjon, amelyben a szakszervezeteknek – 1919 mintájára – számottevő hatalmi szerepe alakulhatott volna ki. A Nagybudapesti Központi Munkástanács ettől elzárkózott, és következetesen olyan koncepcióhoz ragaszkodott, amely valamilyen módon biztosította volna a munkástanácsok megalapozó szerepét a konstrukció kiépítésében.

A harmadik politikai tényező az öngazgatási koncepció formálódását illetően a *munkástanácsai vezetők bizalmatlansága* volt az újjászerveződő államigazgatási intézményekkel, konkrétan a minisztériummal szemben, annak ellenére, hogy azokban megvolt az ellenállás az új főhatalom kiszolgálásával szemben is. Ez a rezisztencia azonban az ottani forradalmi bizottságok likvidálása után nem lehetett tartós, és joggal lehetett arra számítani, hogy rövid időn belül a főhatóságok a kormány meghosszabbított kezeiként működnek majd. Nem véletlen tehát, hogy a 2. számú dokumentum a minisztériumokkal szembeni éles, bár nem teljesen indokolt kirohanással kezdődik. Politikai averzióikat ugyanakkor a tervet készítői a továbbiakban mintegy elvi rangra emelik, amikor a képviselői, döntéshozó funkciók mellé a végrehajtási feladatok egy részét is az önkormányzati kamarákra ruházzák, szembehelyezkedve a hatalmi ágak elválasztását hirdető polgári politikaelméleti felfogással. A szakszervezeti előterjesztés itt is kompromisszumos javaslatra törekedett, nemcsak annyiban, hogy radikálisan le akarta építeni az állami bürokráciát, de abban is, hogy kilátásba helyezte a tervezés decentralizációját.

Az öngazgatás országos kiépítésével kapcsolatos tárgyalásokban november 22-e jelentett fordulatot. Az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete okozta felháborodás leszerelése érdekében *Kádár János* az éjszakai megbeszélésen lemondott korábbi, a szakszervezetek hegemoniájára épülő

elképzeléséről és kerületi, illetve parlamenti termelők tanácsának kiépítéséről beszélt a munkástanácsok küldötteinek.² Néhány nappal később, november 27-én került sor a szakszervezet és a központi munkástanácsiak egyeztető tárgyalására e tárgyban, ahol megállapodtak abban, hogy november 30-ig elkészítik terveiket, amelyeket újabb egyeztető tárgyalásokon igyekeznek egységesíteni.³ A szakszervezet november 29-én, a határidő előtt egy nappal a Népakaratban hozta nyilvánosságra elképzelését (1. sz. dokumentum). Hasonló, de már az iparkamarákat is megemlítő koncepcióról számolt be a Nagybudapesti Központi Munkástanács 1956. november 30-án megjelent 2. számú tájékoztatója. A november 30-ai és december 1-i hétvégi tárgyalások ennek ellenére nem hoztak megegyezést. Amennyire a december 4-i munkástanács ülésének jegyzőkönyvéből rekonstruálni lehet, a kudarcot elsősorban az okozta, hogy a Nagybudapesti Központi Munkástanács képviselői nem fogadták el az országos öngazgatási szervezet jogkörének korlátozását, tehát azt, hogy a Termelők Tanácsának csak gazdasági, munkaügyi és jóléti kérdésekben lehessen kizárólagos döntési jogköre. Ez ugyanis lehetetlenné tette, hogy az ország szuverenitását, politikai berendezését érintő kérdésekben érvényesítse elképzelését.

Nézeteltérés lehetett a minisztériumok és munkástanácsok, azaz az alulról és felülről építkező szervek viszonyát illetően is. A szakszervezeti javaslat ugyanis sem kamarákban, sem területi munkástanácsokban nem gondolkodott. Feltehetően az elsejei vitával összefüggésben december 2-án a szakszervezeti vezetés – kompromisszumképességének hangoztatva – már az ipari munkástanácsok szoros együttműködésének természetes szükségéről íratott cikket a Népakaratban. Ez azonban a kamarák megalakítása mellett magukat végleg elkötelezett munkástanácsiaknak kevés volt.

A sikertelen tárgyalások után a Nagybudapesti Központi Munkástanács december 2-án három szakbizottságot hozott létre (politikait, gazdaságpolitikait és szervezését). A Ringl István vezetése alatt álló gazdaságpolitikai szakbizottság hozzá is látott az öngazgatással és a népgazdaság irányításával kapcsolatos elképzelések részletesebb kidolgozásához. A Nagybudapesti Központi Munkástanács 1956. december 4-i 3. számú tájékoztatójában már az országos forradalmi paraszttanács megalakításának elképzelését is szellőztették a szerkesztők. Végül 1956. december 7-i dátummal került sokszorosításra a munkástanács javaslata az ország gazdasági életének kibontakoztatására (2. sz. dokumentum), amely az öngazgatás országos kiépítését illetően egy parlamenti törvényhozásba beépülő gazdasági képviseleti és irányító szervezetrendszerben körvonalazta elképzelését. Ezt egészítette ki Kársai Sándor, a X. kerületi munkástanács elnöke az 1956. december 8-i utolsó központi munkástanácsülésen azzal a követeléssel, hogy a „karhatalmat is a munkás- és paraszttanácsokra kell építeni. A karhatalomba csakis a munkás- és paraszttanácsok ajánlása és felelősségvállalása mellett lehet sen bejutni...”⁴

Az elgondolás nem juthatott ennél tovább, itt kell hát öszszegzést végeznünk. Igazán újszerűnek és figyelemre méltónak a 2. sz. dokumentumot kell tekintenünk.

A Nagybudapesti Központi Munkástanács javaslata a munkásöngazgatás korporatista politikai intézményesülését kívánta megvalósítani, amely a társadalom érdektagságai közül mindenekelőtt a gazdasági ágazatok közötti különbségek kifejezésére lehetett volna alkalmas.

Bizonyos mértékig egyik előfutára ezzel a Nyugat-Európában más körülmények között a hatvanas, majd a hetvenes években reneszánszukat élő neokorporatista törekvéseknek.⁵ A hagyományos munkás-tőkés ellentétből eredő mun-

kavállaló-munkáltató ellentét kifejezése ebben a rendszerben ugyanúgy érdektelen marad, mint a sztálini felfogásban, a különbség csupán az, hogy itt a problémát a munkástanács révén megvalósuló kollektív tulajdonlás útján vélték megoldhatónak. A szakszervezet ennek következtében nem része a korporációs hatalmi rendszernek, hanem a mégis felmerülő súrlódások – a javaslatban nem kifejtett módon való – elsimításának külső garanciarendszeréhez tartozik.

A tervezet fontos sajátossága, hogy a korporatista elemek nem uralják a politikai intézményrendszert, hanem annak egyik meghatározó faktorát képezik. Az öngazgatás nem falja fel szőröstül-bőröstül a parlamentális rendszert, nem kíván visszatérni a bolsevizmus totális tanácshatalmi, még kevésbé a sztálinizmus bürokratikus tanácsshivatali megoldásaihoz. Egyfajta szimbiózisban kívánja működtetni az öngazgatási és a polgári demokratikus hatalomgyakorlási mechanizmust. A parlamentarizmus és a kollektív tulajdonlásra épülő korporatizmus az 1956 végi kettős hatalmi helyzet meghosszabbításaként egymásnak valamiféle kiegyensúlyozói.

A terv részletes kidolgozására nem maradt idő és a kormánnyal való tárgyalások sem kezdődhettek meg. Megkockáztatható mégis az az állítás, hogy ha a terv konkrét formát ölt és a munkástanács-mozgalom mögé áll, bevezetésének megteremtődött volna a történelmi realitása. Ebben az esetben egyedülálló kísérletnek lehetett volna tanúja a világ. Történelmi példák mutatnak arra, hogy azokban az országokban, ahol etatista eszközökkel, felülről irányított módon zajlott le a modernizáció, a korporatív megoldások bővítették a társadalom demokratikus csatornáit, serkentően hatottak a fejlettebb társadalmi és politikai viszonyok elterjedésére. Nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek közepén Magyarországon is voltak, akik az átmenet neokorporatív eszközrendszerre

történő megvalósítása irányában gondolkodtak.⁶ 1956 Magyarországn, a bürokratikus sztálini diktatúra viszonyait követően a munkástanács elképzeléseinek bevezetése forradalmi előrelépést jelentett volna. A javaslatok ugyanis mind a helyi öngazgatás, mind a vállalati önállóság, mind az irányítás szféráját illetően óvatos elmozdulást tartalmaztak a piaci viszonyok kiteljesítése, a szabályozott piac megteremtése felé. Ezek az elképzelések tehát nemcsak a politikai intézményrendszer reformja, hanem a tervutasításos gazdaságirányítási modell lecserélése felé is vezettek. A magyar társadalom ezzel újra arra a pályára kerülhetett volna, amelyről a negyvenes évek második felében letért és amelyen értelmes módon volt feltehető az a kérdés, hogy polgári demokratikus vagy önkormányzati-szocialisztikus irányba haladjunk-e tovább.

Jegyzetek

- ¹ L. ezt részletesebben Feitl István: Törvényerőre emelt öngazgatás – Magyarország, 1956. *Kritika*, 1989. október.
- ² Párttörténeti Intézet Archívuma, 290. fond. 58. ö. e.
- ³ L. *Népakarat*, 1956. november 28, 3, Párttörténeti Intézet Archívuma, 290. f. 58. ö. e.
- ⁴ Párttörténeti Intézet Archívuma, 290. f. 58. ö. e.
- ⁵ Bruszt László: Korporatizmus-elméletek, *Medvetánc*, 1983/4.-1984/1.
- ⁶ L: erre Pokol Béla és Bruszt László vitáját. Pokol Béla: Alternatív utak a politikai rendszer reformjára, *Valóság*, 1986/12., Bruszt László: A több szolamú politikai rendszer felé, *Valóság*, 1987/5.

1. SZ. DOKUMENTUM

Hozzuk létre a Termelők Tanácsát!(…)¹**Kétkamarás parlamentet**

A szakszervezetek ezért azt javasolják: eddigi államhatalmi szervezetünket olyan értelemben változtassuk meg, hogy a munkásosztály és más termelő rétegek (állami gazdasági, termelőszövetkezeti dolgozók, kisiparosok) közvetlenül mint termelők is részt kapjanak az államhatalom tényleges gyakorlásából. Az egyénileg dolgozó parasztok természetesen képviselve lesznek a képviselőházban. Ebből a célból javasoljuk a kormánynak, hogy vizsgálja meg a Termelők Tanácsa létrehozásának a kérdését. A Termelők Tanácsa a parlament egyik házaként államhatalmunk új szerve lenne. Eddigi egykamarás államhatalmi szervünket, az országgyűlést tehát kétkamarás rendszerré kellene kiépíteni: a lakótérleti elv szerint titkosan választott Képviselők Házára – ez a parlament vezető testülete maradna – és a különböző termelői közösségek soraiból ugyancsak titkosan megválasztott küldöttekből álló Termelők Tanácsára. Alkotmányunk elég világosan rögzíti a Képviselők Háza működésének elveit. A Rákosi-klubbizmus uralma idején azonban ezek gyakorlatilag nem érvényesülhettek. Az Alkotmány módosításával a Termelők Tanácsának alapvető funkcióját abban kellene megjelölni, hogy feladata a termelés és az elosztás irányítása, a gazdasági életre, a szociális és jóléti ügyekre vonatkozó határozatok, törvények hozatala legyen. Eszerint tehát a termelésben közvetlenül résztvevők határoznák meg, hogy az állam hogyan és milyen módon, mire fordítsa pénzeszközeit, értékeit.

A Termelők Tanácsában a nemzeti jövedelem létrehozásában való részvétel aránya szabná meg az egyes termelő rétegek, szektorok képviselőinek a számát. Mivel a Termelők Tanácsa – mint a parlament egyik háza – nem az egész lakosság képviseleti szerve, kizárólagos joggal csak a gazdasági, munkaügyi és jóléti kérdésekben dönthetne. Politikai kérdésekben pedig széles javaslattevő jogot kellene biztosítani számára a parlament másik háza, a Képviselők Háza felé. A parlament két háza külön-külön is tanácskozhatna és törvényeket hozhatna – az Alkotmány által megjelölt területeken. A gyakorlat által megkívánt esetekben pedig csak a parlament két házának együttes ülése, vagy külön-külön adott hozzájárulása dönthetne bizonyos törvényjavaslatok, határozatok törvényerőre emelésében.

A szakszervezetek előbb említett javaslatával kapcsolatban fel kell vetnünk, hogy a termelő munka megindításával számos olyan probléma jelentkezik, amelyet a munkástanácsok bármilyen jogkörük legyen is – önmaguk nem képesek helyileg megoldani. Ilyen problémák elsősorban az energiaelosztás, az anyagellátás, a készárukészletek ésszerű értékesítése stb.

A terveket az üzemek dolgozzák ki

Sok olyan vállalatunk is van, amelynek folyamatos üzemeltetése több más üzemtől – sokszor 10-15 vállalat tevékenységétől – illetve a velük való együttműködéstől függ. Éppen ezért szükséges, hogy a minisztériumok haladéktalanul és a tőlük telhető legteljesebb mértékben nyújtsanak segítséget a vállalatoknak, illetve munkástanácsaiknak, igazgatóiknak. Hiszen a minisztériumok tevékenységére továbbra is szükség lesz, mert a gazdasági élet egészének irányítása, össze-

hangolása az üzemek, vállalatok munkástanácsainak erejét, hatáskörét meghaladó feladat. Ez azonban nem jelenti a régi túlméretezett, bürokratikus államapparátusra való visszatérést.

A magyar szabad szakszervezetek véleménye, hogy a munkástanácsok létrehozásával kialakult új helyzetnek megfelelően – az üzemi önállóság teljes biztosítása érdekében – csökkenteni kell a minisztériumok és egyéb állami szervek apparátusát. Minisztériumokat kell összevonni, és feladatukat úgy meghatározni, hogy az üzemek önállóságai a legkisebb mértékben se csökkentsék. Ezért a többi közt meg kell szüntetni a tervezés eddigi bürokratikus, túlzottan központosított módszereit. Biztosítani kell, hogy a terveket az üzemek saját maguk dolgozzák ki. Csak a népgazdaság érdekében legfontosabb arányokat és irányszámokat határozza meg a központi felső állami szerv.

Mindennek megoldása, vagyis az államigazgatási szervezet gyökeres reformja sorrendileg tulajdonképpen még előbbre való feladat, mint az első részben felvezetett javaslat államhatalmi szervezetünk megváltoztatására.

Az iparágak munkástanácsai tartsanak közös megbeszéléseket

Az egy iparágon belül előforduló problémák megoldása érdekében javasoljuk, hogy ugyanazon iparág munkástanácsai tartsanak egymással szoros kapcsolatot, időnként közös tanácskozást, termelési tapasztalataik kicserélése és a felvetődő közös problémák megoldása érdekében.

Az említett problémák megoldását szolgáló időnkénti tanácskozásra, értekezletre a munkástanácsok a legmegfele-

lőbb szakembereket delegálnák, hogy ily módon hozzáértő, szakszerű testület döntsön az iparág közös problémáiban.

Szükséges, hogy a kormány megfelelő intézkedéseket tegyen erre vonatkozólag, és ezzel is elősegítse a munkástanácsok tényleges önállóságát. Egyidejűleg a kormányban tisztázni kell a miniszteriális szervek és a munkátestületek egymáshoz való viszonyát.

A szakszervezet a dolgozók hivatott érdekvédelmi szerve

A Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének egyértelmű álláspontja az, hogy a dolgozók érdekvédelmi szerve változatlanul a szakszervezet. Éppen ezért a szakszervezeteknek a jövőben a dolgozók érdekeit – eltérően az elmúlt időktől – hathatósan, megalkuvás nélkül kell képviselniük mind a kormány, mind a termelést irányító munkástanácsok és egyéb szervek előtt.

A szakszervezetek ugyanakkor nyújtsanak sokoldalú segítséget a munkástanácsoknak, hogy azok sikerrel oldhassák meg felelősségteljes feladatukat. A munkástanácsokat a szakszervezetek egész dolgozó népünk fontos demokratikus vívmányának tekintik, és ha kell meg is védik. Előfordult, hogy nem odavaló elemek is fórumot kaptak a munkástanácsokban. Meggyőződésünk, hogy ez csupán a rendkívüli helyzet következménye, és amikor minden területen visszaáll a normális helyzet, a munkások csak az arra érdemeseket, a legbecsületesebbeket, a legjobb szakembereket tüntetik ki bizalmukkal. Így a munkástanácsok minden bizonnyal sikerrel töltik be hivatásukat.

A munkástanácsoknak viszont – ha sikeresen akarnak működni – elsősorban a szakszervezetekre kell támaszkod-

niuk. Forduljanak bizalommal a túlnyomó többségben becsületes, áldozatkész, eddig is fáradhatatlanul a dolgozók érdekeiért küzdő szakszervezeti aktivistákhoz, akik maguk is kárvallottjai voltak a Rákosi-rezsimnek. Hasznosítsák a szakszervezeti vezetők és aktivisták gazdag tapasztalatait. A munkástanácsok teljes bizalommal forduljanak a szakszervezeti szervekhez, mint ahogy azok is teljes erejükkel támogatják és támogatni akarják a jövőben is a munkástanácsokat.

Népakarát, 1956. november 29. 3.

Jegyzet

- ¹ A cikknek az általános elveket deklaráló bevezető része leszögezi: az „igazi magyar és szocialista demokrácia” megvalósításának legfőbb biztosítéka a dolgozók tényleges bevonása a közügyek intézésébe. Ennek első lépése a munkástanácsok megszületése és törvényessé tétele volt. Teljes kibontakozása az ellenforradalom megsemmisítése és függetlenségünk helyreállítása után várható volt. Addig is hozzá kell látni azonban az államhatalom olyan átalakításához, amelyben érvényesül a munkásosztály vezető szerepe. A szakszervezeti javaslat ennek érdekében született.

2. SZ. DOKUMENTUM¹

A Nagybudapesti Központi Munkástanács javaslata az ország gazdasági életének kibontakozására

Az október 23-át követő események után az üzemekben megalkultak az üzemi munkástanácsok, amelyek kezükbe vették az üzemek gazdasági életének helyi irányítását.

Ezeknek a munkástanácsoknak központi szerve: a Központi Munkástanács, az üzemi munkástanácsokkal egyetértésben megtette az első lépést a gazdasági kibontakozás felé akkor, amikor 1956. november 17-én elrendelte az általános sztrájk beszüntetését és a munka megkezdését.

Több hét telt el azóta, és az üzemi munkástanácsok magukra hagyva próbáltak megbirkózni a súlyos gazdasági feladatokkal. Ezekben a hetekben a hatalmasra felduzzasztott minisztériumi apparátusok nem tettek és még ma sem tesznek egyebet, mint a saját, de a magyar nép által nem kívánt intézményüket szervezik.

Mit tettek és mivel támogatták a minisztériumok az üzemi munkástanácsokat? Határozottan leszögezhetjük – semmivel! Sőt, közülük egyesek titkon remélik, hogy az üzemi munkástanácsok, küzdve a jelenlegi gazdasági nehézségekkel – lejáratták magukat.

A munkástanácsok túltették magukat a minisztériumok tétlenségén, ezért az ország gazdasági helyzetének további megszilárdítása, valamint az üzemek közötti tervszerű munka megindítása érdekében – alulról jövő kezdeményezés eredményeként – az alábbiakat javasoljuk:

1. Alakuljanak meg iparáganként-ha kell, alulról jövő kezdeményezés alapján -az egyes közép fokú gazdasági szervek: a kamarák. Pl. a bányavállalatokat közép fokokon a bányászati kamara képviseli, a kohászati vállalatokat a kohászati kamara.
2. Ezeknek a kamaráknak feladata a közös iparágban lévő vállalatok anyagellátási, értékesítési, piackutatási, képviseleti kérdéseinek összehangolása, a termelési volumenek felosztása, műszaki és gazdasági tapasztalatok kicserélésének megszervezése, szállítási keretszerződések kötése más iparágakkal, tárgyalások folytatása a kereskedelmi kamarákkal stb.
3. A különböző iparági kamarák egyesüljenek országos szinten működő Országos Iparkamarába.
4. A területi elv alapján alakuljanak meg a paraszttanácsok. A paraszttanácsok tájegységenként szervezett összehangoló szervei a mezőgazdasági kamarák. Végül a tájegységenkénti mezőgazdasági kamarák legfelsőbb gazdasági érdekképviselői szerve az Országos Mezőgazdasági Kamara.
5. Az Országos Iparkamara és az Országos Mezőgazdasági Kamara szervezetéhez hasonlóan fel kell építeni az Országos Szövetkezeti, Kereskedelmi stb. kamarákat.
6. Az országos kamarák képviselői alkotják a magyar nép gazdasági, önkormányzati testületét, az Országos Gazdasági Tanácsot.
7. Az Országos Gazdasági Tanács mellett szakértői szervként működik a Gazdasági Tervbizottság.
8. Az Országos Gazdasági Tanács, mint a népgazdaság, önkormányzati irányító szerve, meghatározott számú képviselőt küld az országgyűlésbe.

9. Az Országos Gazdasági Tanács képviselői a gazdasági törvényhozás megfelelő befolyásolása érdekében hivatalból tagjai az országgyűlés „Közgazdasági és pénzügyi” és „Költségvetési” Bizottságának.
10. A gazdasági élet fenn ismerteteti önkormányzati szerve mellett párhuzamosan kiépítendő a közigazgatási hatalom végrehajtó szervezete. Ez a szervezet a minisztertanács, a minisztériumok és a területi igazgatási tanácsok rendszerén alapuljon.
11. A közigazgatási szervek feladata a törvények és a rendeletek végrehajtásának biztosítása, a gazdasági élet közigazgatási részének szabályozása és ellenőrzése, annak megakadályozása, hogy a gazdasági szervek (vállalatok és kamarák) tevékenységükkel az állampolgároknak, mint gazdasági alanyoknak érdekeit veszélyeztessék vagy megsértsék.

Az egyes gazdasági minisztériumok feladata tehát közigazgatásra, gazdasági felügyeletre, gazdaságjogi kérdésekre, tálmányi ügyekre stb. terjed ki. Foglalkozik az elvi, műszaki fejlesztési kérdésekkel, a tudományos iparfejlesztés elvi problémáival. (...)

A Központi Munkástanács ugyancsak alulról jövő kezdeményezés alapján rövidesen ismertetni fogja az egyes kamarák, az Országos Iparkamara, a Gazdasági Tervbizottság és az Országos Gazdasági Tanács részletes feladatait, azoknak a kapcsolatait a minisztériumokkal, a minisztertanáccsal és az országgyűléssel.

(1956. december 7.)

Sokszorosítottvány – Párttörténeti Intézet Archívuma, 290. fond. 58. ö. e.

Jegyzet

- ¹ A dokumentum Magyarországon itt jelenik meg először nyomtatásban. L. Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok. Sajtó alá rend.: Kemény István – Bill Lomax, Párizs, *Magyar Füzetek* (1986.)

Eszmélet 2. (1989. nyár) 42–52.

{20}

Az 1956-os munkástanácsokról

KRAUSZ TAMÁS

1. Előzmények¹

A munkáosztály magyarországi története nélkül nem érthető meg az 56-os munkástanácsok története sem. A magyarországi munkásság szellemi-politikai és szociális-kulturális arculatát sokszínű, bonyolult történelmi folyamatok formálták a két világháború között. A magyar munkásság 1918-1919-es forradalmi, munkástanácsos hagyományát az ellenforradalmi Horthy-rendszer szétzúzta és kriminalizálta, a kommunista pártot törvényen kívül helyezte, a közösségi tulajdont, amely Marxtól, Lenintől Kunfi Zsigmondig, Justusig és Lukácsig a szocializmus lényegeként definiálódott, a magántulajdon szentsége nevében bűnös dolognak tekintette. A keresztény-nacionalista hivatalos ideológia a magyarság alapproblémájaként – az uralkodó osztályok politikájából következő – „trianoni országvesztést” revideáló törekvéseket állította a nemzeti politika és emlékezet középpontjába. Ez lett később a második világháború idején a náci Németországgal kötött szövetség alapja. A korábbi, jelentős mértékben soknemzetiségű magyar ipari szakmunkásság, amely a mintegy százezres szervezett munkásság gerincét alkotta, az évtizedes nacionalista agymosás ellenére kitartott a szociáldemokrácia

mögött a legnehezebb időkben is. Ugyanakkor főként a kisipari munkásság periferiáján, a munka nélküli munkástömegek között a harmincas évek végére – a náci előretörés hatására is – elsősorban Budapest peremkerületeiben a rendszer szélsőjobboldali-nyilas szerveződései, rasszista-antiszemita ideológiai szervezetei is gyökeret vertek.

A háború végén a szociáldemokrata és a kommunista párt háborúellenes erőfeszítései a munkásság szélesebb köreinek szimpátiájával találkozott. S noha Magyarországon nem került sor általános antifasiszta népfelkelésre a nácik és kiszolgálóik ellen, a marxista, szocialista eszmék 1945-re a munkásság politikailag érdeklődő, igaz viszonylag vékony rétegének tudatában megfogantak. Azt, hogy a társadalom mélyén ott voltak a megújulás erői, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy spontán módon létrejöttek a nemzeti bizottságok és más öngazgatói, népi szervezetek. A felszabadító szovjet csapatok a náci hadigépezet szétzúzásával és a holokausztot is „menedzselő” nyilas és más szélsőjobboldali erők kiűzésével hátteret biztosítottak a magyar baloldal és a kis létszámú antifasiszta polgári erők számára a defasizálás végigviteléhez. Ám eközben a szovjetek támogatását élvező kommunista párt a „defasizálás” során maga játszott a nacionalizmus és a tekintélyuralom húrjain. Ugyanakkor a kommunista párt a mindennapi politikában a nemzeti hagyományokat és feltételeket, a magyar munkásság korábbi hagyományait gyakran figyelmen kívül hagyva egyre inkább a szovjet fejlődés mechanikus másolását hajtotta végre. Az 1947. nyári hidegháborús fordulat végérvényesen erre a kényszerpályára sodorta a kommunista párt (MKP, majd Magyar Dolgozók Pártja) vezetőit. Az erőltetett iparosítás lényegében egy új nagyipari proletariátus kialakulását involválta, amelynek az új rendszer legitimációs ideológiája szerint „a szocializmus vezető osztálya”, az „új uralkodó osztály”

szerepét kellett volna betöltenie. A „munkásosztály államában” azonban az erőltetett fejlesztés árát minden szempontból főleg ezzel az „uralkodó osztállyal” kívánták megfizettetni – annak minden ismert következményével. Az 1953 utáni felemás „desztalinizálás” a harag és a felháborodás erőit is felszabadította, s a személyi diktatúrával szembeni lázadó szellem 1956-ban kitört a palackból.

2. A munkástanácsok társadalmi természete

1905 és 1917 oroszországi munkástanácsai, valamint 1918-19 magyar munkástanácsai is keletkezésükben két, egymástól elválaszthatatlan momentummal kapcsolódtak össze: az általános politikai válsággal és az abból való kiút keresésével. Tevékenységük középpontjában a régi politikai szisztéma lerombolása állt az általános sztrájk szervezésével és a termelés új alapokon történő újraindításával-átstruktúrázásával. Az 56-os magyar munkástanácsok tevékenysége is döntően a termelési folyamat átszervezésével, a termelés, a gyárak munkásközösségisével kapcsolódott össze, miközben a munkásközösségiség tradicionális szellemisége hatotta át, és a forradalmi anarchizmus bizonyos jegyeit is felmutatta. Ám amíg a szovjet és a magyar tanácsköztársaság munkástanácsai a régi kapitalista rendszer ellen lázadtak fel, az 56-os magyar munkástanácsok egyfelől az államszocializmus „társadalmasításának” törekvéseiből, másfelől a kapitalista restauráció megakadályozásából indultak ki. A magyar munkástanácsok nem egyszerűen a politikai zsarnokság által okozott súlyos gazdasági-életszínvonalbeli sanyargatás és a politikai elnyomás sérelmei miatt születtek meg, hanem amiatt is, hogy a pártelit egymással harcoló csoportosulásai még a „lengyel minta” szerint sem tudták a politikai válságot

megoldani, vagyis a párt vezérkara egymással harcoló frakciókra esett szét.

A munkástanácsok Magyarországon is spontánul jöttek létre. A magyar munkástanácsokra, mint ismert, a legközvetlenebbül a munkástanácsok jugoszláviai fejlődése hatott, hiszen akkoriban nem volt más élő tapasztalat, és ezekre a tapasztalatokra hivatkozni is lehetett. A szocializmus „humanizálásában” gondolkodó „reformkommunisták” szemében ezek a munkástanácsok jelentették a reménysugarat, amely az államszocializmus bürokratikus erőrendszerén belül a szocialista munkás-önigazgatás törekvéseinek fennmaradását jelezte. A magyar munkástanácsok rövid története (1956. október – 1957. január) is bizonyítja, hogy a munkásság egy részének tudatában a szocializmus a maga önigazgatói alakjában gyökeret vert.² A jugoszláv fejlődéshez azonban hozzájárult, hogy gyakorlatilag a szovjetek nélkül szabadították fel saját országukat. A jugoszláviai fejlődéssel ellentétben a magyarok, úgymond, készen kapták a szocialista fejlődés lehetőségét, és annak a nemzeti feltételekben nem gyökerező sztálinista-államszocialista formáját „örökölték meg”. Mindennek ellenére az 1956-os felkelés során színre lépő, a magántulajdon és a régi rendszer visszaállításában érdekelt horthysta restaurációs erők, amelyek Mindszenty bíboros zászlaja alatt gyülekeztek, nem merték nyíltan és világosan megfogalmazni antiszocialista céljaikat, és a „vegyes gazdaság” homályos ígéreteivel léptek föl.

Az 56-os magyar munkástanácsok tevékenységéről dokumentumok tömege³ tanúskodik; mindenekelőtt arról a törekvről, hogy alulról felfelé szerveződve, centralizálódva az állami és termelési bürokráciát közvetlenül munkásellenőrzés alá vegyék. Másképpen fogalmazva, az államszocializmus társadalmasítását tűzték napirendre. A Munkástanácsok Parlamentje, amely spontán szükségstől hajtva ült

össze 24 nagyüzemi és 5 megye parasztszövetsége, illetve néhány értelmiségi munkástanács részvételével október 31-én, az alábbi klasszikus, mindennél többet mondó dokumentumot hagyta jóvá a munkástanácsok jogainak és működésének alapelveiről:

1. „Az üzem a munkásoké. A munkások az államnak a gyár termelése után adót és az üzemi nyereségből megállapított részesedést fizetnek.
2. A vállalat legfőbb irányító szerve a dolgozók által demokratikusan megválasztott munkástanács.
3. A munkástanács saját kebeléből 3-8 tagú igazgatói bizottságot választ, amely a munkástanács állandó szerve, amely igazgatói bizottság később részletesen megállapított feladatokat is el fog látni.
4. Az igazgató az üzem alkalmazottja. Az igazgatót és a fontosabb munkakört betöltő alkalmazottakat a munkástanács választja. A választást megelőzi az igazgatói bizottság által nyilvánosan meghirdetett pályázat.
5. Az igazgató a vállalat ügyének intézője, a munkástanácsnak felel.
6. A munkástanács fenntartja magának a következő jogokat:
 - a) Jóváhagyja a vállalat valamennyi tervét.
 - b) Dönt a béralap megállapításáról és felhasználásáról.
 - c) Az összes külföldi szállítási szerződés megkötéséről.
 - d) Valamennyi hitelügylet lebonyolításáról.
7. Vita esetén valamennyi dolgozóra nézve a munkaviszony keletkezéséről és megszüntetéséről ugyancsak a munkástanács dönt.
8. Jóváhagyja a mérlegeket, és dönt a vállalat részére megmaradt nyereség hovafordításáról.
9. Saját kezébe veszi a vállalat szociális ügyeinek intézését.”⁴

Kezdetben a munkástanácsok az általános politikai követeléseken túl (szovjet csapatok kivonása, nemzeti függetlenség, demokratikus parlamenti választások) csak helyi jellegű politikai tevékenységet folytattak, ami csak akkor bővült ki, amikor november 4-én megkezdődött a szovjet csapatok bevonulása, és egy ismételten válságos helyzet körvonalazódott. Ekkor megerősödött az a vonulat, amely az ország perspektíváját illetően a munkás-önigazgatás és a többpárt-rendszeres demokrácia egyesítése irányában tájékozódott, amelyben a szocializmus alapjait alkotmányos garanciák védték volna a kapitalista restaurációval szemben. A Nagy Imre-kormány államminisztere, a neves magyar értelmiségi jogász, Bibó István külön tervezetben fogalmazta meg november 6-án e lehetőséget, amelyet a november 14-én létrejövő Nagybudapesti Munkástanács is magáévá tett. Eszerint a szovjet csapatok kivonása után „Magyarország társadalmi formája a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus), ami közelebbről jelenti [...] az 1945-ös földreform fenntartását 20-40 holdas maximummal; [...] a bányák, bankok és nehézipar államosításának fenntartását; [...] a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson, munkásrésztvényeken vagy nyereségrészesedésen alapuló közösségi tulajdonát; [...] az egyéni és szövetkezeti szabad vállalkozás teljes lehetőségét, a kizsákmányolás tilalma által megszabott biztosítékokkal [...]”. Mindezt egy alkotmányozó gyűlés hagyhatta volna jóvá, amelyben a munkástanácsok játszhatták volna a meghatározó szerepet.⁵ A szovjetek közvetlen támogatásával megformálódott Kádár-kormányt támogató szakszervezetek is ilyen értelemben adtak javaslatot a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánynak, amennyiben kétkamarás parlament létrehozását irányozták elő: «Ebből a célból javasoljuk a kormánynak, hogy vizsgálja meg a Termelők Tanácsa létrehozásának a

kérdését. A Termelők Tanácsa a parlament egyik házaként államhatalmunk új szerve lenne [...] a lakóterületi elv szerint titkosan választott Képviselők Házára [...] és a különböző termelői közösségek soraiból ugyancsak titkosan küldöttekből álló Termelők Tanácsára» lenne szükség. Ez utóbbi alapfeladatát a dokumentum «a termelés és az elosztás irányításában» határozta meg. „Eszerint tehát a termelésben közvetlenül résztvevők határoznák meg, hogy az állam hogyan és milyen módon, mire fordítsa pénzeszközzeit, értékeit [...] Politikai kérdésekben pedig széles javaslattevő jogot kellene biztosítani számára [...] a Képviselők Háza felé.”⁶

Nem véletlen, hogy Kádár november 4-e után is még hetekig tárgyalt, és nemcsak taktikai okokból,⁷ a munkástanácsok képviselőivel, amire felhatalmazása volt Moszkvától.⁸ E szempontból igen tanulságos az ország legnagyobb üzemének (1956 októberében a Csepel Vas- és Fémművekben 30 500-an dolgoztak 18 gyáregységben) munkástanácsa és a Kádár-kormány közötti tárgyalások menete. A Csepel Vas- és Fémművek (amely a helyi gyári munkástanácsok egész hálózatából épült föl, összesen kb. 700 társadalmi munkában dolgozó taggal) munkástanácsai leszögezték ugyan, hogy a Kádár-kormányt nem ismerik el, s Nagy Imrét várják vissza a miniszterelnöki posztra, tárgyalási alapként ragaszkodtak ahhoz, hogy a kormány újságban, rádióban jelezze: munkájában támaszkodni kíván a munkástanácsokra, ezenkívül adjon rendelkezési jogot. „Ez papíron meg is történt az 1956. november 14-én a Népszabadságban megjelent rendeletben, amelyben a munkástanácsoknak a következőket biztosították: a munkásönkormányzat kiterjesztése az üzemi élet minden területére, határozathozatali jog, bérrendszer kialakítása az üzemben, az üzem tiszta jövedelmének egy részét a munkástanács osztja fel a dolgozók között. A gyár összes dolgo-

zójának részvételével három héten belül válasszák meg a végleges munkástanácsokat, a munkástanácsok választásával és működésével kapcsolatos végleges és részletes útmutatót a szakszervezet fogja kidolgozni.”⁹

3. A bukás

A következő egy hónap eldöntötte a munkástanácsok sorsát, amely – mint a csepeliek egyik képviselője fogalmazta – „a kettős hatalom” feltételei között tevékenykedett. Ám ez az állapot nem maradhatott fenn. November 22-én az Elnöki Tanács rendelete a munkástanácsokról viszonylag széles jogkört biztosított e szervezetnek a központi-állami tervezés és a helyi tervek egyeztetésében, a termelésben és a helyi gazdasági folyamatok irányításában – a gazdaságosság meghatározásától egészen a bérkifizetésekig, az üzem szervezeti felépítésének meghatározásáig, a nyereség elosztásától az igazgatók kinevezésének lényegében vétójáig. Az a kérdés merült föl: „Mi módon lehet az állami iparirányítás rendjét hozzáigazítani a vállalati önkormányzat rendjéhez? Maguk a forrongásban lévő minisztériumi apparátusok mindenképpen hajlanak rá, hogy ezt a problémát teszik meg az egész reform archimédeszi pontjává. Így a kormányt a saját apparátusaival folytatott párbeszéd is a munkástanácsok komolyan vétele, az egyezkedés felé tereli.”¹⁰ A dokumentumok tükrében olyan felfogás rajzolódik ki, amely különböző gazdálkodási szektorok, az állami, az öngazgatói és a korlátozott magánszektor egymás mellett élésével, egyfajta vegyes gazdasággal számolt.

Ám a gyakorlati alapkérdések a politikai harc síkján dőltek el. Sem a Központi Nagybudapesti Munkástanács, sem a munkástanácsok általában nem fogadták el a hatalom tu-

lajdonképpen kompromisszumos törekvését, amely tisztán termelési szervezetként fogta föl a munkás-önigazgatás szerveit. Kádár János a munkástanácsokról úgy nyilatkozott, hogy nekik kell a gyárat irányítaniuk, de politikával ne foglalkozzanak, mert az nem az ő dolguk.¹¹ A kádári hatalmi koncentráció egyre inkább szükségtelenné tette a minisztérium, illetve az annak érdekeit is képviselő igazgatóság közé helyezett munkástanácsokat.

A Nagybudapesti Munkástanács sztrájkokkal is aláta- masztotta hatalmi igényeit, melyek a Kádár-kormánynak (és persze a mögöttük álló szovjeteknek) már nem voltak elfogadhatók. Az üzemekben a helyi munkástanácsok hatalmi alternatívájává egyre nyilvánvalóbban az újjászervezett párt, az MSZMP vált.¹² Maguk a munkástanácsok is így tekintetek magukra és az MSZMP-re.¹³ A kiélezett hatalmi és fegyveres harcok menetében az új hatalmi rendszer és a szocializmus «többspártrendszeres» menedzselése végül lekerült a napirendről – noha a munkástanácsok nem csak a kormány felé, hanem a tőkés restaurációs erők felé is létezésük utolsó napjaiig hangsúlyozták: «a gyár, a föld a népé, azt senkinek vissza nem adjuk». Az államszocializmus visszaállítása és egy „második Jugoszlávia” létezésének szovjet megakadályozása erősebb érdekek bizonyult a szocializmus új formái kipróbálásának spontán törekvésénél. A politikai harcok logikája elvezetett az egypártrendszer visszaállításához, amelyben a magyar munkástanácsoknak még az a korlátozott szerep sem jutott, mint a jugoszláv szisztémában, ahol is a bürokrácia és a tőke szorításában e szervek még hosszú évekig fennmaradtak. Alig harminc évvel később, 1990-ben a munkástanácsok hasonló sorsra jutottak a polgári parlamentarizmus, a többspártrendszer feltételei között is.¹⁴

A magyar tapasztalat tehát azt bizonyította, hogy a munkástanácsok képesek voltak a termelés irányítására, képesek

voltak az öngazgatás szocialista-közösségi rendjének át gondolására és bevezetésének megkezdésére, ám a helyi kísérlet a konkrét politikai feltételrendszerben nem bizonyult hosszabb ideig fenntarthatónak. Ismételjük, a társadalmi ellen hatalmat sem az egypártrendszer, sem a harminc évvel később visszaállított többpártrendszer nem tolerálta. Úgy tűnik, az öngazgatás mint alternatív társadalmi rendszer sikeres és tartós megvalósítása mind gazdasági, mind politikai okok miatt csak nemzetközi összefogás eredménye lehet.

E hagyomány újragondolásáról, az öngazgatás gazdasági és elméleti lehetőségeiről az események ötvenedik évfordulóját ünneplő hatalmi csoportosulások hallgatnak, meghamisítva így az 56-os felkelés történetének valóban szocialista aspektusát.

Jegyzetek

- ¹ A témakör irodalmához lásd Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917-1921*. Budapest, Gondolat, 1989; Sipos Péter: *Legális és illegális munkásmozgalom (1919-1944)*. Budapest, Gondolat, 1988; uő: A munkásarisztokrácia sa nyargatása. *História*, 2006. 4. sz. 20-22.; Kende János: *Forradalomról forradalomra. Az 1918-1919-es forradalmak Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 1979; Mark Pittaway: A „munkássállam”. Kézirat.
- ² Tulajdonképpen mindezt maga Kádár János is elismerte november 1-jén az SZKP Elnökségének ülésén is, amikor a felkelést éppen a munkásság jelentős tömegeinek támogatása miatt ismételten „nemzeti demokratikus forradalomnak” nevezte, jelezve egyúttal az ellenforradalmi veszély meglétét mind a Rákosi-Gerő-klikk, mind a horthysta restaurációs erők részéről. Vö. *Prezidium CK KPSZSZ 1954-1964*. I. köt.

- Csernovie zapiszi zaszedanyii. Sztyenogrammi. Főszerk. A.A. Furszenko. Moszkva, ROSZSZPEN, 2003. 196.
- ³ A fontosabb irodalomból: *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok*. S. a. rend. Kemény István és Bill Lomax. Párizs, 1986 /Magyar Füzetek/; Bill Lomax: *Magyarország 1956*. Budapest, Aura, 1989; Tóth Eszter Zsófia: *A Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsainak története és a munkástanács emlékezete*. Kézirat, 2006; Feitl István: *Parlamentarizmus és öngazgatás az 1956-os forradalomban. Múltunk*, 2005. 2. sz. 231-243.; uő: A magyar munkástanácsok és az öngazgatás 1956-ban. *Eszmélet*, 2. sz. (1989) 42-52.; Molnár János: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969; *A forradalom előzményei, alakulása és utóélete. Tanulmányok és kronológia*. Párizs – New Jersey, 1987; Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest, Korona Kiadó, 2002.
 - ⁴ *Magyar munkástanácsok 1956-ban*, i. m. 42-43.
 - ⁵ Uo. 132.
 - ⁶ Lásd *Eszmélet*, 2. sz. (1989) 48-49.
 - ⁷ Számos dokumentum maradt fenn 1956 decemberéből, amely azt tükrözi, hogy az államhatalom igyekezett beépíteni a megreformált irányítási rendszerbe a munkástanácsokat, elég széles termelői funkciókkal, ami egyfajta korporevativista fejlődési irányba való elmozdulást jelentett volna. Vö. pl. *Magyar munkástanácsok*, i. m. 139-150. (A kohó- és gépipari minisztérium tervezete, 1956. dec. 13.); 150-157. (A vegyipari minisztérium tervezete, 1956. nov. 21.).
 - ⁸ Vö. Feitl: i. m. 241. A csepeli munkástanács november 30-i ülésén még részt vett egy szovjet parancsnok, ami ellen rögtön felszólalt ugyan a Kerékpárgyári Munkástanács jelen levő képviselője, mégis jelzi, hogy még ekkor sem mondták ki a végső szót a munkástanácsokról. „A felszólalás persze nem hozott változást, a parancsnok maradt, mint »a mun-

kástanács modell gyakorlati megvalósítása iránt érdeklődő»." Vö. Tóth: i. m.

⁹ Tóth: i. m.

¹⁰ Kis János: Az 1956-57-es restauráció – 30 év távlatából. In: *A forradalom előzményei...* i. m. 133.

¹¹ Uo. A csepeli és más munkástanácsok képviselői 1956. december 27-én tárgyaltak utoljára Kádárral és az MSZMP vezetőivel. A küldöttség kérdésére válaszolva mondta Kádár János az ominózus szavakat.

¹² Molnár: i. m. 90–91.

¹³ Uo.; Tóth: i. m.; Ripp: i. m. 234. December 9-én a kormány törvényen kívül helyezte a területi munkástanácsokat, majd egyre több helyütt letartóztatták a munkástanácsi vezetőket. December 11-én Rácz Sándort, a KMT vezetőjét is letartóztatták; a sztrájkokra és tüntetésekre a kormány a terror eszközeinek kiszélesítésével válaszolt.

¹⁴ A 89-es alkotmánymódosítás egy történelmi pillanatra helyt adott az önigazgatói kísérleteknek, ám az első „demokratikus” parlament 1990-ben alkotmánymódosítást hajtott végre, törölve a 12/2. §-t, amely rögzítette a kollektív dolgozói tulajdon fogalmát.

Eszmélet 72. (2006. tél) 32–38.

Szerzőink

AGÁRDI PÉTER (1946)
irodalom- és művelődéstörténész (Pécsi Tudományegyetem)

ARTNER ANNAMÁRIA (1961)
közgazdász (MTA KRTK Világgazdasági Intézet)

FEITL ISTVÁN (1955)
politológus (Politikatörténeti Intézet)

HARSÁNYI IVÁN (1930)
történész (Pécsi Tudományegyetem)

HARVEY, DAVID (1935)
brit antropológus, geográfus, társadalomtudós
(City University of New York)

KÁLLAI R. GÁBOR (1953)
jogász, filozófus (Zsigmond Király Főiskola)

KAPITÁNY GÁBOR (1948)
szociológus, kultúrantropológus (Moholi-Nagy Művészeti Egyetem)

KRAUSZ TAMÁS (1948)
történész, az *Eszmélet* alapító szerkesztője (ELTE)

LE BLANC, PAUL (1947)
amerikai történész, aktivista (La Roche College, Pittsburgh)

LÖWY, MICHAEL (1938)
francia-brazíl szociológus, filozófus (EHESS, Párizs)

PITTAWAY, MARK (1971-2010)
brit munkás-történész, Magyarország-szakértő

SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY (1931-1993)
filozófus

SZALAI ERZSÉBET (1948)
szociológus

SZALAI PÁL (1935-2003)
közíró

SZERDAHELYI ISTVÁN (1934)
esztéta, irodalomteoretikus, az *Ezredvég* folyóirat szerkesztője

SZIGETI PÉTER (1951)
jogfilozófus, alkotmányjogász (Széchenyi István Egyetem, Győr)

TAMÁS PÁL (1948)
szociológus (MTA TK Szociológiai Intézet)

TÜTŐ LÁSZLÓ (1949)
filozófus, az *Eszmélet* alapító szerkesztője

WALLERSTEIN, IMMANUEL (1930)
amerikai szociológus, történész (Yale, New Haven)

Z. KARVALICS LÁSZLÓ (1961)
történész, információtudományi kutató, az *Információs Társadalom* című folyóirat alapító főszerkesztője (Budapesti Műszaki Egyetem)

A kiadóról

A *Eszmélet* folyóirat 1989-es megjelenése óta vállaltan a magyarországi rendszerkritikai gondolkodás lapja. A magyarnyelvű eredeti frások mellett folyamatosan közli olyan szerzők tanulmányait, mint Alain Badiou, Samir Amin, Immanuel Wallerstein, Andre Gunder Frank, David Harvey, Gus Fagan, John Bellamy Foster, Leo Panitch, Slavoj Žižek, Stephen Eric Bronner vagy Étienne Balibar.

Az *Eszmélet* Könyvtár ill. Kiskönyvtár sorozatában jelent meg többek között Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világszisztem-elméletbe*, Göran Therborn: *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* Mészáros István: *A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez* és Eric Hobsbawm: *Hétköznapi hősök. Ellenállók, lázadók és a dzsessz* című munkája. Legutóbb megjelent kötet Vincent Liegey, Stéphane Madelaine, Christophe Ondet, Anne-Isabelle Veillot: *Jólét gazdasági növekedés nélkül. A Nemnövekedés felé. Kiáltvány a Feltétel Nélküli Alapjuttatásért (FNA)*.

Az *Eszmélet* könyvsorozatairól bővebben
a www.eszmelet.hu oldalon olvashatnak.

A negyedévente megjelenő folyóiratra előfizetni
az eszmeletelofizetes@gmail.com e-mail címen lehet.

Normál előfizetési díj 1 évre: 4500 Ft
(ami a postaköltséget is magában foglalja)
Támogatói előfizetési díj 1 évre: 9000 Ft
Szolidaritási (csökkentett) előfizetői díj 1 évre: 2250 Ft
Bankszámlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000

Támogassa a közhasznú *Eszmélet* Alapítvány
kiadói tevékenységét az SZJA 1%-nak felajánlásával.
Adószámunk: 18067068-2-41

Az *Eszmélet* folyóirat 1989-es alapítása óta a hazai (és a nemzetközi) rendszerellenes, antikapitalista baloldal elméleti fóruma. Ebben a könyvben összegyűjtöttük a folyóiratnak azokat az írásait, amelyek az antikapitalista-szocialista baloldal tartalmi meghatározását nyújtják a rendszerváltás óta eltelt több mint negyedszázad kontextusában. Egy ilyen kötet fontos lehet napjaink történelmi időszakában, amikor „a kapitalizmus strukturális válsága” (Mészáros István) nyilvánvaló. Végletes egyenlőtlenségek, tömeges szegénység és munkanélküliség, diktatúrák és tekintélyelvű rezsimok, véres háborúk szakadatlan sorozata és az előlük menekülő szerencsétlenek milliói, környezeti katasztrófák: ezek mind-mind a tőkés világrendszer működésének gyógyíthatatlan betegségét tükrözik. Kötetünkben olyan szövegeket közlünk, amelyek mozgalmi és gyakorlati-politikai tanácsokkal is szolgálnak mindazoknak, akik egy jobb világ megteremtésében érdekeltek itthon vagy a világ bármely pontján.

ANTIKAPITALISTA BALOLDAL

ANTIKAPITALISTA BALOLDAL

Szerkesztette: **KRAUSZ TAMÁS**

930
K94